1

1980

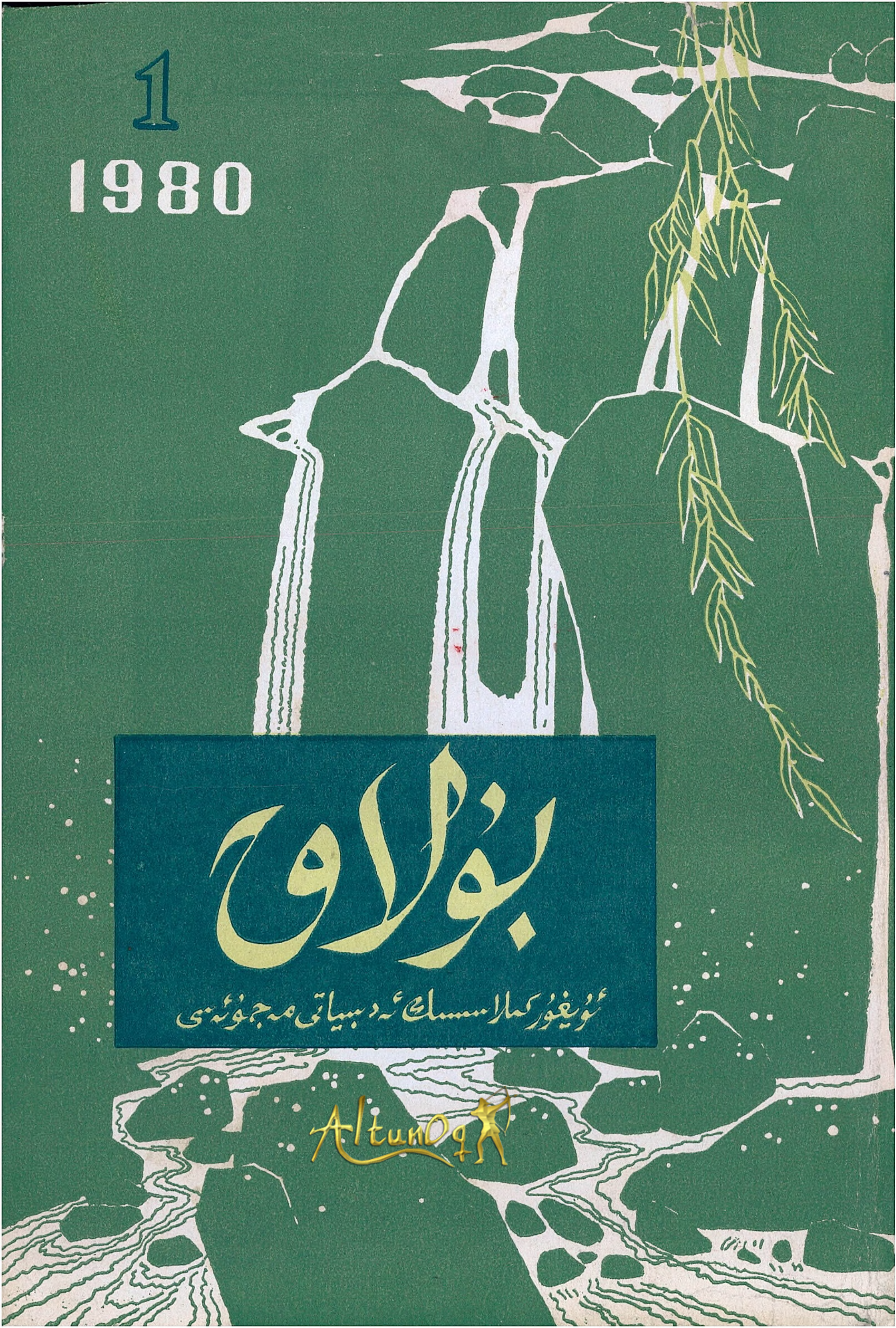

بۇلاق

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى مەجمۇئەسى

AltunOq

بۇلاق

(ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى مەجمۇئەسى)

1

AltunOq

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئۈرۈمچى 1980

بۇلاق

(ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى مەجمۇئەسى)

(ئومۇمى 1- سان)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا كىتاپخانىسى تارقىتىدۇ

شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1980- يىل 8- ئاي 1- نەشرى

1981- يىل 1- ئاي 1- بېسىلىشى

كىتاپ نومۇرى: M10098·376

باھاسى: 0,66 يۈەن

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى مەجمۇئەسى — «بۇلاق»نىڭ دۇنياغا كۆز ئېچىشى بىلەن بىزنىڭ گۈللىنىپ ياشناۋاتقان ئەدەبىي مىراسلىرىمىز گۈلزارىغا يېڭى ھۆسن قوشۇلغۇسى، خەلقىمىز ئۈچۈن يەنە بىر مەنىۋى ئوزۇق مەنبەئى كۆپەيگۈسى. مەن «بۇلاق»نىڭ نەشر قىلىنغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن!

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ئۇيغۇر مىللىتى ھەم مەملىكىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ئۇزاق تارىخقا، پارلاق مەدەنىيەتكە، مول ئەدەبىيات - سەنئەت مىراسلىرىغا ئىگە. بۇ ئەدەبىي مىراسلار پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات غەزىنىسىنىڭ ئەسىل بايلىقى. پارتىيىمىزنىڭ «كونىلىرى ئاساسىدا يېڭىنى يارىتىش»، «قەدىمكىنى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» ۋە ئەدەبىي مىراسلارنى قېزىش، توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش توغرىسىدىكى فاڭجېنى، سىياسەتلىرى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىنىپ، كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ ھەم ئۇنى بېيىتىپ، مەدەنىيىتىمىزنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تېخىمۇ ئوبدان خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىكىدە، كۆپچىلىكنىڭ ۋە بۇ ساھەدە
ئۇزاقتىن بىرى ئىجرى قىلىپ كېلىۋاتقان تەتقىقات-
چىلارنىڭ دادىل ئىزدىنىشى، ماركسىزملىق مەيدان،
نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇللارنى چىڭ تۇتۇپ، كىلاسسىك
ئەدەبىيات ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ جەۋھەرلىرىنى
توپلاش، رەتلەش ئىشلىرىنى ۋە بۇ جەھەتتىكى
تەتقىقات خىزمىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇ-
رۇپ، ئۇلۇغ تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن
ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشىمىزغا خىزمەت قىلدۇرۇش
يولىدا يېڭى تۆھپە يارىتىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.
«بۇلاق» نىڭ توختىماي بۇلدۇقلاپ
چىقىپ تۇرۇشىنى، ياخشى ئېقىشىغا تىلەكداشمەن.

ئىسمائىل ئەھمەت

1980 - يىل 9 - ئىيۇن

مۇندەرىجە

كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنىڭ يېڭى باھارىنى
قىزغىن كۈتۈۋالايلى.................. **مەمتىمىن يۈسۈپ** 1

ئەدەبىي مىراس ھەم ۋەسىقىلىرىمىز.................. 9
..........................**ئىمىن تۇرسۇن**

زەلىلى ۋە ئۇنىڭ «سەپەرنامە» سى 76
...........................**ئابدۇشۇكۇر تۇردى**

غېرىبى (تۇردۇش ئاخۇن) ۋە ئۇنىڭ ئەسە-
رى — «كىتاب غېرىب» .... **ئابدۇرىشىت ئىسلام** 114

«مۇھاكىمە تول لۇغەتەيىن» دىن پارچىلەر ... 143
.... **ئا. ت. ئوتكۇر**

ئەخمەتشا قارىقاشى ۋە ئۇنىڭ مەشھۇر مۇخەممىسى 162
.... **تۇردى سامساق**

«ئىرق پۈتۈك» ....**ئىبرايىم مۇتىئى** 174

«ئەپسانە ۋە رىۋايەت» ....**تۇرغۇن ئالماس** 186

«راك» مۇقامىغا سېلىنغان كىلاسسىك شېئىرلاردىن
تاللانمىلار 205

ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى توغرىسىدا.................. 213
..........................**غوجەخمەت يۈنۇس**

موللا زەيدىن گەپچى ....**مەخمۇت زەيدى** 222

ئاتا ۋەسىيىتى (چوچەك) 242
ئىلى خەلق تەزىي قوشاقلىرى 256
لوپنور خەلق قوشاقلىرى .... **مەرسۇلتان** 268
خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى 307
ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كاتولوگى.........
.... **هاجى نۇراجى** 311
ئادەتتە ئۇچرايدىغان ئەرەپ ـ پارس سوزلىرىگە
قىسقىچە ئىزاهات 357

كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنىڭ يېڭى باھارىنى قىزغىن كۈتۈۋالايلى

مەتتىمىن يۈسۈپ

ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلىنىۋاتقان 80 - يىللارنىڭ باشلىنىشى بىلەن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى مەجمۇئەسى — «بۇلاق» نىڭ نەشر قىلىنغانلىقى كىشىنى خوشال قىلىدىغان تارىخىي ئەھمىيەتلىك ئىش. ئەدەبىيات - سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش يولىدا بېسىلغان بىر دادىل قەدەم.

دېڭ فۇجۇشى جۇڭگو ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرىنىڭ 4 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىدا ئېچىش نۇتقى سۆزلەپ: يېڭى دەۋردىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىمىزنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن نەزەرىيە، ئىدىيە، سىياسى جەھەتتىن ئېنىق فاڭجېن كۆرسىتىپ بەردى. بىز كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇشتا مۇشۇ فاڭجېننى قىبلىنامە قىلىمىز.

مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس فېڭ جىياشېڭ: "شىنجاڭ مەملىكىتىمىزنىڭ باشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بىلەن ئوخشىمايدۇ. ئۇ تارىختا مەدەنىيەت رايونى بولۇپ كەلگەن" دەپ

Altunoq

كورسەتكەن. بىز مۇشۇ ئوبىيكتىپ مەۋجۇدىيەت ئاساسىدا، قەدىمقى زامان، يېقىنقى زامان كىلاسسىك ئەدەبىيات - سەنئەت مىراسلىرى- مىزنى سېستىمىلىق هالدا تەتقىق قىلىپ، زامانىمىز ئۈچۈن خىز- مەت قىلدۇرۇشىمىز، كونىدىن يېڭىنى يارىتىپ، ئەدەبىيات - سەن- ئەتنى 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

مەملىكىتىمىز يېڭى تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويىدى. ئىلىم - پەن تەتقىقات خىزمىتىمۇ يېڭى تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويىدى. پۈتۈن خىزمەتنىڭ مۇهىم نۇقتىسى 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا يوتكەلدى. 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش —هەر مىللەت ئەدە- بىيات - سەنئەت خادىملىرىنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى. "مەدەنىيەت رايونى" ئوز كۈچىنى كورسىتىدىغان دەۋر يېتىپ كەلدى. كومۇلۇپ ياتقان مول ۋە قىممەتلىك بايلىقنى خەلققە تەقدىم قىلىدىغان پەيت يېتىپ كەلدى. بىز چوقۇم "مەدەنىيەت رايون" نى يېڭى دەۋرنىڭ مەدەنىيەت گۈلزارىغا ئايلاندۇرا- لايمىز.

بىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇشتىكى مەقسىدىمىز پرولېتارىياتنىڭ باي، جەڭگىۋار مەدە- نىيىتىنى بەرپا قىلىش، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ خەلقنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋى- لاشتۇرۇشقا قاراپ يۈرۈش قىلىش داۋامىدىكى ئۇلۇغ كۈرىشىنى، خەلقنىڭ تارىختىكى ئۇلۇغ رولىنى، بايلىق يارىتىشتىكى ئىجا- دىي روهىنى ئىلمىي ئاساستا ئەكس ئەتتۈرۈش؛ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن شۇ مەقسەت ئۈچۈن ئەينەك سۈپە- تىدە پايدىلىنىش.

لېنىن «ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە
"پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئاللىقانداق نامەلۇم جايلاردىن كېلىپ
چىققان نەرسە ئەمەس، شۇنداقلا، ئۆزلىرىنى پۇرولېتارىيات مەدە-
نىيىتىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى دەپ ئاتىۋالغان كىشىلەر تەرىپىدىنلا
ئويلاپ چىقىرىلغان نەرسىمۇ ئەمەس، شۇنداق دەپ ھىساپلاش
پۈتۈنلەي خاتا. پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ كاپىتا-
لىزىم جەمىيىتى، فېئوداللىزىم جەمىيىتى ۋە تورىلەر جەمىيىتىنىڭ
زۇلمى ئاستىدا يارىتىپ چىققان پۈتۈن بىلىم زاپاسلىرى تەرەق-
قىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى بولۇشى كېرەك" دەپ كۆرسەتكەن.

مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش — يېڭى ئەدەبىيات-سەنئەتنى
راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زورۇر شەرتى ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەق-
قىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى.

يولداش ماۋزېدۇڭ: "بىز بارلىق ئېسىل ئەدەبىيات-سەن-
ئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى پايدىلىق
نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەنقىدىي يوسۇندا قوبۇل قىلىپ، ئۇنى
ئۆز زامان، ئۆز ماكانىمىزدىكى خەلق تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان
ئەدەبىيات-سەنئەت خام ئەشيالىرىدىن ئەسەرلەر يارىتىشتا ئەينەك
قىلىشىمىز لازىم" دېگەن ئىدى.

ۋەتىنىمىز جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىرلىككە كەلگەن، كۆپ
مىللەتلىك ئۇلۇغ بىر دۆلەت. مەملىكىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت
مىراسلىرى مول ۋە رەڭگا-رەڭ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇزاق
تارىخقا ئىگە. ۋەتىنىمىزدىكى قىممەت باھالىق ئەدەبىيات-سەنئەت
مىراسلىرىنىڭ ئايرىلماس تەركىۋى قىسمى بولغان ئۇيغۇر كلاس-
سىك ئەدەبىياتىمۇ ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇ مەم-
لىكىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت غەزنىسىگە قوشۇلغان قىممەت

باھالىق بايلىقتۇر. بىز ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ئىسىل مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن مەشھۇر مۇتەپەككۇر، شائىر، ئالىملىرىمىز ئېلىمىزنىڭ باشقا ئاتاقلىق ئەدىپلىرى بىلەن بىر قاتاردا دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ ئالاھىدە چوڭ شوھرەت قازىنىپ كەلمەكتە. ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى تارقىلىپ كېلىۋاتقان «ئوغۇزنامە»، «دىۋان لۇغەت تۈرك»، «قۇتاتقۇبىلىك»كە ئوخشاش نۇرغۇنلىغان ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئۆلمەس ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئەسەرلىرىمىز بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

مانا بۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغان بەدىي، ئىلمىي-نەزەرىيىۋى ئەسەرلەردە، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى رېئال ھايات، غايە-ئىدىيە، قانۇن نەزەرىيىلەر چوڭقۇر چۈشەندۈرۈلگەن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مول بەدىي ئىستىداتىمۇ ئۆزىنى كۆرسەتكەن. كىشىلەر قەدىمقى دەۋردىكى مۇتەپەككۇر شائىرلىرىمىزنىڭ تارىخىي ۋەقەلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەسەرلىرىنى قانچە ئوقۇسىمۇ زېرىكمەيدۇ. سەۋەبى، ئۇنىڭ چوڭقۇر ئىلمىلىققا ئىگە ئىكەنلىكىدە؛ شۇ زامان، شۇ ماكاندىكى ئىجتىمائىي ھاياتنى چىنلىق بىلەن تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىگەنلىكىدە.

ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا بارلىققا كەلگەن، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە كۈرىشى بىلەن زىچ باغلانغان نۇرغۇنلىغان ئەپسانە، رىۋايەتلىرى بار. تارىختىكى زور ئۆزگىرىشلەر، زور يېڭىلاش ھەركەتلىرىدە نۇرغۇن قەھرىمان شەخسلەر، مۇتەپەككۇرلار، شائىرلار، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار، ئەدەبىيات-سەنئەت ئالىملىرى مەيدانغا كەلگەن. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇ تارىخىي دەۋرلەردە مەلۇم ئىلغار رولларنى ئوينىغان، بىز ئۇلارغا تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىنەزىرى بىلەن مۇئەييەن تارىخىي باھا بېرىشىمىز كېرەك.

ستالىن: يازغۇچىلارغا "ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرى" دەپ

باها بەرگەن. بۇ ئىنتايىن توغرا، ئۇلۇغ باھادۇر.

ماركس 1844 - يىلى يازغان «ئىقتىسادىي ئىلىم پەلسە-پىلىرى» دىگەن ئەسىرىدە: "ئىنسان ئىلمى"نى ئوتتۇرىغا قويغان. "ئەدەبىيات ئىنسان توغرىسىدىكى پەن" دەپ كورسەتكەن. ماركس ئوزى ئوتتۇرىغا قويغان "ئىنسان ئىلمى"نى تارىخ ئىلمى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن بىۋاستە باغلىغان.

مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندىمۇ ئەدەبىيات - سەنئەت تەتقىقات خىزمىتى — يېڭى دەۋردىكى پەنگە يۈرۈش قىلىۋاتقان يېڭى ئا-دەملەرنىڭ، ھەرقايسى سەپلەردە جەڭ قىلىۋاتقان قەھرىمانلار-نىڭ روھىي ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بىز ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدە-نىيەت گۈلزارىنى يارىتىشتا ئۈچ چوققىغا چىقىشىمىز كېرەك. بۇ ئىدىيە - نەزەرىيە چوققىسى، ئىلىم - پەن چوققىسى، ئەدەبىيات - سەنئەت چوققىسى. بۇ ئۈچ چوققىغا يېتەلمىسەك، 4 تە زامانىۋى-لىشىش بىر قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ.

80 - يىللار ئەدەبىيات - سەنئەت ئىلمىي تەتقىقاتى بويىچە يېڭى چوققىغا قاراپ قەدەم تاشلىشىمىزنىڭ باشلىنىشى بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرى قەدىمقى زامان ئۇيغۇر-لىرىنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان تونۇشى ۋە تەتقىقات ئەھۋاللىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماي، شۇنىڭ بىلەن قەدىمقى زامان ئەدە-بىيات نەزەرىيىسىنىڭ راۋاجلىنىش سەۋىيىسىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، 11 - ئەسىردىكى ئاتاقلىق ئالىم، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەشھۇر مۇتەپەككۇر، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقىرى، 13 - ئەسىردىكى ئاتاقلىق شائىر ئەخمەت يۈكنەكى، 15 - ئەسىر-دىكى مەشھۇر شائىر ناۋايى، لۇتفى...... 17 - 18 - ئەسىرلەردە

ياشىغان زەللى، خىرقىتى، نوبىتى، نازارى قاتارلىق ئەدىپلىرد-
ىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرى ئارقىلىق ۋەتىنىمىزنىڭ مەدىنىيەت
غەزنىسىنى بېيىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئەدەبىيات - سەنئەت
نەزەرىيىسى جەھەتتىمۇ ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك نۇقتىنەزەرلىرىنى
ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ھەقتە كوزگە كورۈنەرلىك نەتىجىلەرنى
ياراتقان. بىز بۇ قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسلىرىمىز ئۈستىدىكى
ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىمىزنى تېخى ئەستايىدىللىق بىلەن سىس-
تېمىلىق ھالدا ئېلىپ بارالمىدۇق.

لىن بياۋ، "4 كىشىلىك گۇرۇھ" فاشىستىك دىكتاتۇرا يۈر-
گۈزگەن يىللاردا بىزنىڭ بۇ خىزمىتىمىز ئۇلۇم گىرداۋىغا كېلىپ
قالدى. نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك بايلىقلىرىمىز يوقالدى، تەتقىقات-
چىلىرىمىز كاردىن چىقىرىلدى. بىز بۇ ئېچىنىشلىق تەجرىبە - سا-
ۋاقنى ئەستە مەھكەم تۇتۇشىمىز، بۇ ساھەدىكى ئىلمىي تەتقىقات
خىزمىتىمىزدە سولدىن ياكى ئوڭدىن كېلىدىغان ھەر خىل كاشى-
لىلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، ئۆتمۈشتىكى تەجرىبە - ساۋاقلارنى
يەكۈنلەپ، ماركسىزىمنىڭ تارىخىي نۇقتىنەزىرى بويىچە كوپ-
لىگەن پاكىتلىق ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، كونكرىت ۋە
تارىخىي رەۋىشتە تەھلىل، تەتقىق يۈرگۈزۈشىمىز لازىم. لىن بياۋ،
"4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ فاشىستلىك دىكتاتۇرىسى ھوكۈم سۈرگەن
ئون نەچچە يىلنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئازاتلىقتىن بۇيانقى 30
يىل جەريانىدا پارتىيە رەھبەرلىگىدە ئەدەبىي مىراسلارنى رەتلەش،
تەتقىق قىلىش جەھەتلىرىدە بەزى خىزمەتلەر ئىشلەنگەن بولسىمۇ،
لېكىن بىزنىڭ بۇ مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش، تەتقىق قىلىشنىڭ
مۇھىملىقىغا بولغان تونۇشىمىز تېخى تولۇق بولمىدى. ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇ-

AltunOq

نىيىتىنى ۋە خۇسۇسىيىتىنى تونۇش ۋە يەكۈنلەش — سوتسىيالىستىك يېڭى ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرۇش، شۇنىڭدەك مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە ماركسىستىك ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنى بېيىتىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن بىز قەدىمقى زامان ئەدەبىي - سەنئەت مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىشتا، ئەلۋەتتە ماركسچە مەيدان، كوز-قاراش ۋە ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، ئۇنىڭدىن ئىلمىي يەكۈن چىقىرىپ، ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدى ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم. بۇ يەردە ئۇنى سوتسىيالىستىك يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش كوزدە تۇتۇلىدۇ. شۇڭا كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىمۇ سوتسىيالىستىك يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تەركىۋى قىسمى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئېنگېلس ئۆزىنىڭ «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «لىيودۋىگ فېيرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» دىگەن ئەسەرلىرىدە تامامەن تارىخىي ھادىسىلەرنى تەتقىق قىلىپ چىققان. ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ”قەدىمقى“ بولغانلىقى بىلەن ئۇ ماركسىزىمنىڭ مۇھىم كلاسسىك ئەسەرلىرى قاتارىغا كىرەلمەي قالغىنى يوق. ئىلمىي تەتقىقات ئوبيېكتى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ”قەدىمقى ‘بىلەن’ ھازىرقى“نى مۇناسىۋەتسىز دەپ قاراش، ئەمەلىيەتتە بىر خىل مېتافىزىكىلارچە كوزقاراش ياكى تارىخنى ئىنكار قىلىش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا تەتقىقات خىزمىتى ئېلىپ بېرىشتا، بىزدە تەكرار ئۆگىنىش، يۈكسەك ئىلمىي تەلەپچانلىق پوزىتسىيىسى بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا قەدىمقى زامان كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇشتا بىر ھەقىقى ئىلمىي يول ئېچىپ، يېڭى ۋەزىيەت يارىتالايمىز.

"4 كىشىلىك گۇرۇھ" يوقىتىلغاندىن كېيىنكى بۇ بىرنەچچە يىل ئىچىدە مەملىكىتىمىزنىڭ جۈملىدىن شىنجاڭنىڭ ئىلىم - پەن، تەتقىقات، ئەدەبىيات - سەنئەت مۇنبىرىدە جانلىنىشلار بارلىققا كەلدى. "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ بۇ ساھەدىكى جىنايەتلىرى ئېچىپ تاشلاندى، جەمئىيەتتە ياخشى كەيپىيات يارىتىلدى. مۇشۇنداق ياخشى ۋەزىيەتتە كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى كەسپىي ۋە ئىشتىن سىرتقى خادىملارنىڭ ئالدىغا يېڭى، ئورۇنلىمىسا بولمايدىغان جەڭگىۋار ۋەزىپىلەر كەينى - كەينىدىن قويۇلماقتا. 1500 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى توپلىنىپ كەلگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزنى، ھازىرقى ئادەملەر ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى يوقىلىش ئالدىدا تۇرغاچقا بىزنىڭ قۇتقۇزۇۋېلىشىمىزنى كۈتمەكتە......

ھازىرقى سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنى بېيىتىش، يېڭىنى يارىتىش خىزمەتلىرى ئىنتايىن جاپالىق، سەۋر - تاقەت، چىدام - غەيرەت ۋە پۇختىلىق، جاۋاپكارلىق، قىسقىسى ئىنقىلاۋىي روھ ۋە ئىلمىي پوزىتسىيە تەلەپ قىلىدىغان خىزمەت. ئىشىنىشكە بولىدۇكى، بارلىق تەتقىقات خادىملىرىمىز، كەڭ ئامما پارتىيە رەھبەرلىكىدە زىچ ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلىدىغانلا بولساق كىلاسسىك ئەدەبىيات - تەتقىقات خىزمىتىدە چوقۇم زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرەلەيمىز ۋە 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا يېڭىدىن - يېڭى تۆھپىلەرنى قوشالايمىز.

كىلاسسىك ئەدەبىيات - تەتقىقات خىزمىتىدە قولىدىن ئاز - تولا ئىش كېلىدىغان يولداشلارنىڭ ھەممىسىنى «بۇلاق» ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا تەكلىپ قىلىمىز. «بۇلاق» قايناپ - ئېتىلىپ ئېقىپ تۇرسۇن، يېڭى دەۋرىمىز ئۈچۈن مول مىۋە - شەرۋەت بەرسۇن!.....

ئەدەبىي مىراس ھەم ۋەسىقىلىرىمىز

ئىمىن تۇرسۇن

ئۇيغۇر خەلقى مەدەنىيەت ۋە سەنئەتتە تارىخى ئەڭ ئۇزاق مىللەتلەردىن بىرى، شۇنىڭدەك تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭمۇ ئەڭ قەدىمقىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىمۇ باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ئۆز بېشىدىن ئۇزاق تارىخىي جەرياننى كەچۈردى؛ بۇ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت - سەنئەتنى ياراتتى؛ شۇنداقلا، ئۇلۇغ، شانلىق جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ باي غەزنىسىگە ئۇزاق تارىخلىق خەلق بولۇشقا مۇناسىپ چوڭ ھەسسىلەرنى قوشتى.

بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتلىرى ئورتاق تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىگە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئۆزگىچە مىللى شەكلى ھەم مىللى ئۇسلۇبى بولىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى شۇ مىللەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىكى ئۆزگىچىلىكلەر بەلگىلىگەن؛ شۇڭا ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىمۇ بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك شارائىتى ۋە يېڭىلىقلارنى تېز قوبۇل قىلىش ئادىتى سەۋەبى بىلەن، شەرقتىن — ئىچكى ئۆلكىلەر مەدەنىيىتىدىن ۋە غەربتىن — ئارىيانلار ياكى ھىندۇ - ئىران ۋە ئەرەب مەدەنىيىتىدىن نۇرغۇن يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلدى. نەتىجىدە، ئالاھىدە تىپتىكى يەنى مەركىزىي ئاسىيا تىپىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۇردى. ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتى ئەنە شۇ مەدەنىيەتنىڭ كەڭ ۋە پارلاق بىر تەركىۋى قىسمىدۇر.

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى، تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى بىلىش ۋە تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش خىزمىتى قەدىمقى دەۋر مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئوبدان ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشتا ۋە جارى قىلدۇرۇشتا، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنى گۈللەندۇرۇشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، ئۆتكەن زاماندا خەلقىمىز تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەدەبىي مىراسلارنى توپلاش ۋە تەتقىق قىلىش زۆرۈر. بۇ ھەقتە، ئازاتلىقتىن كېيىن، پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى بىلەن نۇرغۇن ئىشلار قىلىندى. كۆمۈلۈپ قالغان ياكى ئىزى يوقىلىشقا يۈزلەنگەن بىرمۇنچە ئەدەبىي مىراسلىرىمىز دەسلەپكى قەدەمدە قۇتقۇزۇپ قېلىندى. ناھايىتى ئاز بىر قىسمى مەتبۇئاتتا كىتاپخانلارغا تونۇشتۇرۇلدى. لېكىن، لىن بياۋ ھەم "4 كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى فاشىستلىق دىكتاتۇرىسى ھەم ئوڭ ۋە "ئىنتايىن سول" لۇشيەنلەرنىڭ كاساپىتىدىن ۋە بۇزغۇنچىلىق سېپلىشلىرى تۈپەيلىدىن، ئەمدىلا يورۇقلۇققا چىققاي دىگەن ئەدەبىي مىراسلىرىمىز بەربات بولدى.

ئازاتلىقتىن ئىلگىرى، ئەدەبىي مىراس ھەم ۋەسىقىلىرى-

مىزدىن (يازما يادىكارلىقلار) مەلۇم بولغانلىرىنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى چەتئەل ”ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى“ ياكى ”دىپلوماتلىرى“ تەرىپىدىن تۈرلۈك ۋاستىلەر بىلەن ئېلىپ كېتىلگەن ئىدى. ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنىڭ تولىسى ھازىر بىزنىڭ قولىمىزدا ئەمەس، چەتئەللەرنىڭ كۇتۇپخانا ياكى مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا. شۇڭا، بەزى ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنىڭ ناملىرى ۋە قىسمەن مەزمۇنلىرى بىلەن پەقەت ۋاستە ئارقىلىقلا خەۋەردارمىز. خەلقىمىز ياراتقان بۇ ئەدەبىي مىراسلارنى شۇ خەلقنىڭ بۈگۈنكى ئەۋلادى ۋە ھەقلىق مىراسخورلىرىغا تونۇشتۇرۇش بىزنىڭ رەت قىلغۇسىز قەرزىمىزدۇر.

1

قەدىمقى جەمىيەتتە ئۆز ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىك ھوكۇمران ئورۇندا بولغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمقى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتمۇ ئەنە شۇ رىيال ئىقتىسادىي ـ ماددى ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى دەۋردىكى كوچمەنچىلىك ھاياتى ئۇلار ئولتۇراقلىشىپ شەھەر مەدەنىيىتىنى ياراتقان چاغدىمۇ ئۆز تەسىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ساقلاپ قالغان. قەدىمقى دەۋردىكى ئەمگەكچىلەر رىياللىققا يۇزلەنگەن، لېكىن فانتازىيىگىمۇ باي بولغان، ئۇلارنىڭ ئىجاتكارلىق روھىمۇ ئۇستۈن بولغان؛ شۇڭا ئۇزلىرىنىڭ ماددى ھايات زىمىنىدە ياراتقان ئەدەبىيات ـ سەنئەتلىرىمۇ رىيالىزىم ۋە رومانتىزىم روھىغا ئىگە بولغانلىقى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىياسى ئىدىيىنىڭ بېقىندىسى، دىنىنىڭ

AltunOq

مەھكۇمى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا سىياسىي - ئىدىيە ۋە دىنىنىڭ تەسىرى زور بولىدۇ. بولۇپمۇ ئېغىز ئەدەبىياتىدا بۇ تەسىر ئالاھىدە كورۇلىدۇ. لېكىن كۆپ ھاللاردا، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى يازما ئەدەبىياتقا قارىغاندا بۇ جەھەتتىن ئەركىنرەك بولىدۇ. قەدىمقى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا فولكلور ئاساسىي ئورۇننى تۇتۇپ كەلگەن. شۇ سەۋەپتىن، ئىپتىدائىي ئەپسانە — ئاساتىرلار ئەدەبىياتى بىلەن تارىخ ئورگانىك يوسۇندا بىرىكىپ كەتكەن. مەسىلەن، قەدىمقى دەۋردىكى ئەپسانىۋى قەھرىمان ئوغۇز توغرىسىدا داستان، «شو»، «قولباق»، «ئالب ئەر تونگا» ياكى «ئەفراسىياپ» توغرىسىدىكى داستانىنى ئالساق، شۇ زاماندىكى خەلقلەرنىڭ سىياسىي كۈرەشلىرىنىڭ بەدىئىي فانتازىيىسى ئىدى. كېيىن ئۇلار پۈتۈن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە جاھانغا تونۇلدى.

ئىپتىدائىي مەرسىيىلەر ۋە قەھرىمانلىق مەدھىيىلىرى ئاساسىدا، ناھايىتى نۇرغۇنلىغان ناخشا - قوشاقلار مەيدانغا كەلدى. ھەتتا، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ناخشا - قوشاق، ئۇسۇل - ئويۇن مەرىكە - بايرام، بەزمە - سورۇنلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنغا ئايلىنىپ كەتتى. شۇڭا، قەدىمقى دەۋر ناخشا - قوشاقلىرىدا رىيالىستىك ئامىللار كۈچلۈك ئىدى. خەلقنىڭ ھاياتىنى، ئەمگىكىنى سۆيۈشى ۋە بەختلىك ئەتە ئۈچۈن تەلپۈنۈشى ئۇلارنى ئۈمىتۋارلىق بىلەن ياشاشقا ئادەتلەندۈرگەن. بۇ جەھەتتىن، قەدىمقى دەۋر ناخشا - قوشاقلىرىدا رومانتىك روھمۇ ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىدە ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كەلمەكتە. ناخشا - قوشاق، مۇزىكا - ئۇسۇلنى ئۆزئارا بىرىكتۈرگەن ئۇيغۇر سەنئىتى بىلەن ئورتاق

قانۇنىيەتلەرنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۇرگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈركى تىلدا سوزلەشكۈچى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىتەكچىلىك رولى ئۇيغۇر قەدىمقى دەۋر ئەدەبىياتىدا نامايەن بولغان. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ يىگانە ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە بىزىپ قالدۇرغان قەدىمقى زامان خەلق قوشاقلىرى ۋە ئويۇن خىللىرى ئەنە شۇنى ئەستىقلايدۇ.

بىر مىللەتنىڭ ھەر بىر تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا، ماددىي تۇرمۇشغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا مەنىۋى ھاياتى يارىتىلىدۇ. ھەر بىر تارىخىي دەۋردە يارىتىلغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئارقىلىق شۇ دەۋردىكى ماددىي ھاياتنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. ماددىي تۇرمۇش ئىجتىمائىي تارىخىي تەرەققىياتلارغا تەسىر كۆرسىتىپ بارىدۇ. ماركسىزىمنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، "ئىش تەقسىماتى ئىلگىرىكى تارىخنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىدىن بىرى". جەمئىيەتتىكى ئىش تەقسىماتى ماددىي پائالىيەت بىلەن روھى پائالىيەتلەرنى ھەر خىل ئادەملەرنىڭ ئۆز ئۈستىلىرىگە ئېلىشلىرىنى ئىمكانىيەتكە ئايلاندۇرۇش بىلەنلا قالماي، رىياللىققا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتلىرىغا باغلىق ھالدا بىرقانچە خىل دەۋر ھەم باسقۇچلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن. دەرۋەقە، تەرەققىيات دەۋرى بولغىنىدەك، چېكىنىش دەۋرىمۇ بولغان؛ گۈللىنىش دەۋرى بولغىنىدەك، خاراپ بولۇش دەۋرىمۇ بولغان.

ئادەتتە، خرونولوگىيە پىرىنسىپى بويىچە، ئىنسانلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانلىرى بىرقانچە دەۋرگە بۆلۈنىدۇ: مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 - ئەسىردىن مىلادى 7 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋر — قەدىمقى دەۋر، مىلادى 8 - ئەسىردىن 18 -

ئەسىرگىچە بولغان دەۋر — ئوتتۇرا ئەسىرلەر، (بۇ دەۋرمۇ ئۈچ-كە بولۇنىدۇ) 19 - ئەسىردىن 20 - ئەسىر باشلىرىغىچە بولغان دەۋر — يېقىنقى زامان دەپ ئاتىلىدۇ. ئەدەبىيات تارىخى خەلق تارىخى بىلەن باغلىق بولغىنى ئۈچۈن، بۇ پىرىنسىپنى ئەدەبىيات تارىخىغىمۇ تەتبىق قىلسا بولىدۇ.

قەدىمقى دەۋرگە خاس يازما مەنبەلەر بىزدە ناھايىتى كەم تېپىلىدۇ. مىلادى 10 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى يازما مەنبەلەر ۋە ماددىي - مەنىۋى يادىكارلىقلاردىن بىزگە مەلۇم بولغان ئەدە-بىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنلىرى كۆپىنچە شامان، بۇددا، مانى، نىستورىيان ۋە زارو ئاسترىزىم (ئوتپەرەسلىك) دىنى چۈشەنچى-لىرى بىلەن باغلىق بولغان.

"بارلىق ئەدەبىيات، تىل ۋە سەنئەتكە دائىر پائالىيەتلەر-نىڭ كەينىدە دىنىي مەقسەتلەر بار ئىدى، بۇلار، ۋەيران بولغان ئىبادەتخانىلاردا قەدىمقى دەۋرنىڭ ھوججەتلىرى سۈپىتىدە ساق-لىنىپ قالغان. خىرىستىيان دىنىنىڭ كىتاپلىرى، مانى دىنىنىڭ دۇئالىرى ۋە دۇرۇت - مۇناجاتلىرى، بولۇپمۇ بۇددا نوم - سۇترالى-رى بۇ چاقىچە تېپىلغان ماتىرىياللارنىڭ كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ"①.

قەدىمقى دەۋرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئۇيغۇرلار "تۇخار" ۋە "ئەنەتكەك" تىللىرىدىن نۇرغۇن دىنىي مەزمۇندىكى كىتاپلارنى تەرجىمە قىلدى. "تۇخارلار" — ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرى-كى 2 - ئەسىردە تارىمنىڭ شەرقىدىن پامىرنىڭ غەربىگە كوچۇپ

---

① كارتېس «جۇڭگودا مەتبەنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە غەرپكە تارقىلىشى.»

كەتكەن ئەڭ قەدىمقى ئېتىنىك تەركىپلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئىلگىرى "يۇەچىلەر" دەپ ئاتالغان ئىدى. "ئەنەتكەك" دەپ ئۇيغۇرلار سانسكرىت (قەدىمقى ھىندۇ تىلى) نى ئاتايتتى، بۇ تىلدىن تەرجىمە قىلىشتىمۇ كوپىنچە "ئۇدۇن" (خوتەن) تىلى ۋاستە بولۇپ بېرەتتى. بۇ تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغان دىنىي كىتاپلاردىكى ۋەقەلەر بايانلىرى، رىۋايەت-قىسسەلەر بارا-بارا تۇرمۇشتا كەڭ تارقىلىپ، ئۇيغۇر قەدىمقى يېزىق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتتى. بۇنداق ئەسەرلەردىن: دىداكتىك شېئىرىي ئەسەر «ئاراخاۋاركا» توپلىمى، «قاليامقارا بىلەن پاپامقارا» دېگەن ئىككى تېكىن (شاھزادە) ھەققىدە قىسسە، نەسرى-نەزمە ئۇسلۇبىدا يېزىلغان «چوڭ مايمۇن پاتمارال» داستانى، «خۇئاستۇئانىفت» قەسىدىسى، «چاستانى ئىلىك بەگ» مۇناجاتى، «بەختىيار شاھزادە» ۋە «رەسسام بىلەن ياغاچچى» ھېكايىلىرى ۋە باشقىلارنى ئەسلەش مۇمكىن.

دەرۋەقە، تارىخىي شەخسلەرنىڭ يادنامىلىرى سۈپىتىدە ئورنىتىلغان سىنتاشلار، يەنى ئورخۇن-يەنىسەي بويلىرىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلار (مەسىلەن، مىلادى 712-يىلى ئورنىتىلغان «تون يوقۇق» نامىدىكى سىنتاش، 732-يىلى ئورنىتىلغان «كول تېكىن» نامىدىكى سىنتاش، 735-يىلى ئورنىتىلغان «بىلگە قاغان» نامىدىكى سىنتاش، 759-يىلى ئورنىتىلغان «مويۇن چۇر» نامىدىكى سىنتاش ۋە باشقىلار) تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە ۋەسىيەتلىرى ئەسلىتىلىدىغان ۋەسقىلەردۇر، بۇلار «تەزكىرە» ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمقى زامانىدىكى ژانىرلىرىغا ۋەكىل بولىدۇ.

10-ئەسىردىن ئىلگىرى ئۇيغۇرلار ئۇچۇن قارابالغاسۇن

سىياسى مەركەز بولسا، تۇرپان ئويمانلىقى مەدەنىيەت مەركىزى
ھېساپلىناتتى. ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەسىر
دائىرىسىگە كىرگەن جايلار شەرقتە ئامۇر دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش
ئاغزىغىچە بولسا، غەرپتە قەدىمقى "تېلېلەر" نىڭ غەربىي تار-
ماقلىرى تارالغان كاسپى كولىگىچە باراتتى. 9 - ئەسىردىن
باشلاپ، ئۇيغۇرلار شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى تارماققا بولۇنگەن-
دىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلار يەنى خەنزۇچە تارىخىي مەنبە-
لەردە يېزىلىشىچە، "قوچۇ ئۇيغۇرلىرى" ("ئىدىقۇتلار") ئەرەپ
ۋە خۇراسان تارىخچىلىرىنىڭ كىتاپلىرىدا ئېيتىلىشىچە "توققۇز
ئوغۇزلار" تۇرپان - بەش بالىقنى سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدە-
نىي مەركەز قىلدى؛ غەربىي ئۇيغۇرلار، يەنى خەنزۇچە تارىخىي
يازما مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە "كوكئارت (پامىر) ئۇيغۇر-
لىرى"، قەشقەر — بالا ساغۇننى سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنى-
يەت مەركىزى قىلدى.

2

10 - ئەسىردە، ئىشلەپچىقىرىش بالدۇرقىدىن كوپ تەرەق-
قى قىلدى. يەنى، يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەت يۈكسەلدى،
شۇ ئاساستا، سودا - تىجارەتمۇ كەڭ راۋاجلاندى. بۇ چاغلاردا
ئۇيغۇرلارنىڭ سودا بازارلىرى غەرپتە شەرقىي رۇم، ئىران، ئەرەپ
ۋە ھىندىستانلارغىچە، شەرقتە لياۋ (قىتان)، شىمالىي سۇڭ ۋە
تاڭغۇت (غەربىي شيا) لارغىچە كېڭەيدى. پۇل - ئاقچە تۈزۈمى
مۇكەممەللىشىپ، تىللا، تەڭگە، مىس چاقا - ياماقلار، ھەتتا پۇل
ئورنىدا رەختتىن قىلىنغان ۋاستىلەر قوللىنىلدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ

AltunOq

ھالدا سودا كاپىتالى ناھايىتى تەرەققى قىلدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىي سۈڭ، لياۋ بىلەن بولغان ئىقتىسادىي-سودا ئالاقىسى قويۇق بولدى. تارىخىي ماتېرىياللاردا بايان قىلىنىشىچە، ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئايىغى يەتمىگەن يەرلەر يوق دېيەرلىك دەرىجىدە بولدى.

ئىقتىسادىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە، مەدەنىيەتمۇ يۇقىرى دەرىجىدە گۈللىدى. ئىقتىسادىي بازىس ئاساسىدا، مەدەنىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرى كەڭ راۋاجلاندى. مەتبەئەچىلىك، رەسساملىق، ھەيكەلتاراشلىق، مۇزىكا سەنئىتى ۋە سىركىچىلىك، كالىندارچىلىق جەھەتلىرىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئالاھىدە مۇۋەپپەقىيەتلەر يارالدى. بولۇپمۇ، ئىچكى ئۇلكىدە كەشىپ قىلىنغان مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، ئېلىپبەلىك يېزىق بويىچە مىخ مەتبە تېخنىكىسىنى ياراتتى ۋە ئۇنى غەربكە، ياۋروپاغا تاراتتى.

بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ تېمىسى ھەققىدە سۆزلەشتىن ئاۋال، ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى ھەققىدە سۆزلىمەي مۇمكىن ئەمەس. ئۇيغۇرلار، مەيلى مانى، نېستورىيان ياكى بۇددا ۋە ياكى ئىسلام دىنلىرىنى قوبۇل قىلسۇن، دەسلەپتە، ئۇ دىنلارنىڭ ئاساسىي يەنى چوڭ قائىدە-قانۇنلىرىنى قوبۇل قىلغان. لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىدا بۇ دىنلارنىڭ بىرمۇنچە ئېپادىلىرى بىر بىرىگە قوشۇلۇپ سىڭگەن ھالدا داۋام قىلىۋەرگەن؛ ھەتتا باشقا دىنىي قاراشلارنى قاتتىق چەتكە قاقىدىغان ئىسلام دىنىغا نىسبەتەنمۇ شۇنداق بولغان (ھازىرغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا تەسىرى بولغان پىرخونلۇقنى ئالساق، دۇئا-تىلاۋەتتە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى شەكىل قىلغان

هالدا، قەدىمقى شامان دىنىنىڭ ئادەتلىرىنى مەزمۇن قىلغان)، بۇ هال ئىدىولوگىيە سىستېمىسىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. 10 ـ، 11 ـ ئەسىرلەردە ئۆتكەن ئالىملارنىڭ ئىدىيىلىرىدە ۋە ھەتتا ئەسەرلىرىدە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى تەشۋىق قىلىدىغان مەزمۇنلار يولۇقمىدى. قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى رەسمىي دۆلەت دىنى قىلىپ قوبۇل قىلغان دەسلەپكى دەۋرلەردە بولسا، تېخىمۇ شۇنداق ئىدى. بۇنىڭغا قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدىكى ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىي رايونىدا ياشىغان تۈركىي خەلقتىن چىققان ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد (ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزلۇغ) فارابى (ملادى 870 — 950 - يىللار) نىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

فارابىنى بۇ چاققىچە ئىلىم ئەھلى "ئەرەپ ئالىمى" دەپ تونۇپ كەلدى. چۈنكى ئۇ كۆپىنچە ئەسەرلىرىنى ئەرەپ تىلىدا يازغانلىقى ئۈچۈن، تەتقىقاتچىلار ئىلگىرى ئۇنىڭ مىللى كېلىپ چىقىشى ۋە يۇرتى بىلەن ھېسابلاشمايلا، "ئەرەپ ئالىمى" دەپ ھېسابلىغان.

رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، فارابى "ۋاسىچ" ياكى "ۋاسىد" ("چىڭ قوتان") دەيدىغان جايدا ئۇيغۇر ـ قارلۇق سەركەردىلىرىدىن ئۇزلۇغ ئوغلى تارخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بۇ جاي ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدا بالاساغۇن ۋىلايىتىدىكى فارابى رايونىنىڭ مۇستەھكەم قورغانلىق مەھەللىسى ئىكەن (فاراب — ئەسلىدە دەريانىڭ نامى). ئۇ ئۆز يۇرتىدا باشلانغۇچ ئىلىمنى ئۆگىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئىران تەۋەسىگە كېتىپ، فارس تىلىنى ۋە باشقا بىرقانچە تىلنى ئۆگەنگەن، ئاخىرىدا باغداتقا بېرىپ، ئەرەپ تىلىنى ۋە پەلسەپە ئىلىمىنى ئۆگەنگەن، ئۇ ئىلىم

تەھسىل قىلىش يولىغا پۈتۈنلەي بېرىلىپ، ھەتتا ھىراتقا كېلىپ خىرىستىيان مۇئەللىم يۇھەننا ئىبنى ھەيلاندىن مەنتىق ئىلمىنى ئۆگەنگەن. قايتا باغداتقا، بېرىپ پەلسەپە، ماتېماتىكا، ئەدەبىيات، تىبابەت پەنلىرىنىمۇ ئۆگەنگەن؛ مۇزىكىنى ئوبدان تەتقىق قىلغان. (مىلادى 994 — 1065 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر ئەرەپ ئالىمى ئەبۇبەكرى بەيھەقىنىڭ بايان قىلىشىچە: فارابى 70 نەچچە خىل تىل بىلىدىكەن؛ مۇزىكىغا ئۇستا ئىكەن، ئۇ مۇزىكا چالغاندا، ئاڭلىغۇچىلارنى ئاۋال كۈلدۈرۈپ، كېيىن يىغلىتىۋېتىدىكەن؛ ئاخىرىدا ئۇلارنى ئۇخلىتىپ قويۇپ، ئۆزى كېتىپ قالىدىكەن. ئۇنىڭ ئۆگەنگەن ئىلىم ساھەلىرىنىڭ كەڭلىكىگە قارىغاندا، ئۇ قەدىمقى ئوتتۇرا ئەسىردىكى نىسارالارنىڭ Trivinium (گراماتىكا، ئىستىلىستىكا، ئېتىكا) ۋە Quadrinium (ماتېماتىكا، فىزىكا، گېئومېتىرىيە، ئاسترونومىيە) پەنلىرىنى ئوبدان تەتقىق قىلغان. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە 126 پارچە چوڭ ئەسەر يازغان. ئەسەرلىرىگە قارىغاندا، ئۇ ئانا تىلى بولغان تۈركى تىلىدىن باشقا، فارىس تىلىنى سۇدەك بىلگەن؛ ئەرەپ تىلىدا ناھايىتى پاساھەتلىك قىلىپ (ھەرقانداق ئەرەپ ئالىمىدىن ئاشۇرۇۋېراق) ئەسەر يازغان. فارابىنىڭ نامى شەرق پەلسەپەسىنىڭ چوڭ ئۇتۇقلىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولغاچقا، ئۇ ”ئەرەپ ئالىمى“ دەپ تونۇلۇپ قالغان. قەدىمقى دۇنيا پەلسەپىۋى مىراسىنى ئىلىم-پەن ساھەسىدە ساقلاپ قېلىشتا، ئۇنى جارى قىلدۇرۇش ھەم تەرەققى قىلدۇرۇشتا، بۇ ئالىمنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى زور. غەربىي ياۋروپا تاكى ئويغىنىش دەۋرىگە كەلگىچە ئارستوتىلنى پەقەت ئەرەپ تىلىدىكى ئەسەرلەر ئارقىلىقلا تونۇپ كەلگەن. فارابى باشقىلاردىن ئىلگىرى، يېڭى پىلاتونچى ۋە پىفاگورچى مۇھىتىنىڭ پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىدىن

ئارستوتىل ئاملىلىرىنى ئاجرىتىۋېلىشقا ياردەم بەرگەن بىرىنچى ئالىم. (ئىبنى سىنانىڭ ئۆزىنىڭ بايان قىلىشىچە، ئۆزى ئارستوتىلنىڭ مېتافىزىكىسىنى چۈشىنەلمەي، چوررۇەتكەن ئىكەن. ئىبنى سىنا بىر كۈنى باغداتتا كىتاپپۇرۇشلۇق دۇكىنىغا كېلىپ، فارابىنىڭ ئارستوتىل مېتافىزىكىسىنى شەرھىلىگەن كىتاۋىنى كورۇپ قالىدۇ؛ شۇ كىتاپنى سېتىۋېلىپ ئۇگىنىدۇ. نەتىجىدە، ئىبنى سىنا: "ئارستوتىلنىڭ مېتافىزىكىسىنى چۈشىنىشتە فارابى مېنىڭ كوزۇمنى ئاچتى" دەيدۇ).

فارابى خۇدانى ئىنكار قىلمايدۇ، شۇنىڭدەك ماددىنىڭ مەڭگۈلىگى، دۇنيانى يارىتىش مۇمكىن ئەمەسلىگى ئىدىيىسىنى ئالغا سۈردى. بۇ ئىدىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا (جېڭتۈك) ئىسلام ئىدىيىسى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت بار ئىدى. (بەزى ئىسلام فىقھەچىلىرى ئۇنى "دەھرى" دەپ ئەيىپلايتتى). بۇ جەھەتتىن، ئۇنى دۇئالىزىم تەرەپدارى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. فارابىنىڭ ئىدىيە سېستىمىسى 10 -، 12 - ئەسىرلەردە ئوتكەن ئالىملار ۋە ئەدىپلەرنىڭ ئىدىيىسىگە تەسىر قىلماي قالمىغان.

شۇنىمۇ ئەسلىتىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇ: ئىران ياكى فارس ئەسلىدە دۇئالىزىمنىڭ ئۇچىغى ئىدى. دۇئالىزىم تەلىماتى كېيىن ئىسلام فىقھەسىگىمۇ بىۋاستە تەسىر قىلغان ياكى بولمىسا، مانىخېزىم (Manjcheism) ياكى گنوستىتسىزىم (Gnosticism) نىڭ ئارىچى بولۇشى بىلەن ۋاستىلىك تەسىر قىلغان. ساسانىلاردىن يەزدىگەرد II (مىلادى 438 — 457 - يىللاردا پادىشالىق قىلغان) زامانىدا Zrwan (زامان) نەزىرىيىسى زىرۋانىزىم ياكى دەھرىلىك (Dahrite) كەڭ تارقىلىپ، كىشىلەرگە كوپ تەسىر قىلغان؛ بارا - بارا بۇ دۇئالىزىمنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن.

بىز كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىز ھەققىدە سۆزلىگىنىمىزدە، ھەر بىر زاماننىڭ تەقەززاسى بىلەن (يەنى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندىكى دىنىي ئىدېئولوگىيىنىڭ چەكلىشى بىلەن) "تەڭرى ۋە يالۋاچ" (كېيىنكى ۋاقىتلاردا بولسا "خۇدا ۋە رەسۇل") دېگەن تونىنى كورۈپلا، كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنى "دىنىي ئەدەبىيات" دەپ قارىساق توغرا بولماس. دەرۋەقە، ئۇ زامانلاردا ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىدە چوڭ پرىنسىپ "خۇدا ۋە رەسۇل" ئىدى. بۇ پرىنسىپقا ئۇچۇق قارشى چىقىش دەھرىلىك سانىلاتتى. لېكىن ئۇ زامان ئەدەبىياتىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەسىلىلەر بولسا، ئىجتىمائى مەسىلىلەر ئىدى. ئىجتىمائى مەسىلىنى دىنغا باغلاپ تەھلىل قىلىپ، ئاخىرىنى دىنىي يول بىلەن، ياكى "ئاخىرەتلىك راھەت"كە دەۋەت قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلغان ئەسەرنى نوقۇل دىنىي ئەدەبىيات دىسە بولىدۇ. بۇنداق دىنىي ئەدەبىياتقا تاقابىل ھالدا دۇنياۋى ئەدەبىيات ئاساسىي ئورۇندا تۇردى. يازغۇچىنىڭ بىرەر دىنغا ئېتىقات قىلىشى بىلەن، ئۇنىڭ شۇ دىنىي چۈشەنچىسى ئۇز ئەسىرىدە ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە ئىپادە تاپماي قالمايدۇ. لېكىن ئۇنىڭ تېمىسى ۋە ئەكس ئەتتۇرگەن ۋەقەلىگىگە قاراشقا توغرا كېلىدۇ. بىزنىڭ ئەدەبىيات تارىخىمىزدا، دىنىي ئەدەبىياتنىڭ ئەكسىچە، دۇنياۋى ئەدەبىيات بەدىي ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىدا تۇرتكىلىك رول ئوينىدى. چۈنكى دىنىي ئەدەبىيات كىشىلەرنى تەركى دۇنيالىققا چاقىرسا، دۇنياۋى ئەدەبىيات ھاياتنى ئېتىراپ قىلىشقا، سۆيۈشكە چاقىرىدۇ. دەرۋەقە، دۇنياۋى ئەدەبىياتمۇ كېيىنچە ئىككى تارماققا بولۇندى: بىرى، ئومۇمەن ھاياتقا بولغان مۇھەب- بەتنى ۋە ئەلنى كۆيلىسە، يەنە بىرى، ھۆكۈمران — فېئودال سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى ۋە كەيپ-ساپالىرىنى ئىپادىلىدى. ئال-

AltunOq

دىنىقىسى شۇ زاماندىكى ئەدەبىياتنىڭ ئىلغار تەرىپى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھاكىمىيەت، سىياسەت ۋە ئەخلاق مەسىلىلىرىنى تېما قىلغان ئەسەرنى پۈتۈنلەي پەندى - نەسىھەت بىلەنلا چەكلەنگەن ۋە كىشىلەرنى يامانلىقتىن قول ئۈزۈشكە دىنىي ئەمرى - مەئرۇپ ئارقىلىق دەۋەت قىلىدىغان ئەسەر بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ، "دىنىي مىستىتىك" ئەسەر دىسە خاتا بولىدۇ. ھاكىمىيەت، سىياسەت ۋە سىياسى ئەخلاق تېمىسىمۇ دىنىي تېما ئەمەس، دۇنياۋى تېمىدۇر. بۇنداق ئەسەرلەرمۇ دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ نەمۇنىلىرى بولىدۇ. سىياسى ئەخلاقنى، ھاكىمىيەت مەسىلىلىرىنى ئاساسىي تېما قىلغان ئەسەرلەرنى ياۋروپادا "دىداكتىك ئەدەبىيات" دەپ ئاتايدۇ. لېكىن بىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى بويىچە، ئاساسىي ئىدىيە، تېما ۋە شەكىل جەھەتلەردىن "تەپەككۇر ئەدەبىياتى"غا كىرىدىغان ئەسەرلەر ئاساسىي ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ئىلىم - پەن، پەلسەپىۋى ئىدىيەلەرنىڭ تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلىپ بارىدۇ.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ ھەم نىزا - تالاشلار كوپ بولغان، شەكىل جەھەتتىن خىلمۇ - خىل بولغان دەۋرى — ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدۇر. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دىنىي ئىدىولوگىيە جەھەتتىن ئىككى بولەككە بولۇپ كورستىش مۇمكىن، چۈنكى، 10- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (ئاساسەن قەشقەرىيە تەرەپلىرىدە) ئىسلام دىنى رەسمى دىن سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، دىن مۇناسىۋىتى بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىولوگىيە سىستېمىسى ئىككىگە بولۇندى. كۇچارنىڭ شەرقىدىكى ئۇيغۇرلاردا، بۇرۇنقى دىنىي ئېتىقادى چۈشەنچىسى بىلەن، قەدىمقى

ئەنئەنە خېلى ئۇزاققىچە (تاكى 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنى تۈرپان ۋە قومۇل تەرەپلىرىدە كەڭ تارقالغانغا قەدەر) ساقلاندى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىياتى بۇددا ۋە مانى دىنلىرىنىڭ تەلىماتلىرى ئاساسىدا بالدۇرقىدىن تېخىمۇ راۋاجلاندى؛ شۇنىڭدەك ئىچكى ئولكىلەر مەرىپەتچىلىكىنىڭ ئىلغار تەرەپلىرىنى، جۇملىدىن داۋچىلىق ئىدىيىسىنىڭمۇ تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ بېيىدى. 10 - ئەسىردىن كېيىنمۇ خەنزۇ تىلىدىن سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە پەلسەپىي پەنلەرگە دائىر نۇرغۇن كىتاپلار تەرجىمە قىلىندى. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىن سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسات - مەدىنىيەت جەھەتلىرىدە كەڭ مەزمۇنلۇق «سەلتەنەتكە ياردەم بېرىدىغان ئورنەك تەدبىرلەر» دېگەن 294 جىلدلىق چوڭ كىتاپ، بۇددا دىنى چۈشەنچىسى بويىچە، ئامىتابۇددانىڭ سول قول ھىمايىچىسى ئاۋالوكىتېشۋارا ھەققىدە يېزىلغان «كۈەن شى ئىم - پۇسار» («ساددارما - پۇنداريكا») دېگەن رىۋايەت تەرجىمە قىلىندى. شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن بۇ زاماندا يېتىشكەن ئەدىپ، تىلچىلاردىن بەش بالىقلىق (ھازىرقى جىمسارنىڭ يېنىدا) سىڭقۇسەلى تۇتۇڭ خەنزۇ تىلىدىن «شۈەنزاڭنىڭ تەزكىرىسى» ۋە «ئالتۇن يارۇق» («سۇۋارنا پراباسا») دېگەن دىنىي - ئىجتىمائىي مەزمۇندىكى كىتاپلارنى تەرجىمە قىلدى. شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن نۇرغۇنلىغان خەنزۇشۇناس ئالىملار، تىلچىلار مەيدانغا كەلدى، بۇلار خەنزۇ تىلىدا نۇرغۇن ئىلمىي — ئەدەبىي ئەسەرلەر يازدى. بۇلارغا 9 - ئەسىردە ئۆتكەن ۋە خەنزۇ تىلىدا شېئىرلار يازغان كەكمەنېرنى مىسال قىلىش مۇمكىن. شەرقىي ئۇيغۇرلاردا، يەنە توخار تىلىدىن

("يۈەچى" ياكى "كۇچا" تىلىدىن) ھەم ئەنەتكەك (سانسكرىت تىلى-دىن) «مايترى سىمىت» رىۋايەتلىرى، ئىككى تىكىن (شاھزادە) توغرىسىدا قىسسە تەرجىمە قىلىندى. «ئىرق پۈتۈك» (پال كىتاۋى)، «سەككىز يۈكمەك»، «تۇشقان» دىگەندەك ھەر خىل ئىجتىمائى مەزمۇندىكى ھىكايىلەر ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇلاردىن باشقا، دۇنيا تۈركولوگلىرى «تۇرپان تېكىستلىرى» دەپ ئومۇمى نام بەرگەن ھەر خىل مەزمۇندىكى ۋەسىقىلەر بار. بۇ قىممەتلىك يادىكار-لىقلار قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، سىياسى جەھەتتىكى چېگرىلىنىش ۋە دىنى - ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى ئايرىملىق ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ۋە پىسخىكىلىق بىرلىگىگە چوڭ تەسىر يەتكۈزەلمىدى.

كۇچارنىڭ غەربىدە يارىتىلغان ئەدەبىيات 10 - ئەسىردىن كېيىن ئەرەپ ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى (دەرۋەقە، دۇنيا ئەدەبىياتى-نىڭ ئوبدان نەمۇنىلىرى بىلەن ئۇزۇنى كوپ بېيىتقان ئەرەپ ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى تەرەپلىرىنى) دىنى يول بىلەن قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. لېكىن ئۆزىنىڭ مىللى ئۇسلۇبىنى ساقلاپ تېخىمۇ جارى قىلدۇردى ھەم راۋاجلاندۇردى. غەربى ئۇيغۇرلار-نىڭ ئەدەبىياتىدا ئىسلام ئىدىيىسى يېتەكچىلىك ئورۇنغا ئۆتكەن ئىدى؛ غەربى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بۇ دەۋردە، يېڭى تارىخى شارائىت سەۋەۋى بىلەن، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «تۈركى تىل» دەپلا ئاتالدى، لېكىن بۇ «تۈركى تىل»نىڭ ئەدەبى تىلى «خاقانىيە تىلى» ئىدى. «خاقانىيە» قاراخانىلارنىڭ بىۋاستە ئۆلكىسى ئىدى. بۇ ئۆلكىنىڭ مەركىزى قىسمى بولسا قەشقەر رايونى ئىدى. قاراخانىلارنىڭ سىياسى ھوكۇمرانلىغى ۋە مەدىنىيەت

تەسىرى خارەزىمغىچە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، مەۋارە ئۇن-
نەھرى (ئامۇ ۋە سىر دەريا ئارىلىغى) ئاھالىسىنىڭ تىلىدا كوپ
ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى: "خاقانىيە تىلى"نى ئەدەبىي-تىل قىلغان
"تۈركى تىل" بۇ رايونلاردىمۇ يېتەكچى تىل بولۇپ قالدى
(ئەسلىدە، "تېلىلەر" ۋە "غەربىي تۈركلەر" دەۋرلىرىدىلا بۇ يەردىكى
ئاھالىنىڭ ئاساسىي قىسمى "تۈركى خەلق" بولۇپ قالغان).
ئۇنىڭدىن ئىلگىرى، خۇارەزىم، ھەتتا بۇخارا رايونلىرىدا، "دارى
تىلى" يەنى فارىس تىلى ئاساسىي تىل ئىدى، كېيىنچە ئەرەپ
تىلى ئىلىم-پەن تىلى بولۇپ قالغان ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئىلگىرىكى زامانلاردا شەكىللەنگەن
دېخانچىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى
مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلاشتى. بۇ دەۋر ئۇزىنىڭ كەڭ كولەم-
دىكى قۇرۇلۇشلىرى، قول سانائەت تەرەققىياتى جەھەتتە ئىلگىرىكى
دەۋرلەردىن ئۈستۈن ئىدى؛ نۇرغۇن كەنت-شەھەرلەر بىنا قى-
لىندى، تەرەپ-تەرەپكە كارۋان يوللىرى راۋان بولدى، بۇ ھال،
سودا-سېتىقنىڭ كەڭ راۋاجلانغانلىغىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. مەدە-
نىيەت-سەنئەتمۇ بۇرۇنقى بازىسى ئاساسىدا تېخىمۇ گۈللەندى.
بۇنداق گۈللىنىش ۋەزىيىتى ئىلىم-پەن، ئەدەبىياتىنىڭ تەرەق-
قىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ دەۋردە، غەرپتە باغدات مەدەنىيەت
مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان بولسا، شەرقتە قەشقەرمۇ مەدەنىيەت
مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. ئالى ئوقۇش يۇرتلىرى (مەسىلەن،
"ساچىيە" مەدرەسىسى)، بىلىم-مەرىپەت ئورۇنلىرى (مەسىلەن،
"سائادەت" كۇتۇپخانىسى) تەشكىل قىلىنغان، نۇرغۇن ئالىملار،
ئەدىپلەر مەيدانغا كەلگەن ئىدى. ئەنە شۇنداق ئالىم ۋە ئەدىپ-
لەرنىڭ ۋەكىللىرى — ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقىرى بىلەن مۇتە-

پەككۇر شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپتۇر. بۇ ئىككى ئاپتوردىن بىز-گە تارىختا نامى ئۆچمەيدىغان ئىككى ئەسەر يادىكار قالدى.

10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، قەشقەرنىڭ ئوپال يېزىسى كەڭ، بوستانلىق جاي ئىدى، ئۇ يەردە قارا خانىلار نىڭ بەگلىرى-ئەمىرلىرىدىن ھۇسەيىن ئىبنى مۇھەممەتنىڭ ئائىلىسىدە، مەھمۇد دۇنياغا كەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تالىپلىق، ياشلىق دەۋرىنى قارا-خانىلارنىڭ ئوردىسى جايلاشقان مەشھەتنىڭ يېنىدىكى "ئازاق" يېزىسىدا ئۆتكۈزدى. ئۆزىنىڭ سوزى بويىچە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ "ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپ ۋە جەڭ ئىشلىرىدا نەيزە-ۋازلىرىدىن......ئەڭ سوزمەنلىرىدىن، پىكرىنى ئەڭ روشەن با-يان قىلالايدىغانلىرىدىن" بولغان مەھمۇد قەشقەرى ئۆز ھاياتىنى ئىلىم - بىلىم ئىشىغا بېغىشلىدى. بۇ زاماندا، ئىلىم - پەن تىلى دەپ ئاتالغان ئەرەپ تىلى بىلەن بىر قاتاردا "تۈركى تىل" "بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك" كېتىشىۋاتاتتى. سىياسى مۇنا-سىۋەت، ئىقتىسادىي ئالاقە ۋە مەدەنى ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى بىلەن، ئەرەپ - ئابباسىيلارنىڭ ھوكۇمران دائىرىلىرى، سودا - سانا-ئەت ساھەسىدىكىلىرى، ئىلىم - مەرىپەت ئەھلى "تۈركى تىل"نى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتىنى ھىس قىلدى. مەھمۇد قەشقەرى بۇ ھا-جەتنىڭ بىر بولۇك ھوددىسىدىن چىقىشقا بەل باغلاپ، ئەملىي تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. "خاقانىيە" ئولكىسىنى (جۇملىدىن، قەشقەرىيە، ئىلى، يەتتە سۇ ۋە ئىسسىق كول بويلىرىنى)، قىرغىز - تاتار داللىرىنى، بۇلغار - قىپچاق سەھرالىرىنى، شەرقىي ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى، ئارغۇ - ئوغۇز يېزىلىرىنى كېزىپ، تۈركى تىلدا سوزلەشكۈچى ئاساسىي ئۇلۇس - ئايماقلارنىڭ تىللىرى بىلەن ئىنچىكىلەپ تونۇشتى؛ تۇرلۇك تىل پاكىتلىرىنى، شېئىر-

Altun0q

قوشاقلىرىنى، ماقال - تەمسىللىرىنى، چىرايلىق سۆز - ئىبارىلىرىنى
توپلىدى. ئۇ نەچچە يىللىق ئەمەلىي تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە
توپلىغان بارلىق تىل ماتېرىياللىرىنى ئىلمىي تەتقىقات ئاساسىدا
رەتلەپ چىقتى. ئەرەب لۇغەتشۇناسلىقىنىڭ يېڭى ئۇسۇللىرىدىنمۇ
ئىلغارراق ئۇسۇل بىلەن، ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ تەرتىۋى بويىچە،
3 توملۇق تۈركىي تىل بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئىزاھلىق سېلىش-
تۇرما لۇغىتىنى ئىشلەپ چىقتى. بۇ لۇغەتكە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»
يەنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دەپ نام بەردى. لۇغەتنىڭ مەز-
مۇنى تۈركىي تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر، گىرامماتىكىلىق
قائىدىلەر، ھەربىي - مەمۇرى ئاتالغۇلار؛ يېزا ئىگىلىك، يىمەك -
ئىچمەك، سودا - مالىيە، قول ھۈنەرۋەنلىك، تىببىي - دورىگەرلىك،
ھايۋانات، ئۆسۈملۈك ۋە ئاسمان جىسىملىرىغا دائىر سۆزلەر؛
قەبىلىلەر، مۇھىم جۇغراپىيى ناملار، قەدىمقى زاماندىكى خەلق داس-
تانلىرىدىن پارچىلار، رىۋايەتلەردىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن
«تۈركىي تىللار قامۇسى» دېيىشمۇ بولىدۇ. «دىۋان»نى باغداتتا قايتا -
قايتا تۈزەتكەندىن كېيىن، تەخمىنەن 1076 - يىلى باغدات خەلىپىسى
ئۇبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا ئارمىغان قىلغان. مەھمۇد
قەشقىرى «دىۋان»دا "تۈركىي تىل"نىڭ ئومۇمى تۈزۈلۈشىنى —
فونېتىكا، لېكسىكا، گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىنچىكە تەھلىل
قىلغان، شۇ ئاساستا 11 - ئەسىردىكى تۈركىي تىلنى ئىككى تۈر-
كۈمگە يەنى ئوغۇز - قىپچاق شىۋىسى ۋە ئومۇمى شىۋىگە (ئۇيغۇر-
قارلۇق شىۋىسىگە) بۆلگەن. تىللارنىڭ ئەڭ پاساھەتلىكى ۋە توغرى-
سى "خاقانىيە تىلى" دەپ كۆرسەتكەن. دېمەك، مەھمۇد قەشقىرى
11 - ئەسىردە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىنى يارىتىپ
بەرگەن. ھالبۇكى، ياۋروپا ئالىملىرى بولسا، سېلىشتۇرما تىلشۇ-

ئاسلىقنى 19 - ئەسىردە باشلىغان ئىدى. «دىۋان» تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى بىلەن ئەرەپ خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنى ئالاقە ۋە تارىخىي دوستلۇقنىڭ سىمۋولىدۇر؛ شۇنداقلا 11 - ئەسىردە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيىتى خېلى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنىڭ دەلىلىدۇر.

«دىۋان» بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەردە مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر نادىر ئەسەر — «قۇتاتقۇبىلىك» دۇر. بۇ داستاننىڭ ئاپتورى" خاقانىيە" ئولكىسىدىن هاجى يۈسۈپتۇر، بۇ داستاننى هاجى يۈسۈپ تەخمىنەن 1069—1070 - يىللىرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختىدە يازغان. ئەرەپ ئېلىپبەسى بىلەن كوچۈرۈلگەن نەمەنگان نۇسخىسىنىڭ بېشىدا مۇنداق "كىرىش" قەيت قىلىنغان: "بۇ كىتاپنى كاشغەر ئېلىدە تۇغەل قىلىپ، مەشرىق پادىشاسى تاۋغاچ خاننىڭ هوزۇرىغا سۇنغان، پادىشا بۇغراخانمۇ ئۇنى ئىز- زەتلەپ خاس هاجىپلىكنى ئاڭا ئىنئام قىلغان، شۇنىڭ ئۇچۇن، يۈسۈپ خاس هاجىپ دەپ ئېتى دۇنياغا يېيىلغان". داستان «بەهرى مۇتەقارىپ» ۋەزنىدە (يەنى "فەئۇلۇن - فەئۇلۇن- فەئۇلۇن - فەئۇل" ۋەزنىدە) مەسنەۋى شەكلىدە (ئىككى مىسراسى بىر خىل قاپىيىدە كېلىش شەكلىدە) يېزىلغان. تەخمىنەن 72 باپ ۋە 13500 مىسرادىن ئىبارەت. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان "كىرىش"تە قەيت قىلىنغىنىدەك، بۇ داستان "چىن پەيلاسوپلىرىنىڭ شېرلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن ۋە ماچىن ئۆلىمالىرىنىڭ تەمسىللىرى بىلەن بېزەلگەن." بۇ داستان ئاددىيلا ئېپىك - دىداكتىك داستان ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائى مەسىلىلەر كەڭ بايان قىلىنغانلىق سەۋىيە بىلەن ئۇ سىياسى ئىقتىسات دەرسلىگى دەپمۇ باهالانغان. تۈركولوگلارنىڭ تەتقىقاتلىرىغا قارىغاندا، ئەگەر ساسانىلارنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىنى

ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىلمىي ئەدەبىياتتا، بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچى دەپ ئاساسەن قۇللار (بانىراكلار، ئانشافرىكلار) نى كۆر-سەتكەن بولسا، شۇنىڭدەك توبا (توقىبات) لارنىڭ قانۇن-پەرمان-لىرى بايان قىلىنغان ئەدەبىياتتىمۇ نۇبىپىلار (يەنى قۇللار) جەمىيەتنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى قاتارىدا تىلغا ئېلىنغان بولسا، «قۇتادغۇبىلىك» تە پۈتۈنلەي فېئوداللىق مۇناسى-ۋەتلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ مۇناسىۋەتلەردە دېخانلار، چار-ۋىچىلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر ئاساسىي رول ئوينايدۇ. دېمەك بۇنىڭدىن مەلۇمكى، قاراخانىلار تەۋەسىدىكى تۈركىي تىلدا سۆز-لەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي فورماتسىيىسى ساسانىلار ۋە توبا-لارنىڭكىدىن يۇقىرى ئىدى. بۇ داستاندا، رېيال تۇرمۇش مەسى-لىلىرى، كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى ۋە مەشھۇر شەخس-لەرنىڭ جەمىيەتتە ئوينايدىغان رولى، كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە تۇتىدىغان مۇناسىۋەتلىرى، ئەخلاق-پەزىلەت ئۆلچەملىرى 4 شەخسنىڭ (ئادالەت ۋە قانۇن سىمۋولى بولغان پادىشا كۈن تۇغدى، بەخت-سائادەت سىمۋولى بولغان ۋەزىر ئايتولدى. ئەقىل-ئىدرەك سىمۋولى بولغان ۋەزىر ئوغلى ئۆگدۈلمىش، قانائەت سىمۋولى بولغان ۋەزىر قېرىندىشى ئۆزغۇرمىش) سوھبەت مۇنازىرىسى يولى بىلەن بايان قىلىنىدۇ. ۋەزىن جەھەتتىن پىر-دەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانىغا ئوخشايدۇ. لېكىن ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى پەقەت جەڭ تەسۋىرى ۋە قەھرىمانلىق داستانى يا-راتقان بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەقىل-ھېكمەت، پەلسەپە-ئىجتىمائىيەت دەرسلىكى تۈزگەن. شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈم-جەمىيەت قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلىشتا بۇ داستان قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر. ئاپتورنىڭ مەقسىدى ۋە ئىدىيىسى ئېتىۋارى بىلەن

"ئەخلاقى - پەلسەپى" دىداكتىك داستان بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائى ھادىسىلەر، تەبىي مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلەشتە، خەلق ئەدەبىياتىدىكى ھېسسىياتچانلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئىنتىۋارى بىلەن، ئىندىۋىدۇئال ۋە رىيالىستىك تەسۋىرلىرىگە مۇۋاپىق لىرىكىلىق داستاندۇر. مەھمۇد قەشقىرى خەلق تىلىدىكى ھېكمەتلەرنى ئۆز ئەسىرىگە توپلاپ يېزىپ قويغان بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ خەلق ھېكمەتلىرىنى ئۆزىنىڭ داستانىغا سىڭدۈرگەن. بۇ داستاندا 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ گۈزەللىكى ۋە ئەدەبىي ماھارىتىنىڭ يۇقۇرى پەللىسى گەۋدىلەنگەن. بۇ داستان ئۆز ئالدىغا شەرقچە داستانچىلىقنىڭ يېڭى تىپىنى يارىتىپ بەرگەن. ئۇنىڭ نامى كەڭ تارقالغان، تەسىرىنى يوقاتمىغان. 14 - ئەسىردىكى ئاپتورلاردىن مۇھەممەت ھىندۇ شاھى شەمسىدىن ئەل - مۇنشى ئۆز كىتاۋىدا: پۈتۈن دولەت قانۇنلىرىنى ۋە مەدەنىيەت ۋاستىلىرىنى ئۇيغۇرلاردىن ئالغان چىڭگىز ئىمپىراتورلۇغىدا «قۇتاتقۇبىلىگىنى چىڭگىزخان» دىگەن دەستۇر بارلىغىنى ئەسلەتكەن؛ 1909 - يىلى ئالتۇن ئوردىنىڭ مەركەزلىرىدىن بولغان سارايچىق خارابىسىدىن تېپىلغان بىر تەشتەكتە، ئەرەپ ھەرپلىرى بىلەن «قۇتاتقۇبىلىك» نىڭ مىسرالىرىغا ئوخشايدىغان مۇنۇ ئىككى مىسرا چېكىلگەن:

كىشى كوركى يۈز ئول، بۇ يۈز كوركى كوز،
ئاغىز كوركى تىل ئول، بۇ تىل كوركى سوز.

ھازىر دۇنيادا مەلۇم بولغان ئۈچ نۇسخىسىدىن "ۋېنا نۇسخىسى" ھىراتتا 843 - ھىجرى (1439 - مىلادى)دە كوچۇ-

رۇلگەن. دېمەك، 15 - ئەسىرلەردىمۇ بۇ داستان قىممەتلىك دەستۇر سۈپىتىدە دۇنيانىڭ كۆپ جايلىرىغا تارقالغان.

«دىۋان» بىلەن «قۇتاتقۇبىلىك» هازىر دۇنيا تۈركولوگلىرىنىڭ تەتقىقاتىدا مۇهىم تېمىسى بولۇپ قالدى. بەزى ئالىملار ئۆمرىنى بۇ ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىشقا سەرپ قىلدى.

قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە، ئىلىكخانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىزا - جېدەللەر تۈپەيلىدىن خانلىق پارچىلىنىپ كەتتى. لېكىن قاراخانىلار ياراتقان تىل ۋە مەدەنىيەت ئۆز تەسىرىنى يوقاتمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا سوپىلىق كېڭىيىشكە باشلىدى. سوپىلىق دىنىي خۇراپاتنى، تەركى دۇنيالىقنى تارقىتىشتا ئەدەبىياتنىڭ بېيىتچىلىق ژانىرىدىن پايدىلاندى. ئىشانلار سوپىلىق كوز قاراشلىرىنى ئاددى خەلقنىڭ تىلى بىلەن هاپىزلىق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلىشقا ئۇرۇندى.

12 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى “تۈركى” ئاھالىنىڭ جانلىق تىلىدا يارالغان بەدىئى ئەدەبىياتقا خوجا ئەھمەت يەسەۋىنىڭ «دىۋان ھېكمەت» ئەسىرىنى تىل جەھەتتىن مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

خوجا ئەھمەت — يەسەۋى ئىبراھىم شەيخنىڭ ئوغلى. ئۇ بۇخاراغا بېرىپ، مەشهۇر مۇتەسەۋۋۇپ (سوپىلىق ئېقىمىدىكى زات) يۇسۇپ ھەمەدانىدىن سوپىلىق تەلىماتىنى ئۆگەنگەن. ھەمەدانى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىدا بىرنەچچە يىل خەلپەتلىك قىلىپ، كېيىنچە ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن. بۇ ئەدىپ تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدا ئۆز ئالدىغا ئالاھىدە مەكتەپ (ئەدەبىي ئېقىم) ياراتقان؛ شېئىرىيەتكە سوپىلىقنى ئېلىپ كىرگەن. شېئىرىيەتكە سوپىلىق كىرگەندىن كېيىن، رىيال تەبى

گۈزەللىك شېئىرىيەتتىكى ئورنىدىن ئاساسەن مەھرۇم بولغان ئىدى. ئەھمەت يەسەۋى ئۆز ئەسەرلىرىنى ناھايىتى يېنىك، خەلققە چۈشىنىشلىك ساددا تىل بىلەن يازغان. بۇ كىشىنىڭ شېئىرلىرى بۇ چاققا قەدەر تەركى دۇنيالىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئەكسىيەتچىل ئىدىيىنىڭ تەشۋىق ۋەرەقلىرى دەپ قارىلىپ كەلدى. دەرۋەقە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە تەسەۋۋۇپلۇق پىكرى، يەنى دۇنيادىن كېچىش غايىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، دىننى، دىنىي تەلىماتنى مال-دۇنيا تېپىش ياخشى مەئىشەت كەچۈرۈشنىڭ قورالى قىلغان ھەم خەلقنى ئالداش يولى بىلەن قېپىنىدىغان كەسپىي روھانىيلارغا، مال-دۇنياغا ھېرىس (باشقىلارغا زىيان سېلىش ھېساۋىغا مال توپلايدىغان) كىشىلەرگە ئۇ ناھايىتى قارشى تۇرىدۇ. شۇڭا، بۇنىڭ ئىدىيىسىنى ئوبيېكتىپ ئىدىيالىزىم دېسە توغرا كېلەرمىكىن.

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەرپ قىسمىدا ئىسلام دىنى كەڭ تارقالغاندىن كېيىن، شېئىرىيەت بىلەن تارىخ بىرلىشىپ، قىسسە-داستان شەكلىنى ئالدى. ئىسلام دىنى شېئىرىيەتنىڭ ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈشىنى چەكلىمەيدى (خىرىستىيان دىنى بولسا، تېيۇتونلارنىڭ شېئىر-قوشاق ئېيتىشىنى چەكلىگەن ئىدى). شۇڭا، بىزدە ئەدەبىياتنىڭ، بولۇپمۇ شېئىرىيەتنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرى ئۈزۈلۈپ قالمىدى.

"خاقانىيە تىلى" دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىن ئەدىپ ئەھمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» («ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى») دېگەن داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» تىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىي ئۇسلۇبىنىڭ نەمۇنىسى ھېساپلىنىدۇ. مەھمۇد ئوغلى ئەدىپ ئەھمەت يۈكنەكى

12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 13 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشىغان شائىر. ئەھمەت يۈكنەكى ئەھمەت يەسەۋىينىڭ شاگىرتى ئىدى①.
يۈكنەكىنىڭ داستانى ئەسلىدە 14 باپلىق بولۇپ، ھازىر كەڭ تارقالغان كۆچۈرمىسى 11 باپتىن ئىبارەت. چۈنكى ئاپتور ئۆز ئەسىرىنىڭ بېشىدا مۇنداق دەپ يازغان:

تۈگا كورمەس ئەردى ئەدىبنىڭ كوزى،

تۈزەتتى بۇ ئون تورت باپ ئىچرە سوزى.

شائىر داستانىنىڭ 1444 ـ ۋە 1480 ـ يىللىرى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى ھازىر ئىستانبۇل كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ داستان «تەپەككۇر ئەدىبىياتى»غا نەمۇنە بولىدۇ.

بىلىك بىلتى بولدى ئەرەن بەلگۈلۈك،

بىلىكسىز تىرىكلەيىتۈك كورگۈلۈك.

بىلىكلىك ئەر ئولتى، ئاتى ئولمەتى،

بىلىكسىز ئىسەن ئىركەن ئاتى ئولۇك.

تىلى يالغان ئەردىن يىراق تۇر تازا،

كەچۈرسەنما ئومرۇڭ كۈنىڭنى ئوزا.

كونى سوز ئەسەلتەك، بۇ يالغان بەسەل،

بەسەل دەپ ئاچتىما ئاغىزنى ئەسەل.

كونى بول، كونى قىل، چىقار ئات قونى،

كونىدە يۈبىلسۇن خالايىق سەنى.

① نەجىپ ئاسىم: «يۈكنەكى ئەھمەت. ئەتىبە تۇل ھەقايىق»، ئىستانبۇل، 1334 — 1915؛ رەشىت رەخمەتى ئارات: «ئەدىپ ئەھمەت يۈكنەكى. ئەتىبە تۇل ھەقايىق»، ئىستانبول، 1951.

ئۇلۇغ شائىر ناۋايى ئەدىپ ئەھمەت يۈكنەكىنى ناھا-
يىتى ھۆرمەت بىلەن ئەسلىگەن ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى قە-
دىرلەپ ئوقۇغان. ناۋايى «نەسايىمۇل مۇھەببەت مىن شەمايىمۇل
فۇتۇۋۋەت» دىگەن ئەسىرىدە، ئەدىپ ئەھمەت يۈكنەكىنى تۈركى
خەلقتىن چىققان ئۇلۇغ ئەدىپ، "ئۇ ھەر كۈنى ئىمام ئەزەمدىن
دەرس ئالاتتى" دەيدۇ①، ناۋايى ھەتتا بەدىئۈز زامانغا يازغان
خېتىدىمۇ، ئۇنى يۈكنەكىدىن ئۆگىنىشكە دەۋەت قىلغان.

ئەدىپ ئەھمەت يۈكنەكىنى بەزى رىۋايەتتە "ئەئىما"
(كوزى قارغۇ) ئىدى دىيىلىدۇ. ئەدىپ ئۆزىنىڭ داستانىدا، ئادا-
لەتنى، خەلقپەرۋەرلىكنى، ئەقىل-ئىدرەكنى، كەمتەرلىكنى، ساخا-
ۋەتنى، كويۇمچانلىقنى كۈيلەيدۇ، كىشىلەرنى بىلىملىك بولۇشقا
دەۋەت قىلىدۇ، بولۇپمۇ تىل ئەردەمنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ؛
زالىملىقنى، ۋاپاسىزلىقنى، نادانلىقنى، كورەڭلىكنى، ئاچكوزلۇكنى،
يالغانچىلىقنى ئەيىپلەيدۇ. يۈكنەكى بۇ دۇنيانىڭ ئۆزگىرىپ تۇ-
رىدىغانلىغىنى، بۇ دۇنيادا ھىچنەرسە مۇتلەق ئەمەسلىگىنى بايان
قىلىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ دىداكتىك داستانى
ئىلغار ئەسەر ھىساپلىنىدۇ. ئەدىپ ئەھمەتنىڭ داستانىدا «قۇتاتقۇ-
بىلىك»كە نەزىرە قىلىنغان باپلارمۇ بار. مەسىلەن، «ئەتىبە تۇل
ھەقايىق»نىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى بولۇكلىرىدە «قۇتاتقۇبى-
لىك»نىڭ IV ۋە VII باپلىرىدىن ئىلھام ئالغان، ھەتتا بەزى
بېيىتلىرى ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئەدىبىي تىل جەھەتتىن، "ئەتىبە تۇل ھەقايىق"نىڭ تىلى

---

①پىروفېسسور كۆپرۈلۈزادە: يۈكنەكى ئىمام ئەزەم بىلەن زاماندىش
ئەمەس، بۇنى ئىلاھىلاشتۇرغان دەيدۇ.

"قۇتادغۇ بىلىك" تىلىنىڭ داۋامى ۋە تەرەققىياتىدۇر.

"خاقانىيە تىلى" دەپ ئاتالغان باسقۇچتىن، "چىغىتاي تى-لى" دەپ ئاتالغان باسقۇچقىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇيغۇر ئەدەبى-ياتى ئەنئەنىلىرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرى يەنىلا ئۆز كۈچىنى يو-قاتمىدى. بۇنىڭغا رابغۇزى ئەسەرى نەمۇنە بولىدۇ.

نەسىرىددىن رابغۇزى (قەشقەر تەۋەسىدىكى ئۇلۇغ يولىلۇغ رابىتلىق (يەنە بىر مەنبەدە ئۇلۇغ ئۇزلۇغ رابات غوزى بۇر-هانىددىن ئوغلى) مىلادى 1309، 1310 - يىللىرىدا «قىسسەئى رابغۇزى» دىگەن ئەدەبى ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەر خەلق ئىچىدە «قىسسەسۇل ئەنبىيا» («پەيغەمبەر-لەر قىسسەلىرى») دىگەن نام بىلەن مەشھۇر. نەسىرد-دىن رابغۇزى بۇ بەددىي ئەسەرنى پەيغەمبەرلەر توغرىسىدىكى دىنىي - ئەپسانىۋى قىسسەلەردىن پايدىلىنىپ، نەسرى ئۇسلۇبتا يازغان. بۇ ئەسەردە، ئاپتورنىڭ ئۆزىگە خاس كۆز قاراش-لىرى بار، بۇ ئەسەر 13 -، 14 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئە-دەبىي تىلىنى، جۇملىدىن، شۇ زاماندىكى نەسرى ۋە شېئىرىيەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن قىممەتلىك مەنبەلەردىن بىرى. بۇ ئەسەردە، تۈرلۈك شېئىرلار (مەدھىيىلەر، بەزى قىس-سەلەرنىڭ خۇلاسىلىرى، لىرىك كەچۈرمىلەر، باھارىيەت، سەيىا-رىلەر توغرىسىدا ۋە كىتاپنىڭ شېئىرىي خاتىمىسى) بار. «قۇتادغۇ-بىلىك»تىن 250 يىل كېيىن يېزىلغان بۇ قىسسەدىكى «باھارى-يات» شېئىرى بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» تىكى شۇ مەزمۇنلۇق شېئىر ئوت-تۇرىسىدا يېقىنلىق ۋە ھەتتا ئوخشاشلىق بارلىقى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. دېمەك رابغۇزى ياشىغان زاماندىمۇ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى يەنىلا ئەدەبىي تىل بولۇپ كەلگەن ۋە شېئىرىيەتتىكى

ئەنئەنىلەرمۇ داۋام قىلغان.

زامان جەھەتتىن رابغۇزى بىلەن زاماندىاش بولغان خارەزىمىنىڭ ئۆز ئىسمى نامەلۇم. خارەزىمى 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، خارەزىمدە، مەسچىت ھوجرىسىدا مۇساپىر بولۇپ ياشىغان ۋە شۇ يەردە ئىجات قىلغان ھەمدە مۇساپىر بولۇپ تۇرغان جايىنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئەدەبىي تەخەللۇس قىلغان. ئۇ «مۇھەببەتنامە» دېگەن ئەسەرنى ھىجرى 754 - (مىلادى 1353 -) يىلى يازغان. بۇ ئەسەر ئاشىقلىق شېئىرىي مەكتۇپ (خەت) ئۇسۇلىدا يېزىلغان. ئەسەر 11 مەكتۇپتىن ئىبارەت. شائىرنىڭ ئەسىرىنى 14 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتىغا مىسال قىلىپ كۆرسىتىشىمىزگە ئۈچ ئاساس بار: بىرىنچى، «مۇھەببەتنامە» قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن؛ ئىككىنچى، بۇ ئەسەرنىڭ تىلى 14 - ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن يېزىلغان؛ ئۈچىنچىدىن، موڭغۇللار دەۋرىدە خارەزىم ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن: مەركىزى ئۈرگەنج شەھىرى بولغان شىمالىي خارەزىم ئالتۇن ئوردا تەركىبىگە كىرگەن؛ مەركىزى قىيات قورغىنى بولغان جەنۇبىي خارەزىم چىغتاي ئۇلۇسىغا قارايتتى. چىغتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئۇيغۇر تىلى ئىدى.

3

چىڭگىزخان يۈرۈشلىرى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىغا سۇيۇرغال قىلىنغان ئۇلۇسلاردىكى خانلىق تالاشلىرى بىرمۇنچە ۋەيرانچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن چىغتاي ئۇلۇسى تەۋەسىدىكى جايلاردا، ئۇيغۇر تىلى ئىزىنىڭ ئەدەبىي تىل بولۇش

رولىنى يەنىلا ئادا قىلىپ كەلدى. 15-، 16- ئەسىرلەردە "چىغ-
تاي تىلى" پەقەت دۆلەت ئىدارە ئىشلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى
مەدەنىي ھاياتتىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتتى.

چىغتاي ئۇلۇسى (چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلىغا تەق-
سىم قىلىنغان تەۋەلىك) زىمىنى شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە ئامۇ
دەرياسىغىچە، ھەم غەزنىگىچە، شىمالدا قورغاستىن، جەنۇبتا دەھ-
لىنىڭ شىمالىغىچە (مولتان، لاھورلار — "ئۇلۇس"نىڭ جەنۇبىي
چېگرىسىدىكى ھىندىستان شەھەرلىرىگىچە) بولۇپ، مەركىزى ئال-
مالىق ئىدى. چىغتاي ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زاماندا ئۆزىگە
تەۋە "ئۇلۇس"نى خانلىق ئاتىمايتتى. "چىغتاي خانلىقى" پەقەت
كېيىن چىققان ياكى تارىخچىلار تەرىپىدىن قويۇلغان نامدۇر.
1260-يىلدىن 1360-يىلىغىچە 100 يىل ئىچىدە، ئوتتۇرا
تۈركىستان (ئوتتۇرا ئاسىيا) ۋە موڭغۇلىستان (شىنجاڭ) دىن تەر-
كىپ تاپقان "چىغتاي خانلىقى" دا 25 ھۆكۈمدار ئۆتتى. چىغ-
تايدىن كېيىن بولارنىڭ ئىچىدە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان
بىرەرسىما (سىمۋول) مەيدانغا كەلمىگەن. موڭغۇللاردىن بىرقان-
چە ئۇرۇق ئىلى ۋە يەتتە سۇ ۋادىسىدا "تۈركىي تىل"نى ئوب-
دان ئۆزلەشتۈرۈپ، 100 يىلغا قالمايلا تۈرۈكلەشتى. بارا-بارا
چىغتاي ئۇسۇلى ئىككى قىسىمغا: مەۋارەئۇننەھرگە ۋە موڭغۇ-
لىستانغا ئايرىلدى. لېكىن چىغتاي ئۇلۇسىغا تەۋە ئاساسىي
ئاھالىنى (بولۇپمۇ تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنى) بىر
تىپتىكى مەدەنىيەت بىرلىكىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى بولغان ئەدەبىي
تىل بىرلەشتۈرۈپ تۇراتتى. بۇ تىل "چىغتاي تىلى" دەپ ئا-
تالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇ زاماندا، جەنۇبىي شىن-
جاڭ ۋە غەربىي شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-

تارتىشلار، ئىسلام دىنىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن ئاساسەن بۇددا دىنىدىكى شەرقىي شىنجاڭ ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدا دىنىي سۈركىلىشلەر دائىم بولۇپ تۇراتتى. شۇڭا، ئىلىم - پەن، ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللانغۇچى فېئودال زىيالىيلىرى "موڭغۇلىستان" دىن "تۈركىستان" غا ھىجرەت قىلىپ، سەمەرقەنت، خارازىم، ھىراتلاردا ماكانلىشىپ، پائالىيەت ئېلىپ باردى. دەرۋەقە بۇداق كۆچۈش ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ بولغان ئىدى. 11 - ئەسىردە باغداتتىكى تۈركان خاتۇن (قاراخانىلاردىن) مۇناسىۋىتى بىلەن، نۇرغۇن ئالىم، ئەدىبلەر باغداتقا كۆچۈپ بېرىپ، ئەرەب تىلىدا ئەسەر يازغان بولسا، 12 - ئەسىر ئاخىرىدا، كۈچلۈك (نايمان) زامانىسىدا "قەشقەرىيە" دىكى زىيالىيلار زۇلۇمدىن قېچىپ، مەۋارەئۇننەھرگە ۋە خۇراسانغا (ئېنىقراق ئېيتقاندا خارەزىم ۋە سەمەرقەنت، ھىراتلارغا) كۆچكەن. چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى بوي سۇندۇرغاندىن كېيىن، ھەربىي مۇتەخەسسىسلەر، سىياسىيونلار، مائارىپ - مەدەنىيەت ئەربابلىرىنى — ھازىرقى زامان ئاتالغۇسى بىلەن ئېيتقاندا "كادىرلار" نى كۆپرەك شىنجاڭدىن ئېلىپ بارغان. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئۇيغۇرلار موڭغۇل قەبىلىلىرى بىلەن ئەزەلدىن ئىناق ئۆتكەن، چىڭگىزخان غەرپكە يۈرۈشتە تۇرپان ئىدىقۇتى بارچۇق تېكىننى ئوزبېگە كۈيئوغۇل قىلغان؛ ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلار موڭغۇللارغا مەدەنىيەت يەنى يېزىق ئۆگەتكەن؛ ئۈچىنچىدىن، ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر بىلەن تىل ۋە ئېتنىك جەھەتلەردىن قېرىنداش ئىدى.

قوچۇ ئىدىقۇتلۇغى ۋە خاقانىلار دەۋرىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تەرەققىيات چىڭگىز - موڭغۇل دەۋرىگە ئوبدان بازىس يارىتىپ بەرگەن ئىدى. چىڭگىز - موڭغۇل يۇ -

رۇشلىرى دۇچكەلگەن يۈكسەك ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە يۈك-
سەك مەدەنىيەت قوچۇ ئىدىقۇتلۇغى بىلەن قاراخانىلار دەۋرد-
نىڭ مەھسۇلى ئىدى.

موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇ
جايلاردا ماكانلىشىشى بىلەن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇر
تىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىككىنچى قېتىم كەڭ تارقالدى.

16 - ئەسىرگىچە بولغان ئەدەبىي تىلنىڭ ئوزىدىن ئىلگى-
رىكى ئەدەبىي تىل ئەنئەنىلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈل-
مىدى بەلكى راۋاجلاندى. 13 - ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر
تىلىغا خاس بولغان فونتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لىكسىكىلىق
خۇسۇسىيەتلەر 14-، 16- ئەسىرلەردىكى ھەممە ئەدەبىياتتا ئوز
ئىپادىسىنى تاپتى.

تارىخچى تومۇر ئىبنى ئەرەپشاھ (1450 - يىلى ۋاپات
قىلغان): "چىغتاي يېزىغى دىمەك ئۇيغۇر يېزىغى دىمەكتۇر،
ئۇل موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان" دەيدۇ. يېزىقتىكى
ئۇيغۇر ئەنئەنىلىرىنىڭ قانچىلىك كۈچلۈك بولغانلىقىنى 18 -
ئەسىردە ياشىغان خىۋە خانى ئەبۇلغازىنىڭ مۇنۇ سوزلىرىدىنمۇ
كورىمىز: ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارىسىدا تۈركچە (ئوغۇزچە) بىلىدىغان
كىشىلەر ناھايىتى كوپ، ئۇلار دەپتەردارلىقنى (مەھكىمە ئىشلىرىنى)
ياخشى ئېلىپ باراتتى ۋە دىۋان ھىساپلىرىنى ياخشى بىلەتتى.
چىڭگىزخانىنىڭ مەۋارەئۇننەھىر، خۇراسان ۋە ئىراقلاردا ھو-
كۈمرانلىق قىلغان نەۋرىلىرى زامانلىرىدا، ئۇلارنىڭ ھەممە مۇ-
شاۋۇرلىرى ۋە پۈتۈكچىلىرى ئۇيغۇرلاردىن بولغان ۋەھا كازا-
لار. مەلۇمكى، ئاقساق تومۇر مەھكىمىلىرىدە ئىش - ئالاقە قەغەز-
لىرى تامامەن ۋە باشتىن - ئاخىر ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىلات-

تى. ئۆمەر شەيخنىڭ مەرغىلانلىق مىرسەئىدكە ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىپ چۈشۈرگەن يارلىغى 1469 - يىلى تۈزۈلگەن①.

ئەدەبىياتتا تېخىمۇ شۇنداق بولغان. 1432- يىلىدا تۈزۈلگەن «بەختىيارنامە»، 1436 - يىلى يېزىلغان «تەزكىرى ئەۋلىيا»، 1437 - يىلىدىكى «مىراجنامە»، شۇنىڭدەك 1432 - يىلى ھىراتتا تەسنىپ قىلىنغان ھەر خىل ئەسەرلەر توپلاملىرى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان.

قەدىمقى زاماندىن تارتىپ، تۈركى تىلدا سوزلەشكۈچى خەلقلەر، جۇملىدىن ئۇيغۇرلار قوشاقچىلىق، فولكلور تىپىدىكى داستانچىلىق جەھەتتە ئالاھىدە كوزگە كورۇنەتتى. ئۇلار 13 - ئەسىردىن كېيىن، ئەرەپ ۋە پارىس ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى مەركىزي ھەم شەرقىي ئاسىياغا خاس بولغان ئەدەبىي ئۇسلۇپ بىلەن بىرلەشتۇردى. ئوخشىتىش، مۇبالىغە ئۇسۇللىرى بىلەن ئىخچام ئوبرازلىق پىكىر يۈرگۈزىدىغان ئەدەبىي ئىجادىيەت نەمۇنىسىنى ياراتتى. بۇ ھال بىزدە لىرىك شېئرىيەتنىڭ ئۇزاققىچە يۇكسەك گۇللىنىش ۋەزىيىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۇردى. بۇ — بىزنىڭ سەنئەت تارىخىمىزنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى. چۈنكى ئۇنىڭدا گۇزەل ئوخشىتىش ۋاستىسىگە ئىگە بولغان رىيالىزىم ۋە پانتازىيە ھەم مۇبالىغىغە باي بولغان رومانتىزم پىرىنسىپى بىلەن تەنقىت پىرىنسىپى شەكىللەندۇرۇلگەن ئىدى. بۇ — بىزدە كەڭ قوللىنىلغان غەزەل ئەدەبىياتىدۇر.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا غەزەل ئەدەبىياتىنى باشلاپ

① «توختامىش ۋە تومۇر قۇتلۇغ يارلىقلىرى» نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

بەرگەن شائىرلارنىڭ نامايەندىلىرى لۇتفى، ئاتايى ۋە سەككا-كىدۇر. ناۋايىنىڭ باھاسى بويىچە ئېيتقاندا: "ئۇيغۇر ئىباراتى-نىڭ بۇلۇغاسىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانا لۇتفى رەھمە-تۇللاھۇ تائالا، كىم، بىرىنىڭ شىرىن ئەدىبىياتىنىڭ ئىشتىھارى تۈركىستاندا بىغايەت ۋە بىرىنىڭ لەتىف غەزلىياتى ئىنتىشارى ئىراق ۋە خۇراساندا بىناھايەتدۇر ھەم دىۋانلىرى مەۋجۇد بولغاي".

لۇتفى

لۇتفى — بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەسلى قەشقەر ۋىلايىتىدىن بولۇپ، كېيىن مەۋارەئۇننەھرىدە، ئاندىن ھىراتتا ياشىغان ۋە شۇ يەرلەردە ئەدىبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. لۇتفىنىڭ ئۆز ئىسمى تېخىچە نامەلۇم، لۇتفى — شائىرنىڭ ئەدىبىي تەخەللۇسى؛ بەزى تەخمىنلەر بويىچە، لۇتفى 99 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، ھىجرى 870 - (مىلادى 1465 -) يىللىرى ھىراتتا ۋاپات قىلغان. لۇتفى نۇرغۇن شېئىرلار يازغان، شۇنىڭدەك 1411-يىلى «گۇل ۋە نەۋرۇز» دېگەن 2400 مىسرادىن ئىبارەت لىرىكىلىق داستان يازغان. ئۆزىنىڭ قەيت قىلىشىچە:

تارىخ سەككىز يۈز ئون تۆت ئەردى ھىجرەت،
كەنەقىش ئەتتىم بۇ مەنزەر مۇھەببەت.

يەنى داستاننى ھىجرى 814 - (مىلادى 1411-) يىلى ئارۇز ۋەزنىنىڭ "ھەزەج مۇسەددەس" بەھرىدە يازغان. بۇ داستاننىڭ بىردىن - بىر نۇسخىسى ھازىر بىرىتانىيە مۇزېيىدا بولۇپ، ئۇ داستان يېزىلىپ يۈز يىلدىن كېيىن (1511 - يىلى)

ھىراتتا مۇھەممەت بەگ تەرىپىدىن كوچۇرۇلگەن نۇسخىدۇر.
لۇتفىدىن يادىكار قالغان ئىككىنچى قولىيازما «دىۋان لۇتفى»
ھازىر لېنىنگىراتتا ساقلانماقتا؛ بۇ دىۋان شاھرۇھقا بېغىشلانغان
قەسىدە بىلەن باشلانغان ۋە غەزەللىرى ئەرەپچە ئېلىپبە تەرتىۋى
بىلەن تۈزۈلۈپ، ئايىغى "ى" بىلەن تۈگىگەن.

ناۋايىنىڭ تەۋسىپى بويىچە «مەلىكۇل كالام» (سوز پادىشاھى) بولغان لۇتفى ئۇلۇغ مەرىپەتۋەر، ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر شائىردۇر؛ شۇنداقلا رىيال ھاياتنىكى گۈزەللىكلەرنى، ئادەمگەرچىلىك پەزىلەتلىرىنى قەدىرلىگەن شائىردۇر. لۇتفى ئۆزى بەدىي ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، XV ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى شەرەفىدىن ئەلى يەزدى يازغان «زەپەرنامە» دىگەن تارىخىي ئەسەرنى پارىس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

سەككاكى

لۇتفى بىلەن زاماندىش بولۇپ، بىر قاتاردا تۇرىدىغان يەنە بىر شائىر — سەككاكىدۇر. سەككاكى دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر ئالىم بار، ئۇ — سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ يۇسۇف ئىبىن ئەبى بەكرى ئەلخارەزمى — سەككاكى، بۇ — «مۇفتاھىل - ئۇلۇم» («ئىلىملەر ئاچقۇچى») دىگەن مەشھۇر ئەسەرنىڭ ئاپتورى؛ بۇ كىشى مىلادى 1160 — 1228 - يىللىرى ياشىغان بولۇپ، چىغتاي يېنىدا ئىلمىي مەسلىھەتچى ئىدى، ئاخىر چىغتاي تەرىپىدىن جازالىنىپ، زىنداندا ئولگەن ئىدى؛ مازارى قورغاستا ئىكەنلىگى تەخمىن قىلىنىدۇ. شائىر سەككاكى بولسا، تومۇرىلەردىن ئۇلۇغ بەگ ۋاقتىدا (15 - ئەسىردە) ياشىغان ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

ناۋايى ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن - نەفائىس» ئەسىرىدە: "ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ چىچەنلىرىدىن مەۋلانا سەككاكى" دەپ ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن ئاتاپ ئۆتكەن بۇ شائىردىن بىزگە پەقەت 50 نەچچە غەزەلدىن ئىبارەت تولۇقسىز دىۋانى قالغان. سەككاكى 15 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قەسىدە ژانىرىنى تەرەققى قىلدۇرغان شائىر، ئۇنىڭ 7 قەسىدىسى بارلىقى مەلۇم. ناۋايى سەمەرقەنتكە كەلگەندە (1467 — 1469 - يىللىرى) سەككاكى بىلەن ئۇچراشمىغىنىغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن بىرقانچە يىل بۇرۇن ۋاپات قىلغان بولسا كېرەك. بەزى تەتقىقاتچىلار شائىر سەككاكىنى ئۇلۇغ ئالىم يۇسۇف ئىبىن ئەبى بەكرى سەككاكىنىڭ ئەۋلادى بولسا كېرەك دەپمۇ تەخمىن قىلىشىدۇ.

15 - ئەسىردە، ئېتنىكلىق ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر يارىتىشنىڭ نامايەندىلىرى بولغان بۇ ئىككى شائىر (جۈملىدىن ئاتايى) ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىي ھاياتىدا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن "تۈركىگۇيلەر" دۇر. بۇلارنىڭ ئەسەرلىرى شۇ زاماندىكى يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ لېكسىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا ئوبدان ماتېرىيال بولىدۇ. لۇتفى، سەككاكى ۋە ئاتايىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى "تۈركى" ۋە ئەرەبى - فارسى ئېلېمېنتلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، 15 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ لېكسىكا قۇرۇلۇشىغا ئومۇمى باھا بېرىش مۇمكىن. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە قوللىنىلغان "تۈركى" سۆزلەر، يەنە كېلىپ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىنىڭ داۋامىدۇر. ئەمما، بۇلار ياشىغان زاماندا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا خەلقلەرنىڭ تىللىرىدا بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئەرەپ - فارىس سۆزلىرى ئىگەللىۋالغان ئىدى. بۇنىڭ

ئىجتىمائى سەۋەبلىرى بار ئىدى.

بىزگە مەلۇم، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي قىسمى (يەنى قارا-خانىلارنى تەسىس قىلغان قىسمى) ئىسلامنى رەسمىي قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئورنىدا ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقنى ئىشلىتىشكە باشلىدى. ئۇ زامانلاردا، ئىسلام بالدۇر تارقالغان رايونلاردا ئىلىم-پەن تىلى ئەرەپ تىلى بولغىنىدەك، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرىدە ئەدەبىيات تىلى پارس تىلى بولۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن، تۈركى ئەدىپ-شائىرلار ئۆزلىرىگە پارس تىلىنى كەسپىي تىل قىلىپ، ئۆز ئانا تىلىغا ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئىراندا تەشكىل قىلىنغان تۈركى خانلىقلار پارسچىنى رەسمىي دولەت تىلى ۋە ئەدەبىي تىل قىلغان ئىدى. بۇ ھال 14-، 16-ئەسىرلەردە يېزىق ئەدەبىياتىدا ناھايىتى ئەۋج ئالدى. مۇشۇنداق شارائىتتا، لۇتفى، سەككاكىلارنىڭ "تۈركى" تىلدا ئەسەرلەر يارىتىشى ناھايىتى ئۇلۇغ ئىش ئىدى ۋە ئۆز ئانا تىلى ئۈچۈن چېلىشقانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

ئۆز ئانا تىلى ئۈچۈن قاتتىق كۆرەشكەن ئەدىپلەرنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى — ناۋايىدۇر.

ناۋاي ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسىلىشىدە چوڭ مۆتەۋەككۇر شائىردۇر.

15-ئەسىردە "تۈركى" تىلدا ئىجات قىلغان شائىرلارنىڭ پېشۋاسى "ناۋايى" (جۈملىدىن پارسچە شېئىر يازغۇچىلارنىڭمۇ ئۇلۇغلىرىدىن بىرسى — "فانى"). ناۋايى ئەسلى "چىغتاي ئۇلۇسى" غا كىرگەن تۈركى خەلقلەردىن، ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئەسلى ۋە يەتتە سۇ بويىدىكى موڭغۇل-چىغتاي قەبىلىلىرىدىن تۈركلەشكەن

بارلاس ئۇرۇغىدىن. نىزامىدىن ئەلىشىر ھىراتتا 1441 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، غىياسىددىن بارلاس دىگەن ھەربى ئادەمنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان؛ ھىراتتا ئوقۇپ، 12 - 13 ياشلىرىدا ئاتىسىدىن يىتىم قالغان ۋە بابۇر شاھ ئۇنى ئۆز تەربىيىسىگە ئالغان؛ 15 يېشىدىن باشلاپ، ھۈسەيىن بايقارا بىلەن بىللە بابۇر شاھنىڭ سارىيىدا خىزمەت قىلغان. ئەلىشىر بەدىي ئەسەرلەرنى قىزىقىپ ئوقۇش بىلەن بىللە ئۆزىمۇ شېئىر يېزىشقا باشلىغان ئىدى. ئەلىشىر بالا چېغىدا، شائىر لۇتفى خېلى ياشىنىپ قالغان ئىدى، ناۋايى لۇتفىنى ئۆز ئۇستازى دەپ ھىساپلايتتى؛ لۇتفىمۇ ياش ئەلىشىرنىڭ قابىلىيىتىگە قىزىقىپ، ئۇنىڭغا يۇقۇرى باھا بەرگەن. ئەلىشىرنىڭ زامانىدىشى تارىخچى خاندەمىرنىڭ بايان قىلىپ بېرىشىچە، بىر كۈنى لۇتفى ئەلىشىرنىڭ يېڭى يازغان شېئىرلىرىدىن بىرىنى ئوقۇپ بېرىشنى سورىغان. ناۋايى:

ئارەزىن ياپقاچ، كوزۇمدىن ساچىلۇر ھەرلەھزە ياش،
بويلەكىم پەيدا بولۇر يۇلتۇز نىھان بولغاچ قۇياش.

دەپ باشلانغان غەزەلنى ئوقۇپ بەرگىنىدە، لۇتفى ناھايىتى ھاياجانلانغان.

1456 - يىلى ئەلىشىر مەشھەتكە بارىدۇ ۋە ئۇ يەردە پىردەۋسى، نىزامى، خۇسراۋ دەھلىۋى، ئاتايى، لۇتفى ۋە باشقا شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ ئۆگىنىدۇ. ئەلىشىر 18 - 19 ياشلاردا، سەئىدىدىن قەشقىرىنىڭ شاگىرتى — ئابدۇراھمان جامى بىلەن تونۇشىدۇ. كېيىن ناۋايى ھىراتقا يېنىپ كېلىدۇ. ئۇ ئەدىبىيات، مەنتىق، پەلسەپە ئىلىملىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

تۈركى ۋە پارسى تىللاردا كۆپ شېئىرلار يازدى. شېئىرلىرىنىڭ ئاھاڭدارلىقىغا، كۆيچانلىقىغا چوڭ ئەھمىيەت بەرگەن ئەلىشىر ئۆزىگە "ناۋايى" دەپ تەخەللۇس قويىدۇ. ("ناۋايى" — كۈي - ئاھاڭ دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان "ناۋا" سوزىدىن ئېلىنغان) 1469 - يىلدىن كېيىن، ناۋايى ھۈسەيىن بايقاراغا "تامغىچى"، 1472 - يىلى ۋەزىر بولىدۇ. 1476 - يىلدىن باشلاپ، سارايدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ، يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. 1483 - يىلدىن 1485 - يىلغىچە «خەمسە» يەنى بەش داستانىنى: «ھەيرەتۇل ئەبرار» («ياخشى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىغى») «پەرھات ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئى سەييارە» («يەتتە سەييار»)، «سەددى ئىسكەندەر» («ئىسكەندەر تېمى») نى يازدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە: «سىراجىل مۇسلىمىن» («مۇسۇلمانلار چىرىغى») "لىسانىت تەير" («قۇشلار تىلى»)، «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» («تىللار توغرىسىدا مۇھاكىمە»)، «ئارۇز تۈركى» قاتارلىق بەدىئى ئىلمي ئەسەرلەرنى يازغان. ناۋايىنىڭ لىرىك مىراسى «چاردىۋان» («تۆت توپلام») دۇر. ئەسلىدە نامى «خەزايىنۇل مەئانى» («مەنالار خەزىنىسى») ئىدى، غەرايىبۇس سىخەر» («ياشلىق غارايىپلىرى»)، «نەۋادىرۇش شەباب» («يىگىتلىك نادىرلىقلىرى»)، «بەدايىئۇل ۋەسەت» («ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى») «فەۋائىدۇل كىبار» («قېرىلىق پايدىلىرى») دىگەن توپلامنى ئۆز ئىچىگە ئالغىنى ئۈچۈن چاردىۋان دەپ ئاتالغان.

ناۋايى 1501 - يىلى 1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ۋاپات بولغان.

ناۋايى ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر مۇتەپەككۇر شائىر ئىدى.

ئۇ زالىملارغا، خەلققە جاپا سالغۇچىلارغا، ئەبلەخلەرگە شۇنداق نەپرەت بىلدۈرەتتىكى، ئۇلارنى ئىت ـ ئېشەكتىن پەس مەخلۇقـ لار، دەپ ئەيىپلەيتتى:

يۈز جاپا قىلسا ماڭا، بىر قەتلە پەرياد ئەيلەبان
ئەلگە قىلسا بىر جاپا، يۈز قەتلە پەرياد ئەيلەرەم.

سەفىخ زالىم ئىلە بولما خان ئۆزە ھەمدەست،
مۇناسىپ بولمىدى ئىت چۈنكى ھەمتاباقلىققا؛
ئۆزەڭگە ئەبلەخۇ نادانى ئەيلەمە ھەمراز
كى ياخشى ئەرمەس ئېشەك داغى ھەم ساباقلىققا.

ئەگەر ئاقىل ئىسەڭ ئۆزگىل چۇغال ئەھلىدىن ئۈلپەتكىم،
ئۇلاردىن جۇزجاپا كەلمەس ئەگەر يۈز يىل ۋاپا قىلساڭ؛
بىرىگە يۈز خاتا مۈلكى خىراجىن ئەيلىسەڭ ئىيسار،
خاتاسىز قەسدى جانىڭ قىلغۇسىدۇر بىر خاتا قىلساڭ.

يالغانچى، ئىككى يۈزلۈك مۇناپىق، يۇقۇرىغا خوشامەت قىلىپ، ئۆزىدىن تۆۋەننى باسىدىغان، كىشىلەرنىڭ چاپىنىدا تەرلەيدىغان كىشىلەرنى تەنقىتلەپ شۇنداق دەيدۇ:

كىمكى مەخلۇق خىزمەتىگە كەمەر
چۈست ئىتەر، ياخشىراق ئۈشۈلسا بىلى.
قول قوۋۇشتۇرغۇنچە، بۇ ئەۋلا
كى چىقسا ئىلكى، سىنسا بىلى.
چۈ خۇشامەت دىمەكنى باشلاسا، قاش
كىم تۇتۇلسا دەمى، كېسىلسە تىلى.

بىراۋكىم بولۇر بىر ئاياق ئاش ئۈچۈن قۇل،
يۈزىگە كىرەكتۇر قازاننىڭ قاراسى.

ناۋايى دىنىي شەرىئەت نىقابىغا ئورىنىۋالغان ۋە ھىلىگەرلىك، تاماخورلۇق بىلەن شۇغۇللانغۇچى رىياكار شەيخلار، ئىشان ۋە سوپىلارنى شەپقەتسىز پاش قىلىدۇ:

بۇ ئەل ئىرۇر بارچە ياماندىن يامان،
ھەرنە يوق ئاندىن يامان، ئاندىن يامان.

ناۋايى ئۆزىگە بولسا:

سوزدە ناۋايى ئەرسەڭ، چىن دىگىل،
راست - ناۋا نەغمە تەھسىن دىگىل.

تاجۇ كوپ دەردىسەر بىرۇر بىزگە
زۇلمىدۇر ئەقلى - ھۇش تاراجى،
باشىمىزدىن بۇ تاجنى كەم قىلما
بارچە گەر بولسا سەلتەنەت تاجى.

دەپ تەلەپ قويىدۇ. ناۋايى ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن شائىرلارنىڭ تەرەققىپەرۋەرلىك ئەنئەنىلىرىنى داۋام قىلدۇردى، راۋاجلاندۇردى. ناۋايى ئۆز ئانا تىلىدا سوزلەش تەرەپدارى ئىدى، ئۆز ئانا تىلىدا چوڭ - چوڭ ئەسەرلەر يارىتىش ئۈچۈن ھارماي چىلىشتى. ئۆز تىلىنى كەمسىتىدىغان ئەكسىيەتچى دائىرىلەرگە قارشى قاتتىق زەربە ھىساۋىدا، ئاجايىپ بەدىي ئەسەرلەر ياراتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا، بولۇپمۇ ناۋايى ياشىغان زاماندا ئۆز ئانا تىلىنى كەمسىتىدىغان ۋە ئۇنىڭدا گۈزەل بەدىي ئەسەرلەر يارىتىش مۇمكىن ئەمەس دەيدىغان روھانى قاتلام ۋە ھۆكۈمران تەبىقەنىڭ تەسىرى چوڭ ئىدى. بىزگە مەلۇم، تىل جەمىيەت ھاياتىدا ئالاقە ۋە پىكىر قىلىش قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ھالبۇكى، يازغۇچىنىڭ ئۆز خەلقى بىلەن يېقىن ئالاقىدا بولۇشى ۋە ئارىلىشىشىدا تىلىنىڭ رولى چوڭ. خەلق تىلىدا سۆزلەش ۋە بەدىي ئەسەرلەر يارىتىش بىلەنلا قالماي، ئۆز ئانا تىلىنىڭ بېيىشى ۋە قېلىپلىشىشى ئۈچۈنمۇ ئىجابى رول ئوينايدۇ. بۇنى چۈشەنگەن ناۋايى «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنىڭ كىرىش قىسمىدا، نىزامى - گەنجاۋى ۋە خۇسراۋ دەھلىۋى ھەققىدە سۆز-لىگىنىدە، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ شائىرلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، لېكىن ناۋايى: تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەرنىڭ ناھايىتى ئاز-چىلىغىلا ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنالايدۇ، ئۆز خەلقىم ئۆز تىلىدا ئوقۇشى ئۈچۈن، نىزامى ۋە دەھلىۋىلەرنىڭ ئەسەر-لىرىدىن قېلىشمايدىغان ئەسەرلەر يارىتىش لازىم دەيدۇ:

گەرچە شوھرەتلىرى جاھاننى تۇتتى،
غەۋغالىرى ئىنسۇجاننى تۇتتى.
چۇفارسى ئەردى نۇكتە شەۋقى،
ئازراق ئىدى ئاندا تۈركى زەۋقى.
ئول تىل بىلە بولدى نەزم مەلفۇز،
كىم فارسى ئاڭلار ئولدى مەھزۇز.
مەن تۈركچە باشلابان رىۋايەت،
قىلدىم بۇ فەسانەنى ھىكايەت.

كىم شوھرىتى جاھانغا تولغاي،
تۈركى ئېلى دەغى بەھرە ئالغاي.
نەچۈنكى بۇكۈن جاھاندا ئەتراك،
كوپدۇر خۇش تەبئو سافى ئىدراك.

ناۋايى تۈركى تىلىنىڭ شېئرىيەت ۋە پەن تىلى بولالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاشتا چوڭ رول ئوينىدى. ئۇز ئانا تىلىنىڭ باي تىل ئىكەنلىكىنى نەزىرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن ئىسپاتلاپ، «مۇھاكىمە تۇل لۇغەتەيىن» ئەسىرىنى يازدى. ناۋايى بۇ ئەسەردە شۇنداق دەيدۇ: "ۋە ئەگەر ئىككىلىسى تىل بىلەن ئەيتۇر قابىلىيەتلىرى بولسا ئۇز تىللىرى بىلەن كوپرەك ئەيتسالارئەردى ۋە يانا (باشقا) تىل بىلەن ئازراق ئەيتسالارئەردى. ۋە ئەگەر مۇبالىغە قىلسالار، ئىككىلىسى تىل بىلە تەڭ ئەيتسالار ئەردى". بۇ ئەسەردە ناۋايى تۈركى تىل بىلەن پارس تىلىنى بىر بىرىگە سېلىشتۇرۇپ چىقىدۇ. تۈركى تىل — باي تىل، بۇ تىلنىڭ بايلىقلىرىدىن كەڭ پايدىلىنىش زورۇر ۋە شەرت دەيدۇ. يالغۇز بۇ ئەسەرىدىلا ئەمەس، شۇنىڭدەك «ھەيرەتۇل ئەبرار»، «لىسانۇت تەير»، «سەددى ئىسكەندەر» ئەسەرلىرىدىمۇ تۈركى تىلدا يېزىش كېرەكلىكىنى بايان قىلىدۇ.

بابۇر ناۋايى ھەققىدە توختالغىنىدا، ئەنجان شەھرىنىڭ رەستىلىرىدە ئاھالى تۈركى تىلدا سوزلىشىدىغانلىقىنى، ناۋايى ئۇز ئەسەرلىرىنى ئەنە شۇ ئەنجان لەۋزىدە يازغانلىقىنى ئېيتىدۇ: "ئەندجان ئېلىنىڭ لەفزى قەلەم بىرلە راستتۇر، ئانى ئۇچۇن كىم مىرئەلى شىرناۋايىنىڭ مۇسەننىفاتى باۋۇجۇدكىم ھىرىدا نەشۋە ناما تاپىپتۇر بۇ تىل بىلەدۇر" («بابۇرنامە»).

دىمەك، ناۋايى ئۆز تىلىنى "تۈركى تىل" دەيدۇ. بىز دەۋاتقان "تۈرك" كەڭ مەنىدىكى ئاتالغۇ. ئۇ ھىچقاچان دىنىي رىۋايەتلەردە ئېيتىلغاندەك، نوھنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ ئەۋلادىدىن "تۈرك" دەپ ئاتالغان بىر شەخسنىڭ نەسلىدىن تارالغانمۇ ئەمەس. شۇنىڭدەك ئىرانلىقلارنىڭ ئەپسانىسىدىكىدەك، فەرىدۇننىڭ ئۈچ ئوغلىدىن بىرى — تورانلار يەنى تۈركلەرنىڭ بوۋىسى "تۈر" دىنمۇ تارالغان ئەمەس. قەبىلە - ئۇرۇق جەھەتتىن بىر ئاتا جەمەتكە باغلاش قەدىمقى ئۇرۇقداشلىق جەمىيىتىدە مەۋجۇت بولغان. ۋامبىرى: "تۈرك" — "ئادەم، كىشى" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ بىرمۇنچە تۈركى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدا "تۈرك" ساددا، نادان دىگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، بۇ سوز "كۈچلۈك، باتۇر" دىگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن، شۇڭا بابۇرنىڭ ئەسىرىدە: "تۈرك ۋە مەردانە كىشى ئەردى" دىگەن ئىبارە بار دەيدۇ. ئاكادىمىك رادلوف: "تۈرك" 6 — 8 - ئەسىرلەردە خانلىق قۇرغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامى، شۇ نامدىن ئېلىنىپ، "تۈرك تىلى" دىگەن نام پەيدا بولغان، تاكى ناۋايىغىچە بولغان ئەدىب ۋە ئالىملارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ تۈركى تىلنى ئىجتىمائى ئالاقە قورالى قىلغان دەيدۇ. لېكىن، تۈركولوگلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا 13 — 19 - ئەسىرلەرگىچە بولغان ئەدىبىي تىل "چىغتاي تىلى" دەپ ئاتالغان دەپ قارايدۇ. رۇس تىلشۇناسلىرىدىن رادلوف، مېلىئورانىسكىي، كورشلار ۋاقىت توغرىسىدىكى رامكىنى 15-، 16- ئەسىرلەر بىلەن چەكلەيدۇ. بۇ قاراشنى تۈركىيە تىلشۇناسلىرىدىن پىروفېسسور كۆپرۈلۈزادە قوللايدۇ.

ئىلمىي ئەدەبىياتتا، "چىغتاي تىلى" ياكى "چىغتاي ئەدەبىياتى"

AltunOq

دېيىلگەن ناملار، ئەمەلدە، تۈركى ئەدەبىي تىل بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېڭى دەۋردىكى ئىككىنچى بىر خىل ئاتىلىشىدۇر. بۇ پەقەت چىغتاي ئەۋلاتلىرى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرگە تەئەللۇق بولغىنى ئۈچۈن، شۇنداق ئاتىلىپ قالغان. بۇ خۇددى ھۆكۈمەرانلار ئۆزلىرىنى نەسەپ جەھەتتىن مەشھۇر بىرەر خانغا باغلىغىنىغا ئوخشاش ”مۇتىۋەر تىل“ دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرەتتى. نامدىنمۇ مەلۇمكى، ”چىغتاي تىلى“ بىرەر مىللەتنىڭ نامى بىلەن ئەمەس، بەلكى بىر تارىخىي شەخس (يەنى كەڭ بىر زېمىنغا ھۆكۈمەرانلىق قىلغان خان) نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان تىل. ئادەتتە تىل ئېتنىك ياكى جۇغراپىيىلىك نام بىلەن ئاتىلىدۇ؛ يەنى خەلق ياكى مىللەت نامى بىلەن ياكى يەر نامى ياكى بىرەر دائىرە نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. 10 — 12 - ئەسىرلەردە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ”خاقانىيە تىلى“ دەپ ئاتىلىشى ”ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەشەببۇس قىلغان تىل“ دېگەننى بىلدۈرىدۇ، تارىخىي شەخس نامى بىلەن مەشھۇر بولغان ”چىغتاي تىلى“ دىمۇ بىرەر خەلقنىڭ تىلى ئاساس — يادرو بولۇشى كېرەك. بۇ تىل — ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى.

بۇ دەۋردە، ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن خەلق داستان - ئېپوسلىرى يېزىق شەكلىنى ئېلىشقا باشلىدى. مەسىلەن، «داستان شاھ سەنەم ۋە شاھ غېرىپ»، «داستان تاھىر پاشا ۋە زۆھرا خېنىم»، «داستان بوز ئوغلان، ئاغا بەگ ئوغۇللىرى قالدىر ئايىم»، «داستان يۈسۈپ ئەخمەت» ۋە باشقىلار. بۇ خەلق داستانلىرىدىن «يۈسۈپ ئەخمەت» داستانىنى ئالساق، ئۇنىڭدا 8 - ئەسىردىكى تارىخىي ۋەقەلەرمۇ، شۇنىڭدەك موڭغۇل دەۋرىدىكى ئەھۋاللارمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەرەپ ئابباسىيلار

خەلىپىلىگىنى تىكلەشتە چوڭ ھىممەت كورسەتكەن ”ئەبۇ مۇسلىم“ (ئادەتتە خەلقنىڭ ئاغزىدا ”ئاۋا مۇسلىم“ — تۈركى خەلقتىن چىققان تارىخىي شەخس) نىڭ پائالىيەتلىرىگە دائىر ئېپىزوتلار، شىنجاڭدا چىغتاي ئەۋلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالارغا دائىر ۋەقەلىكلەر داستاندا باش قەھرىمان يۇسۇپ ئەخمەتنىڭ پائالىيەتلىرىگە باغلاپ بايان قىلىنىدۇ. ئۇسلۇب جەھەتتىمۇ لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدىكى ئۇسلۇبقا ئوخشاپ كېتىدۇ: ھەر بىر ئېپىزوت ئالدىدا ماۋزۇدىن كېيىن نەسرى يول بىلەن ۋەقەلىكنىڭ مەزمۇنى بايان قىلىنىدۇ. يەنى نەزىم بىلەن نەسر بىر بىرىگە تەتبىق قىلىنغان.

4

كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردە (16 — 18 - ئەسىرلەردە) ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتى دولقۇنسىمان ھالەتتە تەرەققىي قىلىپ باردى. بۇنىڭغا سىياسى - ئىجتىمائى ھادىسىلەر ئەلۋەتتە تەسىر قىلغان ئىدى. چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز يىللاپ داۋام قىلغان جەڭ - جېدەللەرنىڭ ئايىغى بېسىققاندىن كېيىن. جەنۇبىي شىنجاڭدا ياركەنت خانلىغى ۋۇجۇتقا كەلدى. سىياسى جەھەتتىكى بىر مەزگىللىك تىنچلىق ھالىتى خەلققە بىرقەدەر ئارام بەردى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات مەدىنىيەتنىڭ تىكلىنىشى ۋە يۈكسىلىشىگە زېمىن تەييارلىدى. تۇرمۇشقا ۋە پىسخولوگىيىسىگە ناخشا - قوشاق سىڭىپ كەتكەن ئۇيغۇر خەلقىدە بەدىي ئەدەبىياتنىڭ ھەرخىل ژانىرلىرى، دەرۋەقە، غەزەلچىلىك ۋە داستانچىلىقنى ئاساس قىلغان ھالدا، گۈللىنىشكە باشلىدى. بەدىي

ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى "بىناكارلىرى" مەيدانغا كەلدى، بولارنىڭ نامايەندىلىرى مۇھەممەت ئىمىن خىرقىتى، مۇھەممەت سىدىق زەلىلى ۋە نوبىتىلەردۇر.

خىرقىتى

خىرقىتى قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسىنىڭ تازغۇن يېزىسىدا، ھىجرى 1044 - (مىلادى 1634 -) يىلى غوجام قۇلى دېگەن باغۋەننىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. قەشقەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان، كېيىن ئۆزىنىڭ ئاتا كەسپى باغۋەنچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. بەدىئى ئەدەبىياتقا ياشلىقىدىنلا قىزىققان مۇھەممەت ئىمىندە شائىرلىق تالانتى ئۇسۇشكە باشلىغان. دەسلەپتە "خىرقىتى" دېگەن تەخەللۇس بىلەن قىسقا-قىسقا غەزەللەرنى يازغان. 1670 - يىلى مەسنەۋى شەكلىدە «مۇھەببەتنامە مېھنەتكامە» دېگەن لىرىك داستاننى ياراتقان. بۇ داستاندا شائىر تاڭ باھارىغا تەلمۈرگەن ۋە باھار گۈلىستانىغا تەلپۈنگەن "بۇلبۇل" سىمۋولى ئارقىلىق جاھالەت ۋە قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. يورۇقلۇققا ۋە ئادالەتكە "سابا" ۋە "گۈل"نى سىمۋول قىلىپ، ھاياتقا بولغان مۇھەببەتنى، زۇلۇمغا بولغان نەپرەتنى كۈيلەيدۇ. شائىر بۇ داستاندا، ئەڭ گۈزەل ئىبارىلەر بىلەن غەزەل شەكلىدىن پايدىلىنىپ، 18 - ئەسىردىكى ئىجتىمائى ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بەزى تەخمىن بويىچە، بۇ شائىرنىڭ يەنە «گۇمنام» دېگەن تەخەللۇس بىلەن يېزىلغان «غەزەللەر دىۋانى» مۇ بار. شائىر تەخمىنەن 1724 - يىلى ۋاپات بولغان.

زەلىلى

مەھەممەت سىدىق زەلىلى تەخمىنەن ھىجرى 1085 -

(مىلادى) 1674 - يىلدا، يەكەندە تۇغۇلغان، ئاساسەن يەكەندە
ئوقۇپ، ئەرەپ - پارس تىللىرىدىكى ئىلمىي ۋە بەدىي ئەدەبىي-
ياتنى ئوبدان ئۆگەنگەن. زەلىلى ياشىغان دەۋر جەنۇبىي شىن-
جاڭدا «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» دەپ ئىككى تام بولغان
"خوجىلار" نىڭ جىدەللىرى باش كۆتۈرۈشكە باشلىغان زامان
ئىدى. شائىرنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن پىكىردە ئۆزگىرىشلەر بولۇپ
تۇرغانلىقى مەلۇم. دەسلەپتە شائىرنىڭ خەلقپەرۋەرلىك، مەرىپەت-
پەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن دىنىي يول ئارقىلىق نىجاتلىق ئىز-
لەش كۆزقارىشى مۇرەسسەلەشكەنلىكى ئەسەرلىرىدىن بىلىنىپ
تۇرىدۇ. زەلىلى كۆپ يەرلەرنى كېزىدۇ، لېكىن يەكەن بىلەن
خوتەندە كۆپرەك ياشايدۇ. تەخمىنەن 50 ياشلىرىدا زەلىلى
خوتەندە خېلى يىللارغىچە تۇرۇپ قالىدۇ. شۇ جەرياندا، قەشقەر
ۋە يەكەنلەردىكى خوجىلار ماجرالىرى كەمرەك تەسىر كۆرسەتكەن
خوتەندە، زەلىلىنىڭ ئىدىيىسىدە مۇرەسسەچىلىك خاھىشى پەسلەپ،
رېئالىستىك خاھىش يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
سوپىلىق - زاھىتلىقنى ئۆتكۈر ساتىرا ئوقىغا تۇتۇشقا باشلاپ،
ئۆتكۈر غەزەللەرنى يازىدۇ، ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىجتىمائىي ھادى-
سىلەرنى ئەينەن كۆرسىتىشكە تىرىشىدۇ. شۇڭا، زەلىلىنى 18 -
ئەسىردىكى ئۇيغۇر بەدىي ئەدەبىياتىدا رېئالىستىك ئېقىمنىڭ
ۋەكىلى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ جاھانگەشت شائىر 80 يىللىق
ئۆمرىدە نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغان بولسىمۇ، بىزگە قوليازما ھالىتىدە
يېتىپ كەلگەنلىرى: 133 غەزەل، 19 مۇخەممەس، 5 مۇس-
تەھزاد، 46 پارچە پارسى غەزەل، 16 «رۇبائىيات»، «سەپەرنامە»
(1720 - يىلى 46 يېشىدا يازغان 1400 بېيتلىق داستان)،
«تەزكىرە چىھىلتەن» (1736 - يىلى 62 يېشىدا يازغان 266

بىيتلىق رىۋايەت). «تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شېرىف» (1744-يىلى 70 يېشىدا يازغان 770 بېيتلىق تارىخىي داستان).

ۋەتەنپەرۋەر شائىر زەلىلى ئاخىرقى ئۆمرىنى خوتەندە ئۆتكۈزگەن، ”قازا قەيزى ئىچرە مەھبۇس“ بولغان؛ ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ دائىم بولىدىغان ”باھار دەۋرى“ ۋە خازاڭ بولمايدىغان ”گۈلىستان مەنزىرىسى“گە ئىشەنچ باغلاپ، ”ھەر بىر غەزىلىدىن بىر ئوغۇل“ تۇغۇلىدىغانلىقىنى ئۈمىتۋارلىق بىلەن كۈيلىگەن:

شەھرى خوتەندە كىم كورۇپ بەرق ھاۋامىكىن دىدى،
شۇ ئىلەئى دۇدى ئاھ ئېرۇر بىلمىدى سەرھەد قومۇل.
نەسلى جاھاندا قالمىدى تەلبە زەلىلىنىڭ دىمەڭ،
ئولگەنىدىن كورۇڭ ھەر غەزەلىدىن بىر ئوغۇل.

نوبىتى

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈزەل، راۋان، لىرىكىلىق غەزەل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، لۇتفىنىڭ ئىزىدىن ماڭغان شائىر نوبىتى، خوتەندە، ئوتتۇراھال ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، ھىجرى 1160 -(مىلادى 1740 -) يىللىرى شائىر 50 ياشلارغا كىرىپ قالغاندا بىرىنچى شېئىر دىۋانىنى تۈزگەن. شائىر تەخمىنەن 1760 - يىللىرى ۋاپات قىلغان. شائىر نوبىتى ئاز يازغان، لېكىن ئۆز يازغان ئىدى. ئۇنىڭ غەزەللىرى مەنتىقىي راۋانلىقى، ئوخشىتىش ئىبارىلىرىنىڭ مەزمۇندارلىقى ۋە شەكىلدە رەڭدارلىقى بىلەن كىتاپخانىنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلىپ قىلىدۇ. ئۇ شېئىرىيەتتە تىل سەنئىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ نەمۇنىسىنى ياراتقان.

نوبىتىنىڭ شېئىرىيىتىدە دىنىي ئىدىولوگىيە يېتەكچى ئورۇندا تۇرسىمۇ ۋە ئىجادىي ئەمەلىيىتى بىلەن دۇنيا قارىشى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تەرەققىيپەرۋەر شائىر ئىدى. بىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرلىرىدا، نوبىتى ئۆزىنىڭ خەلققە ھېسسىداشلىقىنى. ئايالارنىڭ جەمىيەتتىكى تەڭسىزلىكىگە نارازى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن؛ شۇنىڭدەك، ئىنسانغا مۇھەببەت، دوستقا ساداقەت، كىشىلەرگە ساۋاپلىق خىزمەت، ئادەملەر ئارا مۇناسىۋەتتە سەممىيەت بولۇشى كېرەكلىكىنى چىن يۈرەك سادالىرى بىلەن كۈيلىگەن. دەرۋەقە، ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىن كۆپىنچە دىنىي - ئىلاھىي يەكۈن چىقىرىش خاھىشىغا قاراپ، نوبىتى غەزەللىرىنى دىنىي خۇراپاتنى تەرغىپ قىلىدىغان مىستىك ئەدەبىياتقا كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ.

شائىر نوبىتى ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتىنى ئىنتايىن ھۆرمەت تۇيغۇسى ۋە شېئىرىي ماھارىتى بىلەن تەرىپلەيدۇ. گۈزەل ئوخشىتىشلارنى ئۆز ئورنىدا قوللىنىپ، شەكىلگە ئالاھىدە سەنئەت تونىنى كىيگۈزگەن ۋە مەزمۇنغا چوڭقۇر مەنا سىڭدۈرگەن غەزەللىرىگە، شائىرنىڭ «خوتەننى» دېگەن شېئىرىدىن مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەننى،
بېھىشتىن زىياد مىسال ئەت خوتەننى.
خوجەستە خاكى رەھمەت سۈرمىسى
كۆزۈڭگە تۇتىيا خال ئەت خوتەننى.
پەرىلەر بۇسەسى تۇرپە شىرىندۇر،
ھورلەر لەبىگە بال ئەت خوتەننى.

تەلئەتىڭگە خۇرشىد، كوزلىرىڭگە ئەختەر،
يادەك قاشىڭغا ھىلال ئەت خوتەننى.
مۇئەللىمىن ئافاق، بىنىشىن سۇخەنگۇي،
تىفلىڭگە دەرسى، ماقال ئەت خوتەننى.
جاھان شائىرلەرى گۈلشەنى باغى
خەمسەڭگە قۇرداش ئىمتسال ئەت خوتەننى.
سەن ھەم نوبىتى سىياھ روي ئىپاڭگە
رەقىپلەر كوزىڭگە زاۋال ئەت خوتەننى.

18 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ خىرقىتى، زەلىلى، نوبىتىلەرنى نەمۇنە قىلىپ كورسەتكەندىن تاشقىرى، يەنە بىزگە مەلۇم بولغان بىرقانچە شائىر - ئەدىپلەرنىمۇ ئاتاپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇ.

18 - ئەسىردە ئوتكەن شائىرلىرىمىزدىن "مەجلىسى" تەخەللۇسلۇق بىر شائىرنىڭ «دىۋانى مەجلىسى» دىگەن توپلىمى مەلۇم. ھىجرى 1175 - (مىلادى 1761 -) يىلى موللا ئەلەم شەھيارى «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستان يازغان. پىچان لۇكچۇنلۇك ئەخمەت غوجام نىياز ئوغلى (1717 — 1827 - يىللار) «رەۋزە خوزرا» («كوكلەم باغ») ناملىق داستان يازغان. تارىخىي شەخسلەرگە بېغىشلىغان تەزكىرە ئەدەبىياتىمۇ خېلى راۋاجلانغان. مەسىلەن، ھىجرى 1180 - (مىلادى 1767-) يىلى موللا مۇھەممەت ئابدۇلئەلىم ئىبنى ئاخۇن ئارزۇ مۇھەممەت (تەخەللۇسى "شائىر ئاخۇن") «ئىسلامنامە» ناملىق شېئىرى ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەردە ئىككى شەيخنىڭ جوڭغار ئۇيراتلىرى بىلەن بولغان كورەشلىرى بايان قىلىنغان. يەنە بىر نا-

مەلۇم ئاپتور ئۇۋچىلىق توغرىسىدا 70 باپلىق «بازنامە» دىگەن ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان. ھىجرى 1205 - (مىلادى 1790 - يىلى خوتەنلىك موللا نىياز «تەزكىرەئى ئىمام»، ھىجرى 1215 - (مىلادى 1799 -) يىلى قەشقەرلىق قاسىمى «تەزكىرەئى ئاز - سىلانخان» داستانىنى يازغان. بۇ دەۋردە خەلق ئىغىز داستان - لىرىدىن نامەلۇم كاتىپ «مەختۇم سۇمۇلا» داستانىنى يېزىپ - قالدۇرغان. دەرۋەقە، داستانىنىڭ ۋەقەلىگى چىڭگىز موغۇل دەۋرىگە ئائىت بولۇپ، ئەسلىدە بۇ داستان 14 - ، 15 - ئەسىرلەردە ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

18 - ئەسىر دىكى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرەپى شۇكى، نۇرغۇنلىغان تەرجىمە ۋە تەقلىدىي ئەسەرلەر ۋۇجۇتقا كەلدى. يەنى بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى ئىلگىركى كىلاسسىكلارنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئىجادىي تەرجىمە قىلىنغان؛ بەزىلىرى نەزمە (شېئىرىي) شەكلىدە يېزىلغان داڭلىق داستانلار نەسرىي ئەسەرگە ئايلاندۇرۇلغان.

«كەلىلە ۋە دەمنە» دىگەن مەشھۇر ئەسەرنى (بۇ ئەسەر ئەسلىدە ھىندىستان پەيلەسوپلىرىدىن روشەن راي بىدە پايىنىڭ ئەسىرى بولۇپ، ئاببباسى خەلىپىلىرىدىن ئەبۇ جەپەر مەنسۇر ۋاقتىدا، ئوبۇلھەسەن ئىبنى مۇقەففا قەدىمقى پەھلىۋى - پارىس تىلىدىن ئەرەپ تىلىغا تەرجىمە قىلىغان، ۋائىزۇل - كاشىغى بۇ ئەسەرگە "ئەنۋار سۇھەيلە" دەپ نام بەرگەن) ھىجرى 1130 - (مىلادى 1717 -) يىلى قەشقەردە موللا مۇھەممەت تومۇر پارىسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان، ئەسەرنىڭ تەرجىمە قىلىنىشىغا مەھەممەت ئىمام بەگ سەۋەپچى بولغاچقا، تەرجىمان بۇ ئەسەرگە «ئاسارئىمامىيە» دەپ نام بەرگەن. موللا مۇھەممەت تومۇر بۇ

ئەسەرنى ئاددىي تەرجىمە قىلماستىن، ئىجادىي تەرجىمە قىلغان. ھۆسەيىن ئىبنى مۇسا تارسۇسى قەدىمقى پارىس سۇلالىسى ئەخمەنىدلەردىن پادىشا دارا ھەققىدە يازغان «داراپنامە» دېگەن قىسسىنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان. سەيپۇلمۇلۇك ۋە بەدىئۇل جامال توغرىسىدا پارسچە يېزىلغان قىسسە «داستان سەيپۇلمۇلۇك» دېگەن نام بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلەنگەن. مىرپازىل موللا كىچىك ساقى ھىجرى 1150 - (مىلادى 1737 -) يىلى خاۋەند شاھنىڭ «رەۋزە تۇس ساپا» دېگەن مەشھۇر تارىخىنىڭ I جىلدىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا ھەيدەر گورگان يەركەندىنىڭ 1545 - يىلى پارسچە يېزىلغان «تارىخ رەشىدى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىنى ھاجى يۈسۈپ ئىبنى موللا ئۇشۇر خەلپەم ھىجرى 1164 - (مىلادى 1750 -) يىلى قەشقەردە ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان؛ بۇ نۇسخىدا بىرقانچە ئەدىبىي پارچىلار ۋە قىسسە - رىۋايەتلەر بار. 17 - ئەسىر ئاخىرىدا مەھمۇد جاراس تەرىپىدىن يېزىلغان نامسىز تارىخ كىتاۋىدا، سەئىدخان ۋە ئۈنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىت خاننىڭ بىرقانچە شېئىرلىرى قەيت قىلىنغان. موللا يۈنۈس يەركەندى ھىجرى 1169 - (مىلادى 1755 -) يىلى ئابدۇراخمان جامىنىڭ داستانىغا تەقلىت قىلىپ «داستان يۈسۈپ زىلەيخا» ئەسىرىنى ئىشلەپ چىققان. مەرىپەتپەرۋەر شائىر ھەيئىتى «ئەزا تارتماقنىڭ بايانى» دېگەن ئىلمىي كىتاپىنى نەزمە - نەسىر شەكلى بىلەن يازغان؛ "تەبىئ يەتكەنچە نەزەم ئەيلەيدۇ ھەيرىتى خەستەدىل ماچىنى" دېگەن ئىبارىگە قارىغاندا، شائىر خوتەنلىك بولسا كېرەك. يەركەنتلىك ئۆمەر باقى 1792 - يىلى ناۋايىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن» ھەم «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانلىرىنى

ئەسرى شەكلىدە قىسسىگە ئايلاندۇرغان؛ ئۇنىڭدىن كېيىن ئالىم موللا سادىق يەركەندى «خەمسە ناۋايى» نى شېئىر شەكلىدىن نەسىر شەكلىگە ئايلاندۇرۇپ، مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن بەگنىڭ نامىغا بېغىشلاپ، «نەسرى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن بەگ» دىگەن نەسرى ئەسەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن.

17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردە نۇرغۇن ئەدىپ ۋە تەرجىمانلار يېتىشكەنلىگى، يارىتىلغان ئەسەرلەرنىڭ كۆپلۈگى ۋە مەزمۇنلىرىـ نىڭ خىلمۇ ـ خىللىغى جەھەتتىن، بۇ دەۋرنى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبىياتىنىڭ يەنە بىر گۈللەنگەن دەۋرى دەپ ھىساپلاش مۇمكىن.

5

تارىخ 19 ـ ئەسىرگە قەدەم قويۇشى بىلەن ئەدىبىيات تارىخىمىزدا يېڭىنقى دەۋر باشلاندى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارـ لارنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىسيانلىرىنى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭـ دىكى قالايمىقانچىلىقنى تۈگىتىپ، شىنجاڭدا تىنچلىق ئورناتتى. شۇنىڭ بىلەن نىسپى ھالدا ئىقتىسات ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. لېكىن فېئوداللىق زۇلۇم ۋە ئېكىسپىلاتاتسىيە ئاساسىدىكى چىن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىغىنىڭ خەلققە بەخت ـ سائادەت ۋە ئەركىنـ لىك بېرىشى زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چىن سۇلالىسىنىڭ چىرىگەن ئىستىبداتى ۋە يەرلىك ئاتارمەن ـ چاپارمەنلىرىنىڭ زۇلۇم ۋاستىلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ چىدىغۇچىلىگىنى قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭنىڭ كۆپ جايلىرىدا دىخانلار قوزغىلاڭـ لىرى كۆتىرىلدى. سىياسى زۇلۇمغا، فېئوداللىق ئاسارەتكە، مۇدھىش

جاھالەتكە قارشى ئومۇمى خەلق ھەركىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولـ
غان ئىجتىمائى ھادىسىلەر ئەدەبىياتقىمۇ ئالاھىدە تەسىر كورسەتـ
تى، شۇنىڭدەك، شىنجاڭدا ئۇيغۇر خەلقىنى تەركى دۇنيالىققا
باشلاپ، سوپىلىقنىڭ مەنىۋى زەنجىرلىرى بىلەن بوغۇشقا ئۇرۇنـ
غان خوجا - ئىشانلار بىرمۇنچە بۇزغۇنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقارـ
دى. بۇ ۋەزىيەت جەمىيەتنىڭ تەرەققىيات چاقىنى بىر مەزگىل
كەينىگە چوگىلەتتى. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان خەلقپەرۋەر
ئەدىپلەر، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر ئاشۇنداق ئېغىر ۋەزىيەتتىمۇ
نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ياراتتى. شۇڭا يېقىنقى زامانـ
دىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئىجادىيەتنىڭ ئاساسى ئېقىمى ئىجتىـ
مائى ۋەقەلىكنى ھەرخىل ئەدەبىي ۋاستە بىلەن ئىپادىلىگۈچى
تەنقىدىي رېئالىزىم بولدى. جۈملىدىن، ھەجۋى ئەدەبىياتمۇ گۈلـ
لىنىشكە باشلىدى.

يېقىنقى زاماندىكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا، يەنى 19 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا، ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردۇش ئاخۇن غېرىبىلەرگە ئوخشاش رېئالىستىك شائىرلار يېتىشىپ چىقتى.

نىزارى

ئابدۇرېھىم نىزارى تەخمىنەن 1770 - يىلى قەشقەر كونا شەھەر بۇلاق بېشى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان، 1848 - يىلى ۋاپات بولغان.

نىزارى شائىر بولۇش بىلەن بىللە ئۇستا خەتتات ئىدى. بىر مەزگىل زوھۇرىدىن ھېكىم بەگنىڭ مەھكىمىسىدە كاتىپلىق خىزمىتىنى ئۆتىگەن، باقا، ئوش، قوقەنت، بۇخارا، قىزلەر، شەـ
مەيلەرنى ساياھەت قىلغان. 16 - ئەسىردىن كېيىن ئەسەرلىرى

بىزگە مەلۇم بولغان شائىرلار ئىچىدە بەدىي ئەدەبىياتنىڭ شېئىر شەكلى ۋە نەزمە ـ نەسىر شەكلىدە ئەڭ كوپ يازغان شائىر — نىزارىدۇر. شائىرنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرى 48 مىڭ مىسراغا يېتىدۇ. شائىرنىڭ بىزگە مىراس قالدۇرغان ئەسەرلىرىدىن 3 توپلام مەۋجۇت: بىرى «زادۇل نەجات» («نىجاتلىق ئوزۇغى»)، بەزى بىر نۇسخىدا «دۇرۇل نىجات» («نىجاتلىق گوھىرى») دەپمۇ يېزىلغان. بۇ توپلامغا «مۇخبىل روشەن دىل»، «خاۋران»، «ماۋران»، «مۇدەببىر» دىگەن نەزمە — نەسرى ئۇسلۇپتا، دىنىي ـ ئەخلاقى مەزمۇندىكى قىسسە ـ رىۋايەتلەر كىرگۈزۈلگەن. ھىجرى 1265 ـ (مىلادى 1848 ـ) يىلى كوچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ ئاخىرى

"نىزارى جاھان ئىچرە زار ـ نىزار
مۇھەببەت مەيىگە ئېرۇر ئىنتىزار"

دىگەن بېيىت بىلەن ئاياقلاشقان. بۇ ئەسەرلىردە شائىر خەلق ـ نىڭ چىن دوستلۇقى، سەممىيەتكە ۋە ھەقىقى ئەدەپ ـ پەزىلەتكە بولغان ئىستەكلىرىنى بايان قىلىدۇ؛ خەلقنىڭ مۇڭ ـ زار ـ لىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شائىرنىڭ ئىككىنچى توپلىمى — «غېرىپلار ھىكاياتى» بولۇپ، ھىجرى 1257 ـ (مىلادى 1841 ـ) يىلى يەنى ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان. شائىر بۇ داستانلارنى مۇھەممەت ئىمىن بەگنىڭ، بولۇپمۇ زوھۇرىدىن ھېكىم بەگنىڭ تاپشۇرۇغى بىلەن يازغانلىغىنى بايان قىلىدۇ. بۇ توپلامغا مۇنداق ئەسەرلەر كىرگۈزۈلگەن: «سەئىدى شىرازى ۋە ئۇنىڭ سەرگۈ ـ زەشتى توغرىسىدا داستان»، «ھىند شاھىنىڭ ئوز قىزىنى مۇھەب ـ بەت شېرى ئوقۇغانلىغى ئۇچۇن جازالىغانلىغى»، «پەرھاد ۋە شىرىن»، «مەجنۇن ۋە لەيلى»، «شاھ بەھرام ۋە دىل ئارام»،

«ۋامىق ئۇزرا»، «ئازاد بەخت ياكى چەھار دەرۋىش»، «گۇل-نىسا ۋە مەھزۇن»، «شاھزادە مەسئۇد ۋە دىلارا»، «سەئىدىن ۋە رابىئە». شائىرنىڭ ئۈچىنچى توپلىمى «مۇخەممەس نىزارى» بولۇپ، ئەلىشىر ناۋايى قوللانغان شەكىلدە ئىلىپبە تەرتىۋى بويىچە تۈزۈلگەن، توپلامنىڭ ئاخىرقى غەزىلى "ناۋايىدەك ياتار تا سۇبھە مەھشەر تەرك خوب ئەيلەپ" دىگەن مىسرا بىلەن ئاياقلاشقان. دىمەك، نىزارى ئۆزىنىڭ بۇ توپلىمىدىكى بەزى شېئىرلىرىنى ناۋايىغا مۇخەممەس قىلغانلىقى مەلۇم.

بىزگە مەلۇم، كىلاسسىك شائىرلاردىن مەشھۇرراقلىرى ئومۇمەن بىر تېمىنى (پەرھاد ۋە شېرىن، لەيلى مەجنۇن ۋە باشقىلارنى) ئورتاق تېما قىلىپ، ۋەقەلىكلەرنى قايتا قۇراشتۇرۇپ، قەھرىمانلىرىنىڭ يۈرتلىرىنى باشقا قىلىپ يازغان. بۇنىڭ سەۋەۋى شۇكى، ئۇز زامانىسىدىكى فېئودال — پادىشالىقنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا ۋە مۇستەبىتلىك تۈزۈم شارائىتىدىكى خەلق ھاياتىغا نىسبەتەن كوز-قاراشلىرىنى بىۋاستە ئىپادىلەشكە مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، شائىرلار ئورتاق تېما ئاساسىدا (يەنى بىر بىرىگە ۋارىس بولۇپ ياكى تەقلىت قىلىپ) ئۇز چۈشەنچىلىرىنى ۋاستىلىك ئىپادىلىگەن. شۇڭا، نىزارىنىڭ بەزى داستانلىرىمۇ نىزامى گەنجاۋى، ئابدۇراخمان جامى، ناۋايى ۋە خىسراۋ دەھلىۋىلەرنىڭكىدەك غايىۋى ئوبرازلار ئارقى-لىق ئىجتىمائى ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن رومانتىك داس-تانلاردۇر. شېئىرىيەتتىكى بەدىي ماھارەت جەھەتتە نىزارى گەرچە ناۋايىغا تەڭ كېلەلمىسىمۇ، لېكىن نىزارىنىڭ ناۋايىغا نىسبەتەن ئارتۇقچىلىغى بار. ناۋايى غايىۋى ئوبرازلارنى ئىجتىمائى تۇرمۇشقا باغلاپ رومانتىك يول بىلەن ئىپادىلەپ بەرگەن بولسا، نىزارى بەزى داستانلىرىدا رىيال ھاياتتىن تىپىك ئوبراز يارىتىپ

رىيالىستىك يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن. بەنى، نىزارى ئىران-خۇراسان ۋە مەۋارەئۇننەھىردە ئەنئەنە بولۇپ قالغان غايىۋى سيۇژىتلارنى ئۆتكەنكى كلاسسىكلاردەك ئۆزگىچە قايتا ئىشلەپ تۇرمىغان؛ بولۇپمۇ «رابىئە ۋە سەئدىن» دېگەن داستانىنىڭ ۋەقەلىكىنى ئۆزى ياشىغان زاماندىكى ئەمەلىي تۇرمۇشتىن ئالغان، بۇ ئەسەر پەقەت «رابىئە» دېگەن قىز بىلەن «سەئدىن» دېگەن يىگىت ئوتتۇرىسىدىكى ئاددىلا مۇھەببەت پاجىئەسىدىن ئىبارەت بولماستىن، بەلكى نىزارى ياشىغان قەشقەرنىڭ شۇ زاماندىكى فېئوداللىق جەمئىيىتىنىڭ پاجىئەسىدىن ئىبارەت. نىزارىنىڭ داستانلىرىدا ياكى باشقا ئەسەرلىرىدە قۇۋۋەتلەنگەن ئىدىيە-ھېسسىيات فېئوداللىق، ئاسارەتكە، خۇراپات ۋە جاھالەتكە، نادانلىققا قاتتىق نەپرەت بىلدۈرۈش بىلەن گەۋدىلەنگەن. شائىر فېئوداللىق جەمىيەتتىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قايغۇ-ھەسرەتلىرىگە شېرىك بولغىنى ئۈچۈن، شۇ روھىي ھالىتى ۋە ئىدىيىسىگە مۇۋاپىق «نىزارى» (غەملىك) دەپ تەخەللۇس قوللانغان.

غېرىبى

قەشقەرلىك بۇ شائىر ئۆز ئەسىرىدە ئۆزىنى "ئىدى تۇردى— ئىسمىم، غېرىبى — لەقەپ" دەپ قەيت قىلغان. شائىر غېرىبى 1808-يىلى تۇغۇلغان، تەخمىنەن 19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ۋاپات بولغان. شائىر قەشقەردە "خانلىق مەدرەسە"دە دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات بويىچە ئىلىم ئۆگەنگەن، ئەرەپ-پارس تىللىرىنى ئوبدان ئىگەللىگەن. شائىر نىزارى بىلەن خىزمەتداش بولۇپ، نىزارىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن چوڭقۇر تونۇش ئىدى. ھەر كۈنى جەمئىيەتنىڭ ھەر خىل تەبىقىلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرغانلىقى ۋە تۇرلۇك كاسىپلارنىڭ قەشقەر

ھېكىم بەگ مەھكىمىسىگە قىلغان ئەرز - داتلىرىدىن خەۋەردار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ئىش تەقسىماتى ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچە ھاسىل قىلغان. ياش چېغىدىلا تۇردى ئاخۇن شېرىيەت ۋە خەتتاتلىقتا ماھارەت ئىگىسى بولۇپ قالغان ئىدى. 30 ياش چاغلىرىدا، غېرىبىي 19 - ئەسىر - دىكى قەشقەر رايونىدا مەۋجۇت بولغان ئىجتىمائىي ئىش تەقسى - ماتى بويىچە، 32 خىل كاسىپنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە بىر بىرىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقىنى، ئار - تۇقلۇق - كەمچىلىكلىرىنى، ھەر بىر كاسىپنىڭ ئۆز كەسپىگە ھەم خېرىدارىغا تۇتقان مۇئامىلىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن، ھىجرى 1257 - (مىلادى 1841 -) يىلى «كىتاب غېرىب» دىگەن داستانىنى يازغان. ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتىدا شۇ چاققىچە مەخسۇس تېما قىلىنمىغان ئىجتىمائىي ئىش تەقسى - ماتىنى شائىر غېرىبىي بىرىنچى بولۇپ، بەدىئىي ۋاستە ئارقىلىق شەرھىلەپ بەرگەن. ئەسەر بىر مۇقەددىمە، ئوتتۇز ئىككى ماۋزۇ بىلەن 1956 مىسرادىن ئىبارەت بولۇپ، كاسىپلارنى ئاساسىي قەھرىمان سۈپىتىدە، ئۆزئارا مۇنازىرىگە سېلىش يولى بىلەن، ئۇلارنىڭ خاراكتىرلىرىنى ئېچىپ بېرىدۇ. جۈملىدىن، شائىر فېئوداللىق ناتۇرال ئىگىلىك شارائىتىدا ھونەرۋەن كاسىپلاردىكى شەخسىيەتچىلىكنىمۇ كۆرسىتىدۇ. ئەسەردە شائىر كىشىلەرگە ئوزۇقلۇق يەتكۈزۈپ بەرگۈچى دىخاننى بىرىنچى قەھرىمان، دىخانچىلىق ئۈچۈن خىزمەت قىلغۇچى تۆمۈرچىنى ئىككىنچى قەھرىمان قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. شائىر ئۆزى ياشىغان جەمئىيەتتىكى ئىگىلىك مۇناسىۋەتلىرىگە زامان چەكلىمىسى ۋە دىنىي ئىدىئولوگىيە چۈشەنچىسى بىلەن باھا بەرگەن، شۇنداقتىمۇ غېرىبىينى 19 -

AltunOq

ئەسىردە بىرىنچى بولۇپ، دىخان بىلەن ئىشچىنى ھەممە كاسىپ-
لارنىڭ بېشى قىلىپ، بەدىئى ئەدەبىياتتا باش قەھرىمان سۈپە-
تىدە تەسۋىرلىگەن شائىر دىسەك مۇبالىغە بولماس. يەنە بىر
ۋاستىلىك مەلۇمات بويىچە، بۇ شائىرنىڭ «خوشھال غېرىبى»
دىگەن تەخەللۇس بىلەن، 1848 - يىلى ئۆزى تۈزگەن
«كۇللىيات غېرىبى» دىگەن ئەسەرلەر توپلىمى بار بولۇپ، بۇ
توپلامغا 271 غەزەل، 53 مەسنەۋى، 37 رۇبائى ۋە باشقا
لىرىكىلىق شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن.

بۇ دەۋردە، يەنە «ئەشئار سادىق» («سادىق شېئىرلىرى»)،
«ئېلىك خانلار توغرىسىدا داستان» يازغان ئەيمەن، «مەلىكەكى-
تابى» (يەنى خەلىل شاھزادە بىلەن ئەججەر پادىشاھنىڭ قى-
زى توغرىسىدا قىسسە ھەم ئۇلارنىڭ مىڭ بىر سوئالىغا ئاب-
دۇلئەلىمنىڭ جاۋاۋى) دىگەن ئەسەر يازغان "مىسكىن بىچارە"
قاتارلىق شائىرلار ئۆتكەن. بۇلاردىن باشقا ھىجرى 1245 -
(مىلادى 1829 -) يىلى، ئېلىك خانلارنىڭ كۈرەشلىرى توغ-
رىسىدىكى «تەزكىرەئى بۇغراخان» دىگەن شېئىرىي تارىخ، نەسرى
يول بىلەن يېزىلغان «ئىسكەندەرنامە»؛ «يار - يار» ناملىق بى-
يىتلار توپلىمى، «بۇلبۇل گۈلشەن ناۋايى» (ماھمۇنىر، بەھراز شاھ-
زادىسى ۋە سودىگەر ئەبۇنەسىرنىڭ قىزى خوپ چىھرە ھەققى-
دىكى مۇھەببەت رومانى)، شاھ مۇھەممەت ئىبنى خوجا نىزامى-
دىن تەرىپىدىن پىردەۋسىنىڭ شاھنامىسىدىن «تەرجىمەئى شاھ-
نامە» دىگەن نام بىلەن پارچىلار نەسىرلەشتۈرۈلۈپ تەرجىمە
قىلىنغان؛ بۇ تەرجىمىنىڭ ھىجرى 1253 - (مىلادى 1837 -)
يىلى قارا قاشلىق موللا سۇلتان موللاقوزى كۆچۈرگەن نۇسخى-
سىدا، كايۇمەرستىن ئەردەشىرنىڭ ھەپتادقا يۈرۈشىگىچە بولـ-

غان ۋەقەلەر، يەنە بىر نۇسخىسىدا بولسا دىۋە ئەكۋەندىن ئەردەشىر باباكانغىچە بولغان ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. نامەلۇم تەرجىمان تەرىپىدىن «داستان مىھروماھ» (خاۋەرشاھ ئوغلى مىھىر بىلەن ئافرىقا ھوكۇمدارىنىڭ قىزى ماھىنىڭ ئاشىق-مەشۇقلۇغى توغرىسىدىكى قىسسە) پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان؛ موللا سەنجار ئىبنى ئىبراھىم قەشقەرى «بەختىيار نامە»دىن 10 ھىكايە ئېلىپ، خەلق ئارىسىدىن ھىكايە-چوچەكلەرنى توپلاپ، ھىجرى 1266-(مىلادى 1849-) يىلى «جامىئۇل ھىكايات» («ھىكايىلەر توپلىمى») نى تۈزۈپ ئۆز قولى بىلەن كۆچۈرگەن.

ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتى ئومۇمەن ئىسلام ئەدەبىياتىدا بايان قىلىنىشى مۇتلەق شەرت ھىساپلانغان دىنىي تېمىلارنى ئەپادىلەش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى، بەلكى ئىجتىمائى ھادىسىلەرگە يېقىندىن ماسلىشىپ باردى.

19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، جايلاردا كەينى-كەينىدىن دىخانلار قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلدى. بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئاساسەن دىنىي-روھانىلار قولىدا ئىدى، بىرقانچە جايدا دىخانلار ئۆز ھاكىمىيەتلىرىنى قۇردى. لېكىن پۇرسەت پايلىغان قوقەنت خانلىغىنىڭ چاپارمىنى ياقۇپ بەگ ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن، قوزغىلاڭلارنىڭ دەسلەپكى مىۋىلىرىنى تارتىۋالدى. ئىلى رايونىدىمۇ چارروسىيە جاھانگىرلىگى دىخانلار قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرۇپ، مۇستەملىكىچىلىك چاڭگىلىنى سالدى. ئىجتىمائى ۋەقەلەر تەبىئى يوسۇندا ئەدەبىياتقىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزگىچىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئىجتىمائى رىياللىقنى ئەكىس ئەتتۈرىدىغان دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ ھەجۋى ژانىرى تەرەققى

قىلدى. بۇ دەۋردە چىققان شائىرلىرىمىز قەلەملىرىنى بىۋاستە فېودال ھوكۇمرانلىق ئاپاراتىغا قارىتىشتىن ئەيمىنىپ، ئۇنىڭ چىرىك ئەكسىيەتچىل سىياستىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ ئىشقا ئاشۇرىدىغان، يەنى "دوپپىسىنى ئال دىسە، كاللىسىنى ئالىدىغان" مەھەللى قول - چوماقلىرىغا قاراتتى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى سۈپىتىدە توۋەندىكىلەرنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

موللا بىلال

موللا بىلال ھىجرى 1241 - (مىلادى 1825 -) يىلى غۇلجا شەھرىدە موللا يۇسۇپ دىگەن پېقىر موللا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇز ئائىلىسىدە باشلانغۇچ دىنى مەلۇماتقا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئاتىسىدىن يېتىم قېلىپ، "ئالتۇنلۇغۇم" (تۇغلۇق تومۇر خان مازىرى) يېنىدىكى مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان. شائىرنىڭ ياشلىق دەۋرى ناھايىتى غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەن:

ياتار ئەردىم جاھان خەلقىغە كوپ بى ئېتىبار ئولغاچ،
يۇرەلمەي ئەل ئارا تىنەپ، قېرى ھەم بى شۇمار ئولغاچ؛
كېچەلەر تۇرپە بەدھال ئەردىم - ۋ، كۇندۇز مالامەتلىك،
غىنالىق دولتىگە چۇن يېتەلمەي تۇرپە زار ئولغاچ.

شەپقەتسىز زامان ۋە مۇدھىش كەمبەغەلچىلىك كاساپىتىدىن شائىر تېخىمۇ يۇقۇرى بىلىم ئېلىش ئىستىگىگىمۇ، ھەتتا

ئاشىقلىق مۇرادىغىمۇ يېتەلمىگەن. موللا بىلال ياش چېغىدىلا
ئەدەبىياتقا ۋە مۇزىكىغا بېرىلگەن. ئۇزىنىڭ ئىجادىي
ئىشىنى غەزەل يېزىشتىن باشلىغان. 27 يېشىدا يەنى 1851 -
يىلى «غەزەلىيات» (2016 مىسرالىق) توپلىمىنى تۈزۈپ چىققان.
بۇ ئەسىردە شائىر ئاساسەن مۇھەببەتنى تېما قىلغان، شۇنىڭ
بىلەن بىللە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىمۇ ۋە شۇ ھادىسىلەر توغرى-
سىدىكى ئۆزىنىڭ كۆز قاراشلىرىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرگەن. ئىلى
ۋىلايىتىدە زۇلۇمغا ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى دېخانلار ھەر-
كىتى يۈز بەرگەندە، شائىر بۇ ھەركەتلەرگە ھېسداش بولۇپلا
قالماي، بەلكى ئاكتىپ قاتناشقان. نەتىجىدە «غازات دەرمۇلكى
چىن» («چىن مەملىكىتىدە بولغان مۇقەددەس ئۇرۇش») دېگەن
جەڭنامىنى يېزىپ چىققان. شۇڭا بۇ ئەسەرنى ئىلى ۋىلايىتىدە
1862 — 1872 - يىللىرى يۈز بەرگەن دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ
بەدىي خاتىرىسى دېيىشكە بولىدۇ. داستاندا خەلق كۈچى گەۋ-
دىلىك كۆرسىتىلگەن، قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تۇتۇپ
تۇرغانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرمۇ ئېچىپ بېرىلگەن. لېكىن
موللا بىلال جەمئىيەتتىكى ھادىسىلەرنى دىنىي ئىدىيولوگىيە بىلەن
كۆزەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئاساسىي زىددىيەتلەرنى ئېنىق كۆرسىتىپ
بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. موللا بىلال خەلقپەرۋەر ۋە
ئادالەتپەرۋەر شائىردۇر. موللا بىلال دۈشمەنگە تىز پۈكمەي،
جان پىدالىق بىلەن كۈرەشكەن قەھرىمان قىز نوزۇگۇمنىڭ
قىسمەن تەرجىمە ھالىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان «نوزۇگۇم»
داستانىنىمۇ يازغان. بۇنىڭدىن باشقا 1881 - يىلى ئۇزىنى "ئەۋلى-
يا" قىلىپ كۆرسىتىپ، خەلقنى ئالدىغان ۋە ئاخىرىدا قاتىللىق
قىلىپ، شەرمەندىلىك بىلەن جازالانغان بىر مەككارنىڭ ئوبرا-

زنى ياراتقان «چاگموزا يۇسۇپخان» دىگەن داستاننى يازغان. شائىر 77 يېشىدا مۇساپىرچىلىقتا چەتئەلدە ۋاپات بولغان. شائىرنىڭ فېودال مۇستەبىتلىككە قارشى غەزەپ بىلەن يازغان مۇنۇ بېيىتلىرى ئۆز زامانىسىدا ھوكۈمرانلارغا ئوق بولۇپ ئېتىلغان ئىدى:

قەيۇ شاھ ئادىل ئەرسە سەن ئۇنى مىسلى سۇلايمان بىل،
قەيۇ زالىمنى كورسەڭ سەن ئۇنى يەر بىرلە يەكسان بىل.
... ...
بىلال بۇ سوزنى ئىما بىرلە قىلدى ئەھلى داناغا
داغى ساھىپ سۇخەنۋەر رەھبەرنى شاھى گىلان بىل.

خەلق ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان شائىرلاردىن سېيىت مۇھەممەت غۇلجىدا بولغان قوزغىلاڭنىڭ يېڭىلىشىدىكى بەزى سەۋەپلەرنى تەھلىل قىلىپ «شەرھ شىكەستەنامە» («سۇنغانلىقنىڭ شەرھنامىسى») نى يېزىپ چىققان؛ شۇنىڭدەك موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» داستانىمۇ رىيال تۇرمۇشتىكى ۋەقەلىكنى بايان قىلغان ئەسەردۇر.

بۇ زاماندىكى ھەجۋى ئەدەبىياتنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە، ئەخمەت شاھ قارا قاشىنىڭ «مۇھەببەتنامە» دىگەن شېئىردىن مەكتۇبىنى ئەسلەش كېرەك. بۇ قىسقىغىنا ئەسەردە، شائىر ناھايىتى گۈزەل ئىبارىلەر ۋە كېلىشكەن ئوخشىتىشلار بىلەن، نەپسانىيەتلىكنىڭ تىمسىلى — ئاچكوز، تويماس، رىياكار روھانىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ بەرگەن. بۇ ئەسەر شۇنچىلىك كەڭ تارقالغان-

AltunOq

كى، بەزمە — مەجلىسلەردە ئەلنەغمىچىلەر بۇ شېئىرى خەتنى قىسسە تەرىقىسىدە ئېيتىپ بېرەتتى.

خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىن يېزىق يۈزىدە يەنە مۇنداق ئەسەرلەرمۇ بىزگە مەلۇم. ھىجرى 1296 - (مىلادى 1878 -) يىلى موللا مۇھەممەت توختىنىياز ئىبنى موللا مۇھەممەت تۇمۇر تەرىپىدىن كوچۇرۇلگەن «داستان ھورلىقا» (مەزمۇنى مىسىر شاھى خۇسراۋنىڭ ئوغلى ھەمراھ بىلەن ئېرەم باغىنىڭ پەرىسى، شاھ رۇخ ئىبنى شەئبانىنىڭ قىزى ھورلىقا توغرىسىدا داستان)؛ ھىجرى 1290 - (مىلادى 1873 -) يىلى كوچۇرۇلگەن «داستان مالىك ئەژدەر» (رەجەپ ھەرىس شەھرىنىڭ پادىشاسىنىڭ ئوغلى مالىك ئەژدەر توغرىسىدا قىسسە)، ھىجرى 1308 - (مىلادى 1890 -) يىلى كوچۇرۇلگەن «قەسىدە دەرنەئت سۇلتان ئارسلان خان» (سۇلتان سۇتۇق بۇغرا خاننىڭ نەۋرىسى سېيىت ئەلى ئارسلان ھەققىدە داستان)؛ ھىجرى 1311 - (مىلادى 1893 -) يىلى كوچۇرۇلگەن «قىرىق تۇتى» (پارىسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان نەخشەبىنىڭ 52 ھېكايىسى ۋە باشقا ئىمارگىنال 40 ھېكايىدىن ئىبارەت توپلام)، ئاقسۇلۇق مۇھەممەت ھەسەن ئەلەم تەرىپىدىن يېزىلىپ، ھىجرى 1311 - (مىلادى 1893 -) يىلى مىرزا ئابدىقادىر ئاخۇن كوچۇرگەن «ھاتەمنامە» (سەخىلىكىنىڭ سىمۋولى بولغان ھاتەم تاي ھەققىدە قىسسە) ۋە باشقىلار.

يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىمىزنى دېموكراتىك ئەدەبىيات ياكى خەلق پەرۋەرلىك ئەدەبىياتى دېسەكمۇ بولىدۇ، بولۇپمۇ

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى دېموكراتىك ئەدەبىياتىمىز كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئوبدان ئەنئەنىلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇپ، سوۋېت جەمئىيىتىنىڭ يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. دېموكراتىك، باراۋەرلىك، ئەركىنلىك، تەرەققىپەرۋەرلىك ئۈچۈن كۈرەش تېمىسى يېتەكچى ئورۇندا ئوتتى. تېما دائىرىسى كېڭەيدى.

× ×

بىز يۇقۇرىدا، يېقىنقى زامان ئاخىرىغىچە بولغان ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىنى تونۇشتۇردۇق. كىلاسسىك ئەدەبىيات خەلقىمىزنىڭ ئۆتكەندىكى دەۋرلەردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى، مەدەنىي ھاياتىنى، ئورپى ـ ئادەتلىرىگە باغلىق ھالدا خاراكتېر خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئىجتىمائى ئاڭ ـ پىكرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ، شۇڭا ئۇ — خەلقىنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائى تەرەققىيات تارىخىنىڭ بەدىئى ئىپادىسىدۇر. بۇنى قېزىش، تەتقىق قىلىش، رەتلەش يولى بىلەن ھازىرقى زامان ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش بىزنىڭ بۇرچىمىزدۇر.

قەدىمقى زامان (كىلاسسىك) ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرى ئۆز زامانىسىدا خەلق ئىچىگە تارقىلىپ، تەربىيىۋى رول ئوينىغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندىمۇ كىتابخانىلار ئۈچۈن مەنىۋى ئوزۇقلۇق بولالايدۇ. ئۇلاردىكى تەرەققىپەرۋەرلىك مەزمۇن بىلەن بىرلىككەن گۈزەل بەدىئى شەكىل كىتابخانىلارنى ئۇنىڭغا مەپتۇن قىلىش نەتىجىسىدە، تارىخىي كەچمىشلەرنى تەبىئى يوسۇندا ئەسلىتىدۇ ۋە تۇرمۇش ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە

ئۆگەنمىدۇ. بۇ — كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ، بولۇپمۇ كىلاسسىك شېئىرىيىتىمىزنىڭ ھاياجانلاندۇرۇش، بەدىئىي ھوزۇر بېغىشلاش كۈچىنىڭ بىر ئىپادىسى، لېكىن ئۇزاق زامانلار ئۆتكەچكە، جەمئىيەتلەر پەرقلىق بولغاچقا، جۈملىدىن كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس شەكىل ۋە تىل ئىپادىلىرى بولغاچقا، ھازىرقى زامان كىتابخانلىرىغا ئىزاھلاپ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ — كىلاسسىك ئەدەبىيات بويىچە تەتقىقاتنىڭ بىر تۈرى.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى بويىچە ئىلمىي تەتقىقاتچىلىق تېخى رەسمىي قولغا ئېلىنمىدى. يېزىق ئەدەبىياتىمىزنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش تارىخى، خەلق داستانچىلىقى تېخىچە تەتقىق قىلىنمىدى. ھازىرقى زامانغىچە بولغان ئەدەبىياتىمىزدا ئايرىم ئىلمىي-نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئىشى ئۆز پېتىچە تۇرۇپتۇ. كىلاسسىك ئەدىپلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرى (تېمىسى، ئىدىيىسى، تىلى، ۋەقەلىكى، بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى) ئىلمىي يوسۇندا يەكۈنلەنگىنى يوق. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى، شۇنىڭدەك خەنزۇ ۋە ئەرەب-پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى تەتقىق قىلىنمىدى. ئۇيغۇر يېزىق ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىدا ھەر دەۋردە پەيدا بولغان يېڭىچە ۋاستىلەرنىڭ قەدىمقى ئەدەبىي ئەنئەنىلەر ۋە دۇنيا ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىشمۇ ئالاھىدە بىر مەسىلە.

كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئۆز دەۋرىگە يارىشا رېياللىزمنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، ئومۇمى ئەدەبىياتنىڭ ئېقىمىدا رېياللىزم خاھ-

شىنىڭ تەسىرى ۋە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا تۇتقان ئورنىنى ئېنىقلاش، ھەر دەۋردىكى ئىدىيولوگىيىنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئىپادىلىنىش شەكىللىرىنى، كىلاسسىك ئەسەرلىرىمىزدە دىنىي ئىدىيولوگىيە شەكلى ئىچىدىكى ئەڭ پايدىلىق مېغىزىنى ئايرىپ چىقىش جەھەتلىرىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان تەتقىقاتلارمۇ بىزنىڭ قولغا ئېلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ.

يەنە بىر مۇھىم مەسىلە شۇكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىغىنى تىكلەش كېرەك، بۇ ئىشنىڭ ئىلمىي-تارىخىي ھەم ئەمەلىي ئەھمىيىتى بار.

بۇ ئىشمۇ بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىز ۋە ھەل قىلىشىمىزغا تەقەززا بولغان بىر چوڭ ئىش.

زەلىلى ۋە ئۇنىڭ «سەپەرنامە» سى

ئابدۇشۈكۈر تۇردى

مەھەممەت سىدىق زەلىلى 18 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرسىدۇر.

زەلىلىنىڭ تەرجىمىھالى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇمات يوق. ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدىكى بەزى پاكىتلارنى شائىرنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ئەدەبىي مىراسىدىن، بولۇپمۇ «سەپەرنامە» داستانىدىن تېپىشقا بولىدۇ.

زەلىلى 17 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يەكەندە يەر-سىز دىخان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، ياشلىقىدا يەكەن-دىكى مەدرىستە ئوقۇپ بىلىم ئالىدۇ. ئۇ يەردە تىل - ئەدەبىيات ئىلمى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە شەرق ئەدەبىياتى بىلەن پۇختا تونۇشىدۇ.

بۇ مەزگىلدە يەكەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مەدەنىيەت مەر-كەزلىرىدىن بىرسى ئىدى. شائىر ئۆزى ئەسلەپ ئۆتكىنىدەك، يەكەن ئاتاغلىق مەدرىسە ۋە خانىقالاردىن ئىلىم شولىسىنى چېچىپ تۇرىدىغان "ئىلىم ۋە مەرىپەتنىڭ گۈلىستانى"، شۇنداقلا،

AltunOq

ناخشا-ساز، نەغمە-ناۋا قاينىغان بىر جاي ئىدى. "سوز كانىدىن لەئىلى-دۇر ئېلىپ، قۇلاقلارنى مەناغا تولدۇرغۇچى" ئۇستازلارمۇ بولغان ئىدى،① بۇنداق بىر ئەدىبىي مۇھىت ياش زەلىلدە ئەدەبىيات، شېرىيەتكە ھەۋەس تۇغدۇرۇپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ ئىستىداتلىق بىر شائىر بولۇپ يېتىشىشى ئۈچۈن قولاي شارائىت تۇغدۇرغان ئىدى. ياشلىقىدىلا شېئىر ۋە نەغمە-سازغا ھەۋەس باغلىغان زەلىلى، ئۆزىنى "شېئىر، چاڭ ۋە نەينىڭ ئەسىرى" دەپ ئاتاپ زور ئىشتىياق بىلەن ئىجادىيەتكە كىرىشىدۇ. شائىر بۇ ھەۋەسلىرىنى ئەسلەپ بۇنداق يازىدۇ:

كوڭلۈمنى خازانەئى جاۋاھىر بىلدىم،
تىلنى كى گەۋھەر ساچقىلى ماھىر بىلدىم.

نەغمە بىلەن تازەدۇر بۇ جانلار،
نەغمە بىلەن شات پەرىشانلار.
نەغمە بىلەن شەھرى جۇنۇن بولدى پۇر،
ئۆزدى مەھارىنى جۇنۇندىن شۇتۇر.

شائىر زەلىلى 40 يېشىغىچە يەكەندە نامرات تۇرمۇش كەچۈرۈپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئاندىن ئۇ ئۆزىنى "تېخى پىشمىغان گودەك" ھىساپلاپ، مازارلارنى تاۋاپ قىلىش، "ئۆز كوڭلىنى بېزەش" ئۈچۈن، يەنى ئىجادىيەت ئوزۇقى ئېلىش مەقسىدىدە، "بىر نان، بىر پۇلسىز"، "ئاھىنى بەلۋاغ، ئايىغىنى ئۇلاق قىلىپ" سەپەرگە ئاتلىنىدۇ ۋە قەشقەر، مەشھەتلەردە ئۈچ

① بۇ پاكىتلار «سەپەرنامە» دىگەن ئېلىندى، بۇنددىن كېيىنكى تىرناق ئىچىدىكى سوزلەرمۇ زەلىلى ئەسەرلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

يىلدىن ئارتۇق تۇردۇ. كېيىن ئانا يۇرتى يەكەننى يات ئېتىپ شۇ يەرگە قايتىدۇ. ئىككىنچى قېتىم ئىنىسى بىلەن بىللە ساياھەت قىلىپ نىيەگىچە باردۇ. شۇ سەپەردە شائىر خوتەندە يەتتە يىل تۇرۇپ قالدۇ، ئانىسىنىمۇ خوتەنگە چاقىرتىۋالىدۇ ۋە شائىرنىڭ ئانىسى 70 يېشىدا خوتەندە ۋاپات بولدۇ. شائىرنىڭ 10 يىلدىن ئارتۇق شەھەر كېزىپ ئېلىپ بارغان ساياھىتى ئۇنىڭ ئۇچۇن خەلق تۇرمۇشىنىڭ زور مەكتىۋى بولدۇ. ساياھەت جەريانىدا شائىر كوپلىگەن سوھبەتلەردە بولۇپ، نۇرغۇن رىۋايەت ۋە رىيال ۋەقەلەردىن خەۋەر تاپىدۇ، مۇھىمى، "پانا شەھەردە ئاۋارە بولغان خەلق" بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ دەرت-پۇغانلىرىنى ئاڭلاش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇ ۋە ناھايەت شائىرمۇ "ئەلگە تاھارەت ئۇچۇن كوز ياشلىرىنى بۇلاقتەك توكىدۇ". بۇ زەللى ئىجادىيىتىنىڭ ئىدىيە جەھەتتىن چوڭقۇرلىشىشىدا چوڭ رول ئوينايدۇ. شائىرنىڭ ئوز ساياھىتى جەريانىدا چەككەن رىيازەتلىرى — ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئىدىيىۋى زىددىيىتىنى، يەنى خەلقپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك بىلەن دىنىي نىجات ئىزلەشنى مۇرەسسە قىلدىغان ئىدىيىۋى خاھىشىنى يېڭىش ئۇچۇن زور تۇرتكە بولغان. نەتىجىدە شائىر ئىجادىيىتىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقسۆيەرلىك، زاماندىن شىكايەت ئوخشاش ئىلغار تېمىلار تېخىمۇ چوڭقۇرلاشقان. زەللىنىڭ ئەڭ نادىر ئەسەرلىرىمۇ ئەنە شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلىدۇر. زەللى 70 ياشتىن ئارتۇق ياشاپ ۋاپات بولدۇ①.

① زەللىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىللىرى توغرىسىدا تەخمىنلەر ھەر خىل، بۇ مەسىلىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىپ بېكىتىشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا ھازىر بۇ مەسىلىنى ئاق قالدۇردۇق.

زەلىلى بىزگە ناھايىتى مول ۋە قىممەتلىك ئەدەبىي مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن. ئۇلاردىن بىزگە مەلۇم بولغانلىرى — شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان ئىككى قوليازما دىۋاندىكى لىرىك غەزەللىرى (بۇلار ئوز ئىچىگە 133 غەزەل، 19 مۇخەممەس، 5 مۇستەھىزات، 12 رۇبائىي ۋە 40 دىن ئارتۇق پارىسچە غەزەللەرنى ئالىدۇ) «سەپەرنامە»، «تەزكىرەئى چىلتەن»، «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەت شىرىپ»لار بۇلار زەلىلى ئىجادىي مىراسىنىڭ ھەممىسى ئەمەس؛ بىز زەلىلىنىڭ ئىككى دىۋاندىكى غەزەللىرىنى سېلىشتۇرغىنىمىزدا، زەلىلىنىڭ كىچىك دىۋانى ھېسابلانغان «دىۋانى زەلىلى»دىكى بەزى غەزەللەرنىڭ چوڭراق ھەجىمدىكى "كۇللىيات زەلىلى" گە كىرگۈزمىگەنلىكىنى بايقىدۇق. بۇ نەرسە ئىككى دىۋاننىڭ ئىككى خىل مەنبەدىن ئېلىنغانلىقى، شائىرنىڭ بۇنىڭدىن باشقا تېخىمۇ مۇكەممەل، تولۇق دىۋانىنىڭ بولغانلىقى ۋە ئۇ تېخى بىزگە مەلۇم بولمىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، زەلىلىنىڭ بەزى شېئىرلىرى (ھەتتا بەزى پارىسچە شېئىرلىرىمۇ) ئايرىم بايازلارغا كىرگۈزۈلۈپ، ناۋايى شېئىرلىرى بىلەن بىر قاتارغا قويۇلغان. بۇ پاكىتلار زەلىلى ئەدەبىي مىراسىنىڭ موللىقىنىلا چۈشەندۈرۈپ قالماستىن، ئۇنىڭ بەدىي ماھارەت جەھەتتىمۇ يۈكسەك بىر پەللىگە كوتىرىلگەنلىكى، خەلق ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى سۆيۈپ ئوقۇپ، قولدىن - قولغا كوچۇرۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

زەلىلى ئىجادىيىتىنىڭ مۇھىم قىسمىنى ئۇنىڭ لىرىك غەزەللىرى تەشكىل قىلىدۇ. غەزەل - ئەدەبىياتىمىزدىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، ئاممىباپ لىرىك ژانىر. غەزەللەر ئاممىۋى ئولتۇرۇشلاردا مۇزىكا بىلەن ھەمئاھاڭ بولۇپ جاراڭلايدۇ، مۇشائىرە

كېچىلىرى، يىغىلىش - سورۇنلاردا دېكلاماتسىيە قىلىپ ئوقۇلىدۇ، يەڭگىل ۋە جاراڭلىق غەزەللەر ئاما ئىچىگە ئەڭ تېز تارقىلىدۇ. شۇڭا زەلىلى غەزەلگە ئالاھىدە ئېتىۋار بىلەن قارىغان. ئۆزىنىڭ ئەڭ نازۇك ھىس - تۇيغۇسى، يۈرەك ئارزۇلىرىنى نەپىس ۋە جاراڭلىق غەزەل مىسرالىرى بىلەن ئىپادە قىلغان. زەلىلى غەزەللىرى ئادالەت ۋە مەرىپەتكە ئىنتىلىش، زۇلۇمغا قارشى ئاھەدەرت، خەلقىنىڭ نامرات ئەھۋالىغا بولغان ئىچىنىش روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان. شائىر ئۆز غەزەللىرىگە باھا بېرىپ:

مۇناپىقلارغا بۇ مەيدان ئىچىندە،
تىلىمدۇر زۇلپىقار، ئەقلىم دۇلدۇل.
زەلىلى شېرىدىن مۇرغى سەھەر خىز،
چىمەندە ئەيلەدى پەرياد غۇلغۇل.

دەپ يازىدۇ. شائىرنىڭ ئىجتىمائى ئورنى تەبىي ھالدا ئۇنى دىخانلار بىلەن يېقىنلاشتۇرۇپ، زالىم، مۇناپىقلارنى نەپرەت بىلەن قاراشقا، ئۇلارنى سوكۇشكە ئېلىپ كەلگەن. شائىر دىخانلارنى ئۇلۇغلاپ بۇنداق يازىدۇ:

دىھقان كوھەن سال نەسىھەت ئايىپتۇر،
ئالەمگە ئىكىن ئىنجۇلارىن يايىپتۇر.
رۇخسارى باھار ئومرىنى تىرە قىلۇر
ھەر ئادەم زادىكى سۈيىن لايىتمىپتۇر.

شۇنداقلا زەلىلى ئەلگە نەپ بەرگۈچى دىخان ئالدىدا باي - تورىلەرنى ئەرزىمەس نەرسە دەپ قارايدۇ:

مەغرۇر ناماز ئۆلمىغىن ئەي زاھىد خۇدبىن،
دىھقان ئىرۇر سەمەندەر، قاشىدا تورە خەستۇر.
....

زەلىلى ئادالەتپەرۋەرلىك خاھىشىنى ئىلگىرى سۈرگىنىدە، ئەڭ ئاۋال شاھلارنىڭ ئادىل بولۇشىنى، خەلققە ھىممەت كور-ستىشىنى تەلەپ قىلىدۇ، ئالايلى:

ئەي، شاھ خۇدا ھەممىشە ياردىڭ بولسۇن،
گەردۇن قەدەممىڭدىكى غۇبارىڭ بولسۇن.
ھىممەت بىلەن بۇ تۇغ - ئەلەم جىلۋىگە ئۇلدى
ھىممەت ئىلكىڭدە زۇلپىقارىڭ بولسۇن.

ياكى:

بۇگۈن قايدا سىلەر شاھلار،
يولنى غەلەت قىلغۇچى گۇمراھلار.
شاھ رەئىيەتكە سەتەم قىلماغاي،
بىر نەپەس ئەدلىنى كەم قىلماغاي.

دەپ شاھلارنىڭ خەلققە زۇلۇم قىلماسلىغىنى تەلەپ قىلىدۇ.
زەلىلى لىرىكىسىدىكى يەنە بىر ئىدىيىۋى خاھىش دىنىي نىجاتلىق ئىزلەشتىن ۋازكېچىپ، ئىنسانىي ئىشقنى كۈيلەشتۇر، بۇ خاھىش زەلىلىنىڭ ناھايىتى كوپ غەزەللىرىگە سىڭدۈرۈلگەن، بۇنداق شېئىرلىرىدا شائىر ئىشقىي مۇھەببەتنى كۈيلەش بىلەن بىرگە ئۇز يوقسۇللۇغىدىن، زامان زۇلمىدىن شىكايەت قىلىدۇ.

AltunOq

زەلىلى غەزەللىرىدىن ئېلىنغان تۆۋەندىكى مىسرالار بۇنىڭ ياخشى مىسالى بولالايدۇ:

كوز يولىدىن قىزىق ياشىم ھەر تەرەپتە سەل ئېرۇر،
كەلمە قاشىمغا زاھىدا، مەدئىنىڭ يولى قۇرۇق.

....

ئىشق گويا خىرمەنى ئاتەشنى كوڭلۇمگە قويار
شۇئلەسى بولدى فۇزۇن لەيلى بەدەخشان كانىدىن،
بىلمىسەڭ ئەھلى جۇنۇنىنىڭ ھالىتىنى زاھىدا،
ھەسپى ھالىن ئاچ زەلىلى تەلبەنىڭ دىۋانىدىن.

رىيايى خانىقادا چۇن كەلمە مەرىپەت يوقتۇر،
مۇھەببەت ئەھلى ئىشكىدە نەقشى بورىيا بولماق.

زەلىلى غەزەللىرى ئۇنىڭ ئەدىبىياتقا بولغان ئاددىلا بىر ھەۋىسىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس. بەلكى ئۇ، شائىر ئۆمۈر بويى يۈرەك قانلىرى بىلەن سۇغارغان شېئرىيەت گۈلزارى، شائىرنىڭ ئادالەت ۋە مەرىپەتكە ئىنتىلگەن قەلبىنىڭ ئەينىكى. ئۇنىڭ غەزەللىرى، شائىر ئۆزى ئېيتقىنىدەك "سەرسەرى يەلدىن خەزان بولمايدىغان سوز گۈلىستانى" دۇر. شۇڭا شائىر ئىشەنچلىك ھالدا:

نەسلى جاھاندا قالمادى تەلبە ەلىنىڭ دىمەك،
ئۆلگەنىدىن كېيىن كورۈڭ ھەر غەزەلدىن بىر ئوغۇل.

دەپ يازىدۇ.

× ×

زەلىلى داستانلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان «سەپەر-نامە» ھىجرى 1131-يىلى (تەخمىنەن مىلادى 1721-يىللىرى) يېزىلغان چوڭ ھەجىملىك داستاندۇر (ئەسەر 2800 مىسرادىن ئارتۇق).

زەلىلى سەپەرنامىسىنى شەرتلىك ھالدا بۇنداق ئۈچ قىسىمغا ئاجرىتىش مۇمكىن. بىرىنچى قىسمى ئەسەرنىڭ باشلىنىشى، يەنى مۇناجات قىسمى بولۇپ، بۇنىڭدا شائىر ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى رامكىسى بويىچە، خۇدا ۋە پەيغەمبەرلەر تەرىپىنى قىلىپ، ئاتالمىش ئەۋلىيالار ۋە دىنىي رىۋايەتلەر ئۈستىدە توختىلىدۇ. بۇ ئەجەپلىنەرلىك ئەھۋال ئەمەس، چۈنكى «قۇتادغۇ بىلىگ» تىن باشلانغان ئەدەبىياتىمىزدىكى دىنىي ئەنئەنە نەچچە يۈز يىللاپ داۋام قىلىپ كەلگەن ۋە ئاخىرى بىر رامكىغا ئايلانغان ئىدى. باشقا كۆپلىگەن ئۇلۇغ شائىرلار بۇ رامكىنى بۇزالمىغىنىدەك، زەلىلىنىڭمۇ ئۇنىڭدىن چەتنەپ ئۆتۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

شائىر ئەسەرنىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، قەشقەر ۋە ئاتۇش مەشھەتكە قىلغان سەپىرىنىڭ بايانىنى سوزلەيدۇ ھەمدە تۇغۇلغان يۇرتى يەكەننى زور مۇھەببەت بىلەن ئەسلەپ ئۆتىدۇ؛ ئۈچىنچى قىسمىدا بولسا، يەكەنگە قايتىپ كېلىپ ئىنىسى دەلىلى بىلەن خوتەن تەرەپكە قىلغان ساياھىتىنىڭ جەريانىنى يازىدۇ.

زەلىلى «سەپەرنامە»دە گەرچە ئەۋلىيالار مازارىنى زىيارەت قىلىشنى مەقسەت قىلدىم دېسىمۇ، لېكىن ئەسەردە بۇ تېمىدىن

ھالقىپ ئوتۇپ، ناھايىتى يىراقلاپ كەتكەن. ئاپتور مەشھەتتىن تا نىيەگىچە بولغان كەڭ زېمىندە ئۆزىنىڭ كورگەن - بىلگەنلىرىنى — شەھەر، يېزا - قىشلاق، قونالغۇ بېكەت، ھەتتا چول - جەزىرىلەرنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى رېيال ئەكس ئەتتۈردۇ. بۇلار بىزنى قىممەتلىك تارىخىي ماتىرىياللار، زەلىلى ھاياتىغا ئائىت زور پاكىتلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. زەلىلى بەزى تارىخىي رىۋايەتلەر، مەشھۇر شەخسلەر، مازار - ماشايىقلار ئۈستىدىمۇ توختالغان. ئۇز نۇۋىتىدە، بۇ ماتىرىياللارنىمۇ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش زورۇر ۋە پايدىلىقتۇر.

شائىرنىڭ خەلق بىلەن بولغان يېقىنلىغى ئۇنى خەلق تۇرمۇشىنىڭ قاينىمىغا باشلاپ كىرىدۇ. داستاندا شائىرنىڭ خەلق بىلەن ھەمنەپەس ئىكەنلىگى كۆچلۈك جاراڭلايدۇ. شائىر داستانىنىڭ بېشىدا:

كىمكى بالا چەكمىدى ئاشق ئەمەس،
بۇلبۇلى شۇلدۇركى ئەسرى قەپەس.
ئۇچماق ئۇچۇن ھەردەمى جۇش ئەيلەگەي،
نالەسىدىن خەلق خۇرۇش ئەيلەگەي.

دەپ، قەپەزدىن چىققىپ كەڭ جاھاننى كورۇش ئارزۇسىنى بايان قىلسا، ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا:

كىمكى ساياھەتتىن چەكەر دەردۇ رەنج،
ئاقىبىتى ئالغاي ئۇ ئىلكىگە گەنج.

دەپ خۇلاسە قىلىدۇ. ھەقىقەتەن ئۇز سەپىرىدە چەككەن دەرت- ئەلەملەر زەلىلى ئۇچۇن مەكتەپ بولىدۇ، ئۇ شۇ مەكتەپ غەزد-

نىسىدىن گەنچ يىغىپ ئۆز داستانىدا بايان قىلىدۇ.

«سەپەرنامە» گە باشتىن-ئاخىر سىڭگەن ئىدىيە شائىرنىڭ ۋەتەنپەۋەرلىكى ۋە ئەل سۆيەرلىكى. شائىر تۇغۇلغان يۇرتى يەكەننى "شاھىن شاھ، بەخت كانى" دىسە، قارىقاشنى "ماچىننىڭ قۇياشى" دەپ كۈيلەيدۇ، ئانا تۇپراقنىڭ تاش-خەسلىرىنى مۇشكى سىمەندىن ئۈستۈن قويسا، يېزا-قىشلاقلىرىنى جەننەت-تىن ئارتۇق كۆرۈپ، سۇ تىلىسەك شەرۋەت بېرىدۇ، دەپ مەدھىيىلەيدۇ. زەلىلى ئانا يۇرت ئۈستۈرگەن گۈزەل رەئنالارنى شۇ دەرىجىدە ئۇلۇغلايدۇكى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئەگمە قاشلىرىدا زاھىدنى ناماز ئۇقۇتىدۇ — ، شەيخلەرنى ئۇلارنىڭ قېشىدىن بەدەر قاچۇرىدۇ. بۇ ھەقىقەتەن، شائىر ياشىغان ئىجتىمائى شارائىتتا ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەتنىڭ ئاز ئۇچرايدىغان ئۈلگىسىدۇر.

زەلىلى داستانىنىڭ ئاخىرىدا، ئۆز غەزەللىرىدىكىگە ئوخ-شاش، زاماندىن شىكايەت قىلىدۇ، ئۆزىنىڭ پېقىر، غېرىپ ھالىغا ئېچىنىدۇ.

بۇ نە ئەلەم، ئەي، پەلەك لاجۇۋەرد،
سىنەگە ھەردەم قويارسەن داغ دەرد.

....

ھەر يىتىمكى بۇ جاھان ئىچرەدۇرۇر،
يىغلار ئانىڭ ھالىغا ئەھلى قۇبۇر،
لېيك ئانى ئىستەمەيدۇر ھىچ كىم،
كوككە ئەگەر يەتسە نەزەرى يىتىم،

بۇ، يالغۇز شائىرنىڭلا ئاھ-زارى بولماي، ئەينى ۋاقىتتىكى مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان پەقىر-يوقسۇللارنىڭ ئاھ-پەريادىغا

ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭا زەللى خەلقىنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان شائىرغا ئايلانغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى، شۇ قاتاردا «سەپەرنامە»سى ئۆز قىممىتىنى يوقاتماي، خەلقىمىز تەرىپىدىن سۆيۈپ ئوقۇلۇپ كەلمەكتە.

داستاندا بىر مۇنچە شاكاللار، ئاپتور دۇنيا قارىشىدىكى قارىمۇ-قارشىلىقلارغا باغلىق بولغان يېتىشسىزلىكلەرمۇ يوق ئەمەس. بۇنى ئەينى زاماندىكى تارىخىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. داستاننىڭ يېتىشسىزلىكلىرىگە تارىخىي نۇقتىدىن قاراپ، ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك.

«سەپەرنامە» نى ئوقۇغۇچىلار بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈچىنچى قىسمىدىن بىر پارچىسىنى تەييارلىدىم.

AltunOq

سەپەرنامە

(پارچە)

زەلىلى

ياخشىراق ئولدۇركى سەپەر ئەيلەيىن،
داغ چېكىپ يار جاپاسىن دەيىن.
گەرچە تەرىقەتتە ئەمەسمەن راسا،
تۇشە① قىلاي سەبىر، تەۋەككۇل ئەسا.
تەرك قىلىپ يارۇ دىيارۇ ۋەتەن،
كۆرمەك ئۈچۈن سەرھەدى② مۇلكى خوتەن.
جەئفەرى سادىقنى تاۋاپ ئەتكەلى،
سەيقەل③ ئېتىپ سىنەنى④ ساپ ئەتكەلى.

① تۇشە — سەپەر ئوزۇقى.
② سەرھەد — چېگرا.
③ سەيقەل — پەدەزلەش، يالتىرىتىش.
④ سىنە — كۆكرەك، يۈرەك.

تۈن كېچەدەك تىيرە① ئەردى خاتىرىم
ئەيتۇر ئەيدىم ھەر نەپەسى يا پىرىم.
سۇبھى كەرىبانى نىچاك ئەيلەدى،
شام ئېلىنى تۈنج مەخاك ئەيلەدى.
ھەر تەرەپى چىقتى سەدايى خەرۇس،②
جىلۋە بېرىپ گۇلشەن ئىچىندە ئەرۇس.③
مۇرغى سەھەر خىيز غەزەلخان ئولۇپ،
غۇنچە چەمەن ئىچرە جىگەر قان ئولۇب
خىسرەۋى④ خۇرشىد سەھى كامكار،⑤
تىكتى جاھانغا ئەلەمى زەرنىگار.⑥
بۇ نە ئەلەم، بۇ نە جافادۇر دىدىم،
جەندەنى كىيدىمۇ كەمەر باغلادىم.
ھەمراھ ئولۇپ ئىككى پەقىر فىلمەسەل،
بىرسى زەلىلى، بىرسى موللا غەزەل.
بەيت ئوقۇپ ئۇچ كىشى باڭ - بەلەند،⑦
يۇرۇدۇكۇ قالدى سىپلى ياركەند.
ئول كۈنى يولچاق لەبىنى سەيىر ئېتىپ،

---

① تىرە — قاراڭغۇ.

② خەرۇس — خوراز.

③ ئەرۇس — كېلىن، ئوزىگە تارتقۇچى.

④ خىسرەۋى خۇرشىد — شەرق قۇياشى، قۇياش.

⑤ سەھى كامكار — قۇدرەتلىك.

⑥ زەرنىگار — ئالتۇنرەڭ بېزەلگەن.

⑦ باڭ - بەلەند — يۇقۇرى ئاۋازدا.

تاۋلاسى دەريا يۈزىدىن تەير① ئېتىپ،
مۇللا غەزەل بىرلە دەللى ئۈكام،
يەتتىلەر بىردەمدە يۈرۈپ پۇسكام.
ئۈچ كىشى گويا شۈتۈرى② بىماھار③،
قۇندۇق ئوشۇل كېچە باربان يۈسار④.
سۇزلەشبان ھەربىرى بىر بابىدىن،
تېز راۋان ئوتتىلەر تىزنابىدىن⑤.
يەئنى سۈدىن ئاجراسا قايداغ بېلىق،
ئاقىبەتى يەتتىلەر كىم قارغالىق.
كەنت بە كەنتنى تاماشا قىلىپ،
توشەۋئى تالقان بەلى پەيدا قىلىپ.
كۈنگە ئەيدى ئازنە باردۇق لەھۇق⑥،
كۈزگى كۈنى ئەردى ئاجايىپ ساۋۇق.
شەنبە كۈنى ئىردى لەھۇقدىن ئوتۇپ،
قوش جۇلاقنىڭكى يولنى تۇتۇپ.
چابۇك⑦ ئولۇپ جۇجۇيى⑧ ئاھۇي ئىشق،
گاھ چېكىپ دەرد بىلەن ھوي ئىشق.

---

① تەير — ئۈچۈش، ئۈچقاندەك.

② شۈتۈر — توگە.

③ بىماھار — يۈگەن، چۇلۋۇر.

④ يۈسار — يەر ئىسمى

⑤ تىزناب — دەريا ئىسمى.

⑥ لەھۇق — يەر ئىسمى.

⑦ چابىوك — تېز.

⑧ جۇجۇ — سۇ ئىزلىگەن

تۈرپە① بايابانى جبارۇلمقەمەر،
تىترادى ئۇل سايدا ساۋۇقغە هەجەر②،
كۈندۈزى كويدۈردى ئەجەب ئافتاپ،
كېچەسى چالدۈردى ساۋۇقغە رۇباب.
دەشت ئارا نەۋئە③ بالالار چېكىپ،
جەۋرى ستەم④ بىرلە بالالار چېكىپ،
تۈش بىلە قوش لەنگەردگە يەتمىشەم،
بىخۇد ئولۇپ هوش ئېلىدىن كەتمىشەم.
ياتتىم ئۇشۇل لەنگەر ئۇزرە بىخەبەر،
بولغۇچە تا ۋاقتى نامازدىگەر.
شام ئەيدى، ئاهىستە قوپۇپ ناگىهان⑤،
يۈردۈم ئۇشۇل يولغا بولۇبان راۋان.
سۇبھ سەفىد⑥ ئەيلەمەب ئەردى ساقال.
شەمس داغى ئاچماب ئەردى پەرۇبال⑦.
چېهرە نەهان ئەتمەب ئەيدى شەب⑧ هەنۇز،
كەتمەب ئەيدى لەشكەري كاۋكەب⑨ هەنۇز.

---

① تۈرپە — ئاجايىپ، هەيران قالغىدەك، قىزىق.
② هەجەر — تاش.
③ نەۋئە — تۈرلۈك - تۈمەن، هەر خىل.
④ ستەم — جاپا، جەۋر - زۇلۇم.
⑤ ناگىهان — تۇيۇقسىز، كۈتۈلمىگەندە.
⑥ سەفىد — ئاق، ئاقىرىش.
⑦ پەرۇبال — قانات - قۇيرۇق.
⑧ شەب — كېچە.
⑨ كاۋكەب — يۇلتۇزلار.

بەسكى يۇرۇر ئەردىلەر ئەل تىز-تىز،
يەتتىم دىدى بۇلدى نەمايان ئىگىز.
ئابى راۋان بەسكى جولىدىن يىراق،
ئىستەسە سۇ تەگرى كولدىن يىراق.
خەلق ھەمە ئاچ ئىدىلەر تەشنەلەب①،
چەشمە② باقار ئىردىلەر كىم سۇ تىلەپ.
يىغلادى ھالىمغا يەر ئاتىندا جۇت،
سايە ماگا سالمادى غەيراز③ بۇلۇت.
سۇبھ تۇلۇئ ئەيلەدىيۇ④ چىقتى كۇن،
يىغدى سەۋادىنى⑤ قارارىغە تۇن.
مەشئەلى خۇرشىد دىرەخشان⑥ بولۇپ،
رۇيى زىمىن⑦ يەنى زەرەفشان بولۇپ،
نەسىپ بولۇپ ئىردى مەگەر چاشگاھ،
بولدى زىيادەھەمەدە دەردۇ ئاھ،
قالمادى مەقدۇر⑧ ھەمە ھاردىمىز،
لەنگەرىي سىرلىقتا يىتىپ باردىمىز.

---

① تەشنەلەب — ئۇسسۇز.
② چەشمە — بۇلاق.
③ غەيراز — بىرەر، بىرەۋ.
④ تۇلۇ ئەيلەمەك — كۆرۈنمەك، چىقماق.
⑤ سەۋاد — قاراڭغۇلۇق، قارا رەڭ.
⑥ دىرەخشان — پارقىراش.
⑦ رۇيى زىمىن — يەر-جاھان.
⑧ مەقدۇر — ئىمكانىيەت، مۇمكىنچىلىك.

AltunOq

تۇرمادۇق ئۇل لەنگەر ئارا ئەلغەزەر①،
يول يۈرمەك بولدى قەلەندەرگە پەرز.
كوھنە② رەباتدۇر③ جاھان سەر بەسەر④،
ئادەمى بىر كېچە قونۇبان ئوتەر.
تۇرسا بۇ مەنزىلدە ئايا ھوشمەند⑤،
مەست بولۇپ غەپلەت ئىلىدەك لىۋەند⑥.
تەڭرى گوۋاھدۇر بۇ ئەرزۇ سەما⑦،
ۋاقتى پىشىن ئېردى يېتىشتىم گۇما.
خەلقى ھەم قەلئەسىدە كوچ ئىكەن
كوچكە كىرگۈزمەككە ئەجەپ ئوچ ئىكەن.
ھەزرىتى سۇلتان سوزىدۇر بىگۇمان،
قالدى گۇما ئىچرە دىدىلەر گۇمان.
ئاندىن ئوتۇپ تۇرفە⑧ تاماشا بىلەن،
مەنزىلى مەئاۋى⑨ مۇكۇلىيا⑩ بىلەن.

---

① ئەلغەزەر — قىسقىسى.
② كوھنە — كونا، ئەسكى.
③ رەبات — قونالغۇ.
④ سەربەسەر — تامامەن، باشتىن-ئاخىر.
⑤ ھوشمەند — ھوشيار.
⑥ لىۋەند — يولدىن ئازغان.
⑦ ئەرزۇسەما — يەر ئاسمان.
⑧ تۇرفە — قىزىق.
⑨ مەئاۋى — ئارامبەخش.
⑩ مۇكۇلىيا — يەر ئىسمى

تەي قىلىبان مۇجى① بىلەن رىگزار②،
زاھىر③ ئۇلۇپ گاھى دەرەختى جۇدار④،
ئەيغىل ئانى دامىنى⑤ ئاخىر زامان،
جەكۇل گۇياكى چۇن مازاندەران.
ئۇسكەن ئەمەس ئاندا گىياھى بۇيا،
لەنگەرىنىڭ ئاتىدۇرلەر زەنگۇيا.
تەگرى تەئالاغا بەسى يالبارىپ،
قوندۇم ئۇشۇل كېچە پىيالما بارىب.
نىم شەب⑥ ئەردىكى قىلىبان يولنى پەي،⑦
قەتئى مەنازىلنى⑧، مەراھىلنى⑨ تەي⑩.
پىكرىم ئۇل يولدا بولۇپ بەندى بەند⑪.
جاش⑫ مەھەللىدە يېتىپ تەختى بەند.
ئاندا قاز ىبدۇلار قۇدۇغى چۇقۇر،

---

① مۇجى — يەر ئىسمى.
② رىگـزار — قومۇشـلۇق.
③زاھىر — كورۇنۇش.
④ جۇدار — ئېرىق - ئۇستەڭ.
⑤ دامەن — چەت چېگرا، ئېتەك.
⑥ نىم شەب — يېرىم كېچە.
⑦ پەي قىلماق — قەدەم باسماق.
⑧ مەنازىل — كوزلەنـگەن جاي.
⑨ مـەراھىل — توخـتاش جايى.
⑩ تەي — يول يۈرۈش، كېزىش.
⑪ بەند — باغلىنىش، بوغۇلۇش.
⑫ چاش — چۈش ۋاقتى.

يەتمەدى ئارغامچە ئاڭا نەچچە قۇر.
قىرىق غۇلاچ سىيلى جىبورتوپ سالىب (؟)
دەلۋ② بىلەن چەشمەسىدىن سۇ ئالىب.
ئانداكى ئاسايىش ئالىپ ئولتۇرۇپ،
سوھبەتى مەردانە خۇدايى قۇرۇپ.
تازە③ تابىپ تەندە دىلۇ جان، ھايات،
يول يۇردۇك تاتەرەپى قۇم رابات.
بولدى نامايان يول ئوزرە كۇردار④،
لەنگە⑤رۇ لەنگەرچى بىلەن ھەم مازار.
چۇرەلەرىدە تۇتۇبان قۇم لە سەب،
ھەيبەتى ھەيدەر⑥ كورۇنۇر ھەر تەرەپ.
....
شەۋق بىلەن زەۋق بىلەن نىم روز⑦،
قۇشتەك ئۇچۇبان يېتىبان تار بوغۇز⑧.
كوز قىزارىپ زەمزەمەئى⑨ ھوۋ بىلەن،
كۇن قىزىلى ئەردى سېرىق سۇ بىلەن.

؟

② دەلۋ — چېلەك، سوغا.
③ تازا تاپىپ — روھلىنىپ، جانلىنىپ.
④ كۇرد دار — كول بويى.
⑤ لەنگەر — قونالغۇ، بېكەت.
⑥ ھەيدەر — شىر
⑦ نىم رۇز — چۇش مەزگىلى.
⑧ تار بوغۇز — جاي ئىسمى.
⑨ زەمزەمە — ئاستا، تووەن ئاۋازدا.

سىنەم ئۇزرە داغ، كوزۇم ئىچرە پاش
بولدى ھوۋەيدا① ئەسىرى قاراقاش.
نىمەت ئالىپ كەلدى خالايىق يىدىم،
ھەربىر ئانىڭ باغى بىھىشتى دىدىم.
خەلقىنى كوردۇمكى ئەجەپ دىلرەبا،
يارەب، ئۇلار كورمۇسۇن ھەرگىز بالا.
غۇنچەئى ماچىن گۇلىدۇر قاراقاش،
شۇئىلە بىرۇر② چىن ئىلىگە چۇن قوياش.
كەنتى داغى خانە ئۇزە خانەئى.
ھەر تەرەپى جىلۋەدە جانانەئى.
خالى خەتتى③، زۇلفى④ چۇن نەقش نىگار⑤.
مۇرغى⑥ كوكۇللەرنى قىلۇرلەر شىكار.
كاكىلىنىڭ تارى داغى دام⑦ دۇر،
كوزلەرى گوياكى چۇن بادامدۇر.
شەھرى قاراقاش ئىچىدىن ياشلار
يىغلىشىبان چىقسا قارا قاشلار،
ھەم قاراكوز، ھەم قاراقاشى ئەجەب،

---

① ھۇۋەيدا — ئاشكارا بولماق، بەلگىلىك بولماق.
② شۇئىلە بەرمەك — نۇر توكمەك.
③ خالى، خەت — مەڭ.
④ زۇلف — چاچ.
⑤ نەقش نىگار — رەسىمدەك چىرايلىق، سۇرەتتەك.
⑥ مۇرغ — قۇش.
⑥ دام — تۇزاق.
⑦ كوشە — بۇلۇڭ - پۇشقاق، خالى جاي.

ھەم قارا زۇلفى، يۈزدۈر رۇزشەپ.
ئۇسما، خىنا بىرلە قىيامەت دۇرۇر،
سۈرمەئى سۇنبۇلغا نە ھاجەت تۇرۇر.
باقسە كوزى كوشەلەردە قان قىلۇر،
جەمئى كۇڭۇللەرنى پەرىشان قىلۇر.
زاھىد ئەگەرچەندە ئىرۇر پاك باز①،
كورسە ئۇلار قاشىدا قىلغاي ناماز.
چەللەنىشىن② شەيخ قاچار قاشىدىن،
گەرچە مەلەك③ ئايلانادۇر باشىدىن،
تۇردۇم ئۇشۇل شەھەر ئۇزرە بىر قىشى،
سەيد④ قىلالمادى ۋە لېكىن كىشى.
ئاقىبەتى شەھرى قاراقاشىدىن
يەئنى قاراقاش باغرى تاشىدىن
خوشلاشىبان خەستەۋۇ مىسكىن زەلىل،
بۇلبۇل ئەيدى چىقتى قەپەزدىن دىگىل.
سۇرئەت ئىلە يولنى قىلىبان سوراغ،
جاغلاۋۇ تاسماچيۇ نارباغ⑤.
سەرھەدى⑥ ماچىننى تاماشە قىلىپ،

---

① پاكباز — ساداقەتلىك، ھالال.
② چەللەنىشىن — چەللىدە ئولتۇرغۇچى، ئىتكاپتا ئولتۇرغۇچى.
③ مەلەك — پەرىشتە.
④ سەيد قىلماق — ئوۋلىماق، ئەسىر قىلماق، قولغا چۈشەرمەك.
⑤ جاغلا، تاسماچى، نارباغ — يەر ئىسىملىرى.
⑥ سەرھەد — چەت، چېگرا.

AltunOq

كوس بەئاۋازى① نەققارە قىلىپ،
بولدى نامايەن كوزۇمە ۋاقتى شام،
كونگۈرەئى قەلئە سەراسەر تامام؛
نەچە قەدىم رۇشەنى ماھ② ئىلە،
ئېل ئىچىگە كىردىمۇ ئەيد گاھ ئىلە.
شەھرى مۇرەسسە③ ئىكەن بۇ پايتەخت،
مەنزىلى مەئاۋى نىچە نېك④ بەخت.
ھەر بىرى شاھى مەئانى⑤ ئىكەن،
چىنى ماچىنى مەئانى ئىكەن.
جەمئى قىلىپ نازۇكۇ نادىرلارىن،
خەلفەلەرۇ بارچە ئاكا بىرلارىن⑥،
تۇرغۇزۇبان شەھرى ئىچىدە تورت ئاي،
خىزمەت ئېيتىپ بەگ، رەئاياتۇ⑦ باي،
ئەيلەدىلەر ۋەسپى⑧ ئەمىرانە چىن،
بەلكى ئەمرۇلئۇمىرا⑨ خانەچىن.
بەگ بۇ رەڭ، شەھرى بۇ يەڭلىغ كېرەك

① كوس بە ئاۋاز — چوڭ ناغرا ئاۋازى
② رۇشەنى ماھ — ئوقۇمۇشلۇق، ئىلىم ئەھلى.
③ مۇرەسسە — بېزەلگەن، زىننەتلەنگەن.
④ نېك — ياخشى، گۈزەل.
⑤ شاھى مەئانى — مەنالار شاھى.
⑥ ئاكا بىر — ئۇلۇغلار.
⑦ رەئايات — ئاددى پۇقرا.
⑧ ۋەسپ — ماختاش، تەرىپلەش.
⑨ ئەمرۇلئۇمىرا — شاھلارنىڭ شاھى.

قائىدەئى دەھر① بۇ يەڭلىغ كېرەك.
ئۇشبۇ تەكەللۇمنى ئېشىتىب پەقىر،
ئاجىزۇ ھەيرانۇ پەقىرۇ ھەقىر②
جۇملە خىلايىقنى ۋىدائ③ ئەيلەبان،
يولغا كىرىب رەقسى④ سەما ئەيلەبان،
سەير قىلىپ كوھنە يورۇنقاشنى،
لوب دىگەن مەردۇمى⑤ ئەۋ⑥باشىنى،
لوبدىن ئۇتۇپ تىز راۋان يول بىلە،
يولچى بىلەنۇ كولى ھەم دول بىلە⑦.
دولدىن ئۇيان خارمۇغلان⑧ ئىكەن،
چول جەزىرەئى بايابان ئىكەن.
لەنگەرى مەھمود سەراپا⑨ بالا،
ياد بىرۇر تەشنەلىگى كەربالا⑩
ئانچە نەزەر سالسا سەراسەر⑪ دۇر قۇم

---

① دەھىر — دۇنيا، ئالەم.
② ھەقىر — بىچارە.
③ ۋىدائ — خوشلىشىش.
④ رەقىس — ئۇسۇل.
⑤ مەردۇم — ئادەم.
⑥ ئەۋباش — بىباش، تەرسا.
⑦ يولچى، كول، دول — يەر ئىسىملىرى.
⑧ خار مۇغىلان — چولدە ئوسىدىغان تىكەنلىك ئوسۇملۇك.
⑨ سەراپا — تامامەن.
⑩ كەربالا —
⑪ سەراسەر — باشتىن - ئاخىر.

ئاب تائام ئاندا بىجايى زۇقۇم،
ئالدىم ئىلكىمگە دۆۋەتۇ قەلەم،
شەرھ قىلىپ مېھنەتى دەردۇ ئەلەم.
تولغانىپ ئىردىمكى بولۇپ مار①دەك،
يەتتىم ئۇشۇل كۆندەچۇ ئەئيار بەگ②.
ئۇشبۇ سوز ئۇستىندە يېتىپ ئەشمەگە③،
دەلۋ رەسەن④ بىرلە سالىپ چەشمەگە⑤.
سۇ ئالىبان زەررەئى نۇش ئەيلەدىم،
جۇش قىلىب بەسكى خۇرۇش⑥ ئەيلەدىم.

* *

تاكى چىرە كەنتىگە يەتكەي ئىدىم،
بەئىدە⑦ ئوتۇب كىرەغە كەتكەي ئىدىم.
ئۇشبۇ مەھەل نالە بولۇب ئىستىجاب⑧،
چىرغە كىم يەتتىم، ئەيدى ۋاقتى خۋاب⑨.

① مار — يىلان.
② ئەئيار بەگ — جاي ئىسمى
③ ئەشمە — جاي ئىسمى.
④ رەسەن — ئارقان، يىپ،
⑤ چەشمە — بۇلاق، قۇدۇق.
⑥ خۇرۇش — ھوكىرەش، شاۋقۇن - غوغا سېلىش.
⑦ بەئىدە — كېيىن، كەيىندىن.
⑧ ئىستىجاب — ئەمەلگە ئېشىش.
⑨ ۋاقتى خۋاب — ئەل ياتار ۋاقتى، خۇپتەن ۋاقتى.

چىرە چۈنان مەۋازى① نىكوسىرشىت②
ياد بىرۈر③ ئابى ھاۋاسى بىھىشت.
تورت تەرەپى چىرە ھەمە باغلار،
كورمەگەن ئادەم يۈرەكى داغلار.
مىۋەسى ھەددىندۈر ئانىڭكى فۇزۇن④،
نەشپۇتۇ شاپتالۇ ھەم ئۈزۈم قوغۇن.
قىش كۈنىدە ئالما، چىلان قاقىدۈر،
مىۋە مەھەللىدە چىرە تاقىدۈر⑤.
جەننەت ئەگەر بولسا تەكىدە⑥ دۈرۈر،
پەيزى فۇتۇئ⑦جان رەكىدە⑧ دۈرۈر.

جانىبى مەشرىقتە ئىكەن كىرە ھەم،
يۈرتى خىتتا بىلە ئىكەندۈر بەھەم⑨.
كىرە ئەگەر قەلئەچەكى پىش ئەمەس،
كىمكى يۈرۈپ كورمەدى دەرۋىش ئەمەس.
دامەنى⑩ سەھرايى ھەمە چارباغ،

---

① مەۋازى — ئورۇن، جاي،
② نىكو سىرشىت — تەبىئى چىرايلىق، گۈزەل يارالغان.
③ ياد بىرۈر — يادىغا سالىدۇ، ئەسلىتىدۇ.
④ فۇزۇن — كوپ، ئارتۇق.
⑤ تاق — يىگانە،
⑥ تەكى — تېگى.
⑦ پەيزى فۇتۇئ — بەھر، راھەت،
⑧ رەك — تومۇر
⑨ بەھەم — يانمۇ - يان.
⑩ دامەن — چەت، چېگرا.

بېۋە① خاتۇنلار يېيىشتى گوشتۇ ياغ.
تازەۋۇ مەئمۇر② ھەممە شادكام③،
زىكرى زەبانى ھەمەنىڭ كى ئىمام
تورت تەرەپى شەھرى ئىرۇر يامازار،
ئاندا ئاجايىبۇ - غارايىبلار بار.
خەلق تاۋاپ ئەتمەك ئۈچۈن بارىگاھ④،
بارماقىنى بەرمەس ئىلكىدىن رەھا⑤.
كەلدى كۆنى تەۋفكە بىر نازىنىن
ئارەزى⑥ جەننەت گۈلىدىن ھەم مەھىن⑦.
ھەركىشىكى كوردى پەرىدۇر دىدى،
رىشتەدى جان پۇرخەم⑧ زۇلفى ئىدى.
كوزلەرى بادام، سىيادىن قارا،
كاكىلىدۇر بەلكى گۇنادىن قارا.
قامىتى شامشات پەرى زادەئى،
ئەلنى ئەسىر ئەيلەگەي ئازادەئى.
جىلۋە سالىب ئۆتتى بىيەكبار⑨ ئول،

---

① بېۋە — تۇل.
② مەئمۇر — گۈللەنگەن، باياشات.
③ شادكام — خوشال.
④ بارىگاھ - ساراي، مازار.
⑤ بەرمەس ئىلكىدىن رەھا — قولدىن چىقارمايدۇ.
⑥ ئارەز — يۈز.
⑦ مەھىن — زىيادە، ئۇلۇغ.
⑧ خەم — ئەگىم، بۇدرە.
⑨ بىيەكبار — تىز.

كورسەتىبان زەررەئى دىدار ئۇل.
ئىشقى جۇنۇن سارى مېنى باشلادى،
ئەقلى هايا پەردەسىنى تاشلادى.
چىقتى كوكۇلدىن هەۋەسى كائىنات،
فارىغ ئۇلۇب ① قائىدەئى شەش جاهات②.
تۇتتى ياقامنى غەم ئىلە ئىشتىياق،
ساقى داغى بەردى ئەلەمدىن ئاياق.
مەستى مەي ئاشىق ئۇلۇب ئۇل زامان،
ئىستەدىم ئۇل دىلبەرى ئارامى جان.
يەتتەچە كۈن ئىستەمىشمەن دەربەدەر،
كۈچەۋۇ كوي، شەهرۇ هەر گۈزەر③.
هىچ خەبەرى بەرمەدىلەر قاندادۇر،
بىر گۈل ئەيدى قايسى گۈلىستاندادۇر.
بىۋە زەنى④ ئەيدى ماڭا مۈژدە⑤بەر،
مەن بىرەيىن سىزگە سەنەمدىن خەبەر.
ئۈيى پەلان يەردە ۋەلى بارماغىل،
بىهۇدە بۇ يولدا يۈرۈپ هارماغىل.
سىزگە بەهەم يەتمەگەي ئۇل نازىنىن،
سۈرەتەي ئاياغىغا بۇ ماهى چەبىن⑥.

---

① فارىغ بولماق — قۇتۇلماق، ئازات بولماق.
② شەش جەهات — ئالتە تەرەپ.
③ هەر گوزەر — ئۆتـكۈنـچىلەر.
④ زەن — ئايال.
⑤ مۈژدە — خوش خەۋەر.
⑥ چەبىن — ماڭلاي، پېشانە.

بولدى زىيادە سوزىدىن سۇز دەرد①،
دەرد چىقاردى بۇ يۈرەكىم ئۈزرەگەرد②.
ئاقىبەتۇلئەمرى مەن③ ناتاۋان
يۈردۈم ئىشىكىگە قويۇندەك راۋان.
كوردۈم ئانىڭ قەسرىنى ئەي، دوستان،
ئىككى تەرەپ سايە بىرۇر بوستان.
دەۋر بەدەۋر ئەردى ھەممە چارباغ،
ھەر گۈلى سىنەمگە قويۇپ تازە داغ.
قىرىق كۈن ئول يەردە بار ئەردىم، ھەنۇز،
چىقمادى بىر زەررە بۇ دەردىم، ھەنۇز.
مۇنچە بولۇپ باقمادى، قىلدىم خۇرۇش④
بىلمەدى گۈل قەدرىنى بوستان فۇرۇش⑤.
كەلتۈر ئايا ساقىئى شىرىن كالام،
جۇرئەيى⑥ ۋەھدەد⑦دىن ماگا سۇبھى شام.
نۇش قىلىب جامى مەي لالەگۇن⑧،

---

① سوز دەرد — كويدۇرگۇچى دەرت.
② گەرد — چاڭ-توزاڭ.
③ بۇ يەردە ئىس-تۇتەك مەنىسىدە.
④ خۇرۇش — پەريات، پۇغان.
⑤ فۇرۇش — ساتقۇچى، خېرىدار.
⑥ جۇرئە — بىر يۇتۇم (مەي).
⑦ ۋەھدەد — يىگانىلىق، تەنھالىق.
⑧ لالەگۇن مەي — قىزىل مەي.

بەندە① قىلاي پارەئى بىزۇر جۇنۇن②.
ئەقىل ئېلى تەلبەنى قاندىن تۇزەر،
مەست شۇتۇرى ئارى③ مەھارنى ئۈزەر.
مەن داغى قولدىن يىبەرىپ ئىختىيار،
يولغا راۋان ئولدۇم بولۇپ بىقارار.
ماھى مۇھەررەمدە سەپەر ئەيلەدىم،
كوز ياشىدا خىرقەنى④ تەر ئەيلەدىم.
دەرد بىلەن، داغ بىلەن بىشۇمار⑤،
تۇرپە پەيىش نەچۇ زۇلف نىگار.
گاھى ئوقۇپ بەيت، گاھى سەرگۈزەشت،
قەتئى قىلىپ چول بەيابا؛ نۇ دەشت.
ساي ئىرۇ سەرھەددى چۇ پەيۋەستى⑥ چول،
يوقتۇر يولى يەئنى زەبەر دەستى چول.
ئون كىشى ھەمراھىم ئەردى، ئەي پەدەر،
ئاقىبەتى جاقتۇغا قىلدۇق گۈزەر⑦.
جاقتۇ دىگەن خۇشىك⑧، يوق ئاندا قۇدۇق،
سۇبھىگىچە كەزدۇقۇ سۇ تاپمادۇق.

---

① بەندە ــ قۇل.
② جۇنۇن ــ سارالڭ، ئەقلىدىن ئازغان.
③ ئارى ــ بەزەن.
④ خىرقە ــ بۇ يەردە كىيىم، چاپان مەنىسىدە.
⑤ بىشۇمار ــ ھىساپسىز.
⑥ پەيۋەست ــ تۇتاشقان.
⑦ گۈزەر ــ يېتىش، يۈرۈش.
⑧ خۇشىك - قۇرغاق، سۇسىز.

چاشت بولۇپ ئەردى باۋەر① خۇدا،
بولدى نامايەن چۇ سوۋادى② نىيا.
ئۇن كىشىدە ئالتى ئىشەك، ئىككى قوي،
گاھ باسىبان يۇقارى، گاھىدا ئوي،
نالە مەھەللىدە ئۇزۇمدىن كېتىپ،
مەنزىلى مەئاۋى نىياغە يېتىپ.
كورسە يىراقتىنكى ئەجەپ باغلار،
بارسا ياقىنى بىشەۋۇ③ توغىراغلار.
ھەيبەتى ھەر توغىراغ ئىرۇر چارباغ،
كوردۇم ئانى شام بىنۇرى چىراغ.
بۇيى - خۇشى④ مۇشكى خوتەندىن زىياد
خارى⑤، خەسى⑥ مۇشكى سەمەندىن زىياد.
توت تەرىپى تۇرپە شىكار گاھدۇر،
جەئفەرى سادىقتا قەدەم گاھدۇر.
دامنەئى بىشە⑦دە بىر ساي ئىكەن،
مەددى قەد③ بىسيار ئەجەپ جاي ئىكەن.

---

① باۋەر — ئىشەنچ، ئېتىقات.
② سوۋاد — ئەتىراپ.
③ بىشە — ئورمان.
④ بۇيىخۇش — خۇش پۇراق.
⑤ خار — تاش.
⑥ خەس — ئوت، سامان.
⑦ دامنەئى بىشە — ئورمان چېتى.
⑧ مەددى قەد — سوزۇلۇپ كەتكەن، ئۇزۇندىن - ئۇزاق.

ساي كەناررىدا① يەنە تىز - تىز
ئاھۇيى ۋەھشىلەر② قىلار جەستۇ خىز③
تەرىز نىگاھىدا④ باھانە قىلىپ،
رۇيى زەمىن⑤ خانەئى خانە قىلىپ.
ئاندا كەتتىم كى يەتتىم رۇد باد⑥،
يەتمەدى گەردىگە⑦ ئانىڭ گەردباد⑧.
قىلدى كوكۇل يادى قارا كۆزلەر،
بەلكى قارا كوزۇ بالا كوزلەر،
كوشەئى چەشمىدى شەھىد ئەيلەگەن⑨،
يىغلاتىبان كوزنى سەفىد⑩ ئەيلەگەن.
تىغى تەغافىلدا⑪ گىرىپتار ئېتىپ،
ھەلقەئى زۇلفىنى بەسى دار ئېتىپ.
مۇژدە بىلەن خەستەنى شاد ئەيلەگەن،
ۋەئدە بىلەن ئومرنى بەباد ئەيلەگەن.

---

① كەنار — چېتى، گىرۋىكى.
② ۋەھشىلەر — ياۋايى ھايۋانلار.
③ جەستۇخىز — سەكرەش، قېچىش.
④ تەرىز نىگاھى — كورمەكنى ئىزلەش.
⑤ روي زەمىن — يەر.
⑥ رۇدباد — سۇ بويى، سۇ ئېقىپ تۇرغان جاي.
⑦ گەرد — بۇ يەردە ئېقىش مەنىسىدە.
⑧ گەردباد — تېز شامال، قۇيۇن.
⑨ كوشەئى چەشمىدە ......خالى جايدا كوزى بىلەن قۇربان قىلغان.
⑩ سەفىد — ئاق.
⑪ تىغى تەغافىل — كەمسىتىش تىغى.

Altun0q

كەلدىلەر يادىمغا بۇ مەھبۇبلەر،
ۋەئىدەسىگە تۇرماغان ئۇل خوبلەر.
گەرچە جاماللارى كوزۇمدىن يىراق،
بۇلبۇلى جان تارتادۇر مىڭ ئىشتىياق.
ساقى قۇيۇب ساغەرى① پەيمانە② تۇت،
كوشەئى كوزلەردە③ كىلىپ خانە تۇت.
رەھىم قىل، ئەي، ساقىياسىمىن ئۇزار④،
بادە دىماغىمدا، باشىمدا خۇمار.
....
باز⑤ زەلىلى چىقىبان كىرىيەدىن
دەرد بىلەن، داغ بىلەن ھەمنەشىن.

* *

ھەمرا ئىدى يەتتە قەلەندەر بىلەن،
سوھبەتىمىزدىن ھەمە يەر ئەنجۇمەن⑥.
ۋاقتى سەھەر قەمبەر ئاتاغا بارىب،
قەۋمى شەھىدان دىدىلار تەۋف ئېتىپ.

---

① ساغەر ــ قەدەھ
② پەيمانە ــ مەي.
③ كوشەئى كوزلەردە ــ كوزلەردىن خالى ۋاقتىدا.
④ سىمىن ئۇزار ــ كۈمۈش يۈزلۈك.
⑤ باز ــ يەنە، تېخى
⑥ ئەنجۇمەن ــ مەجلىس، يىغىلىش.

تاغ ئىچىدە بىر كىچە-كۈندۈز بەرى،
جاي مۇسەففايى① بوغۇزلەنگەرى.
لەنگەرئىلە كەنتى چۈ جەننەت ئىرۇر،
سۇتىلەسە ئورنىغا شەربەت بىرۇر.
ھەر تەرەپىدە چىمەنۇ تاكزار②،
لەبەلەب ساي ئوزرە ياتىپتۇر ھەزار③.
چۆرەلەرى كوھ④، بەيابانى دەشت،
جۇش قىلۇر تورفە غەزالانى⑤ دەشت.
مەنزىل ئىرۇر ئاندا بۇ ھالەت ئىلە،
ھەيبەت ئىلە، جاھى جالالەت⑥ ئىلە.
تەۋف⑦ قىلىپ ئەرتەسى بولدۇم راۋان،
بولدى ئەجەب كەرەم⑧ زەمىنۇ زامان.
بەسكى يۈرۈب يولدا بۇلۇبمەن بەياد
قوملارى خارەزىم قومىدىن زىياد.
تاغ يولىنى ئانچە قىلىبان سوراغ،
چىشمە تاپالماي بۇلۇبان داغ-داغ.

---

① مۇسەففا — پاكىز، يېقىملىق.
② تاكزار — ئۈزۈمزار.
③ ھەزار — ئىلك، مىڭلاپ.
④ كوھ — تاغ.
⑤ غەزالان — كىيىكلەر.
⑥ جاھى جالالەت — ئەلا ئورۇن.
⑦ كەرەم — مەرھەمەت، ياخشىلىق.
⑧ تەۋف — تاۋاب قىلىش، زىيارەت قىلىش.

چەشمەئى زەھزەم بۇلۇبان كوزدە ياش
سەيىر ئېتىپ سوليا① بىلەن چارتاش②.
مۇنچە پەقىرىكى ئەيدىم ھەمسەپەر،
كەنتى خەلىفەمگە بارىپ تۇشتىلەر.
ئابدىرەھىم خەلىفە ئۆزى يوق ئىكەن،
مەنزىلىنىڭ ھەر تەرەپى جۇل چىمەن③.
چىقتى بىيەكبار ئاغاچالارى،
ئۆزى ئۇزۇن، قەددى يىگىرمە قارى④.
سوردى قەلەندەرلەر نە يەردىن سىلەر،
تاشنى يىدىڭلارمۇ بۇ سايدىن سىلەر،
قونماي ئۆتۈك تىز، بۇلەنگەر ئەمەس،
خەلىفە ئېرىم باركى، قەلەندەر ئەمەس.
ئەيدى زەلىلى بەتەۋاززۇئى⑤ جاۋاب،
بەرسىلە بۇ كېچە مەسجىدنى ساۋاب،
ھوجىرەغە كىرسەك بارىمىز بۇ كېچە،
سىزگە دۇئا ئەيلەلى تا ئۆلگىچە.
ئەيدى: قويۇڭ بارچە تۇراغا⑥ بارىڭ،
ئەرتە كېلىڭ كېچە تۇراغا بارىڭ.
قوبتى قەلەندەرلەر تاماشا قىلىپ،

---

①
② سوليا، چارتاش — يەرئىسمى.
③ جۇل چىمەن — چىمەن يېپىلغان،
④ قارى — بىرگەز چامىسىدا ئۇلچەم بىرلىگى.
⑤ بەتەۋازۇئى — كەمتەرلىك بىلەن،
⑥ تۇرا — جاي ئىسمى،

رۇيى تەۋەككۇلنى① بەمەۋلا② قىلىپ،
چۇنكى ئاغاچە سوزىدىن تويدىلار،
گەنجۇ③ تاماشىسىغا يول قويدىلار.
گەنج④ ئەگەر بولمىسا گەنجۇنىدىن⑤،
ئاتى قويۇبدۇرلار كوڭۇلگە يىقىن.
كىمكى ساياھەتتە چېكەر دەردۇ رەنج،
ئاقىبەتى ئالغاي ئۇ ئىلكىگە گەنج.
كورمەگەن تاغدە نە غارۇ دەرە ⑥
قالمادى، يۇردۇك تەرەپى ئەندەرە ⑦،
ئەندەرەدىن ئول تەرەپى كوپ يىراق،
مەنزىلىنى دەرلەر قوبۇرغا بۇلاق ...
يول بىلەن نەززارە قىلىپ بارچەغە
بىر كىچە كۇندۇزدە يېتىپ ئارچە⑧غە.
ئاندىن ئوتۇپ ئۇچرادى نەچە دەبان⑨،
سەددى ئىسكەندەردىن ئىكەن ئول يامان.
كۇندۇز ئىسسىغىدا ئېرىيدۇر ھەجەر،

---

① رۇيى تەۋەككۇل — خۇداغا ئىشەنچ.
② مەۋلا — بۇ يەردە، باش پانا مەنىسىدە كەلگەن.
③ گەنجۇ — يەر ئىسمى.
④ گەنج — غەزنە.
⑤ گەنجۇنە — قىممەت باھا نەرسىلەرنى ساقلايدىغان جاي.
⑥ دەرە — جىرا.
⑦ ئەندەرە — جاي ئىسمى.
⑧ ئارچە — جاي ئىسمى.
⑨ دەبان — داۋان.

كېچە ساۋۇقىدۇر جىبارۇل قەمەر.
ئۇشبۇ مەشەققەتدە، رىيازەتتە مەن
بارۇر ئەدىم، بولدى نامايان خوتەن.
شەھىر ئىچىگە كىردىمۇ قىلدىم نۇزۇل①،
دانەئى ئابىغا بولۇپ مۇرغى كول②.
يەتتە يىل ئول شەھىر ئىچىدە بار ئىدىم،
كى گۇلىغە غۇنچە، گاھى خار③ ئىدىم.
شوخى خۇبانى④ خوتەننى سەير ئېتىپ،
باغ ئىلە بوستان چىمەننى سەير ئېتىپ،
بۇلبۇلى ئول باغى گۇلىستان بولۇپ،
ھەمدەمى مۇرغان⑤ غەزەلخان بولۇپ،
خىزمەتى ھەر شاھۇ ۋەزىرۇ گادا،
سوھبەتى ھەرشەيغى ۋەلىيۇ خۇدا
ۋاقتى تىلا⑥ تەۋق مەھەللى چاغى،
ۋالىدەنى كەلتۇرۇپ ئەردىم چاغى.
ئەينى ئەتا ئەردى ۋەلى نىمەتىم،
قىبلەم ئەيدى، مەككەم ئەيدى، دەۋلەتىم.
ياشلارى يەتمىشكە يېتىپ ئەردىلەر،

---

① نۇزۇل — چۈشۈش، چۈمۈلۈش.
② مۇرغى كول — يۇقۇشى، ئودەك.
③ خار — تىكەن.
④ شوخى خۇبان — شوخ گۈزەللەر.
⑤ مۇرغان — قۇشلار.
⑥ تىلا — ئالتۇن، قىممەتلىك.

Altunoq

جان بىلەن جانانغا سەپەر قىلدىلەر.
ئىككى ئوغۇل قالدى مۇساپىر بولۇپ،
خەيلى جۇنۇن ئىلكىدە دىلكىر① بولۇپ.
بۇ نە ئەلەم، ئەي فەلەكى لاجۇەرد②
سىنەگى ھەردەم قويارسەن داغ دەرد.
غۇنچەكى تۇرفە گۈلىستان دۇرۇر،
ئاخىرى گۈل شاخى گورۇستان دۇرۇر.
چىقسا باھار چىمەنى ھۆسن ئارا،
بۇلبۇل ئىلەن گۈلگە سالىب ماجىرا،
كوزنى يۇمۇپ ئاچقىچە ئەيلەپ خەزان،
تىيرە قەبىر ئىچرە قىلۇرسەن نەھان③.
ھەر يېتىمى كى بۇ جاھان ئىچرەدۇر،
يىغلار ئانىڭ ھالىغا ئەھلى قەبۇر④.
لېيكىن ئىستەمەيدۇر ئانى ھىچ كىم،
كوككە ئەگەر يەتسە نەزەرى يېتىم.
يوقتۇر بۇ سوز ئىچرە خىلافى زەلىل
كەلدى مەھەممەت ئەرەبىدىن دەلىل……
……………………………………

---

① دىلكىر — دىلى غەش، غەمكىن.

② لاجۇەرد — كوك، زەڭگەر.

③ نەھان — يوشۇرۇش.

④ ئەھلى قەبۇر — گوردىكىلەر، ئولۈكلەر.

× ×

بۇلبۇلى خامۇش بولۇپ تابۇكەي①،
بەند ئەسىرى غەزەلۇ چەڭو نەي،
تۈرك تەراشىدىن بۇنى خامە قىل③،
قەتئى قىلىپ سوزنى سەپەرنامە قىل.
نۇسخەئى دۇر نۇكتەلە④رى ئابدار،
كىمكى ئوقۇر پائىبشتۇر يادكار.
مىڭ يۇز ئوتتۇزبىر ئەيدى تارىخى،
بىشى مىڭۇ ئوتتۇرى يۇز بىر تەخى⑤،
ئەيدى سەپەرنامە زەلىلى غۇلام،
خەتى كىتاپ ئولدى شىشەنبە تامام.

---

① تابۇكەي ــ هازىرغىچە، ھىلىغىچە.

②

③ بۇ مىسرانىڭ مەنىسى: "تۈركچە سوزلەردىن تىرىپ قەلەم يۇرگۈز"

④ نۇكتە ــ سوز، چوڭقۇر مەنىلىك سوز.

⑤ بۇ ئاۋالقى مىسرانىڭ باشقا خىل تەكرارلىنىشى.

غېرىبى (تۇردۇش ئاخۇن) ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى «كىتاب غېرىب»

ئابدىرىشىت ئىسلام

ئۇيغۇر شائىرى تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى (ھىجرى 1277—1217، مىلادى 1802 — 1862) 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەر شەھرىدە بىر كەمبەغەل ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇسمۇرلۈك ۋە ياشلىق ۋاقىتلىرىدا شۇ دەۋر ئىجتىمائىي شارائىتى بويىچە مەھەللە مەكتەپلىرىدە ۋە مەدرىسلەردە ئوقۇغان، ئۇنىڭ ھاياتى - بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپ، يوقسۇللۇق، خار - زارلىق بىلەن ئۆتكەن.

شائىر ئۆزىنىڭ ئېچىنىشلىق ھايات كەچۈرمىشلىرىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

بار ئەردىم مەن چوغزە ۋەيران نىشىمىن،
ھەمىشە ئولۇم ①ئەھلىگە ھەمنىشىمىن.

---

① ئولۇم — ئىلىم - پەنلەر —

ئۇلۇم ئەھلىگە كەپىش بەردار ئىدىم،
جاھان ئەھلىدىن ئەسرو بىزار ئىدىم.
جاھان ئىچىدە غۇربەتتە ھالىم تەئەپ،
ئىدى تۇردى ئىسمىم "غېرىبى" لەقەب

(ۋەيرانىلەردە ماكان تۇتقان ھۇقۇشتەك ۋەيران - خارابىلەر-دە ھايات كەچۈرەتتىم، ئىلىم - مەرىپەت ئەھلىنىڭ خىزمىتىنى قىلاتتىم، ئۇلار بىلەن سوھبەتداش بولاتتىم، مەرىپەتسىز ئادەم-لەردىن يىراق يۈرەتتىم، ھايات - تۇرمۇشۇم غېرىپلىق - بىچارىلىق ئىچىدە جەۋرى - جاپالار بىلەن ئۆتەتتى. ئىسمىم تۇردى، ئەدىبىي تەخەللۇسۇم غېرىبى ئىدى).

شائىر ئۆزىنىڭ تەخەللۇسىنى "غېرىبى" دەپ ئاتاشىنىڭ سەۋەبى، ئۇنىڭ ھاياتى كەچۈرمىش - سەرگۈزەشتىلىرى بىلەن دەل زىچ مۇناسىۋەتلىك.

غېرىبى ياشىغان دەۋر پۈتۈن ئېلىمىزنى فېودالىزىمنىڭ زۇلۇم جاھالىق قاپلاپ تۇرغان دەۋر بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ باشقا رايونلىرىغا ئوخشاش شىنجاڭ رايونى — قەشقەردىمۇ چىڭ سۇلا-لىسىنىڭ سىنىپىي تايانچلىرى بولغان يەرلىك پومشىشىكلار، زالىم ئاچكوز، تويىماس ئەمەلدارلار، بەگ، ۋاڭلار چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ ھەربى ئەمەلدارلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىن دەھشەتلىك ھوكۇمرانلىق يۈرگۈزۈۋاتقان دەۋر ئىدى.

ئەينى يىللاردا قەشقەر رايونىدا زوھۇرىدىن ھاكىم ھوكۇم-رانلىق يۈرگۈزەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ سىياسى ئىقتىسادىي زۇلمىدىن ۋەيران بولغان ئەمگەكچى خەلق ئۆز يۇرت،

ئائىلە ماكانلىرىدا تۇزالماي، يۇرتتىن - يۇرتقا سەرگەردان بولۇپ قېچىپ يۈرەتتى. خەلق ئاممىسى ئەنە شۇنداق دەھشەتلىك زۇلۇم ئىچىدە خار - زار بولۇپ تىرىكچىلىك قىلاتتى. غېرىبى ئەنە شۇنداق ئىجتىمائى شارائىتتا دۇنياغا كەلدى. ئۇ ئەمگەكچى يوقسۇللار بىلەن تەقدىرداش، دەرت ئەلەم جاپالىرىغا دەرتداش بولۇپ ياشىدى. خەلق بىلەن بىللە زۇلۇم، دەھشەتلەرنى بېشى-دىن كەچۈردى.

خەلق بىلەن تەقدىرداش، دەرتداش بولۇپ ياشىغان مۇنەۋۋەر ئىلغار پىكىرلىك شائىر غېرىبى خەلقنىڭ زۇلۇم، يوق-سۇللۇق بىلەن ئۆتۈۋاتقان ھايات تۇرمۇشىغا ئېچىنسا، يەنە بىر تەرەپتىن جەمئىيەت ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ۋە جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك كەسىپ - ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ۋە سودىگەرلەرنىڭ ئەمگەكچى خەلق بىلەن بولغان مۇئامىلە - مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە ئۆزئارا قىلىشىۋاتقان رىقابەت، ھىيلە - نەيرەڭلىرىنى كۆزەتتى، جەمئىيەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ خاتا، نامۇۋاپىق مۇئامىلە، مۇناسىۋەت-لىرىنى ئىسلاھ قىلىش، تۈزىتىش زورۇرلۇگىنى ئويلىدى.

جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش، ھۈنەرۋەن - كاسىپ ۋە سودىگەر-لەرنى توغرا يولغا سېلىش ئۈچۈن شائىرنىڭ مەرىپەتچىلىك ئۇ-سۇلىنى قوللىنىشتىن باشقا چارىسى يوق ئىدى. شائىر بۇ ئارزۇ-غايىسىنى قانداق ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئويلاپ يۈرگەندە، شائىر ئۈچۈن مۇۋاپىق شارائىت كېلىپ قالدى.

قەشقەر ھۆكۈمرانى زوھورىدىن ھاكىم گەرچە فېودال ھۆ-كۈمران بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىلىم - پەن، مەرىپەت سۆيىدىغان ۋە ئىلىم - مەرىپەت ئەھلىگە ئېتىۋار بېرىدىغان بىر شەخس بولغاچقا، جەمئىيەتتىن ئاڭلىغانلىرى بويىچە غېرىبىنى چاقىرتىپ،

جەمىيەتنى ئىسلاھ قىلىش، ھۈنەرۋەن كاسىپلارنى ۋە سودىگەرلەر-نى توغرا يولغا سېلىش ئۈچۈن ئاممىباپ بىر كىتاپ يېزىشنى بۇيرۇدى.

شائىر غېرىبى بۇ ئەسەرنى يېزىشنىڭ سەۋەبلىرىدە توختى-لىپ، زوھۇرىدىن ھاكىمنىڭ غېرىبىغا بەرگەن بۇيرۇغى، تەشەببۇسى ۋە ئۇنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋە ئۆزىنىڭ ۋەيران ھاياتىنى ئەسكەرتىپ مۇنداق دەيدۇ:

چوكاشغەر ئارا بار ئىدى ئەسرى شاھ،
دىنى ئىچرە مەرغۇپ ئەمەس قەسرى جاھ،
ئۆزى كاشغەر شاھى شانى ئۇلۇغ
ئولۇم خەۋپىدىن ئەردى كوڭلى سۇنۇغ،
زوھۇرىدىن ئىسمى باشى ئۈزدە تاج،
زامانىدا ئەردى شەرىئەت راۋاج.
جاھان ئىچرە كورگەن بەسى سەرگۈزەشت،
جاھاننىڭ بىناسىن كورگەن شىكەست.

بار ئەردىم مەن چوغزە ۋەيران نىشىين،
ھەمىشە ئولۇم ئەھلىگە ھەمنىشىين.
ئولۇم ئەھلىگە كەپش بەردار ئىردىم
جاھان ئەھلىدىن ئەسرو بىزار ئىدىم.
جاھان ئىچرە غۇربەتتە ھالىم تەئەب،
ئىدى تۇردى ئىسمىم "غېرىبى" لەقەب.
دىدى تەلىيىپ① ئەتكىل بۇ يەڭلىغ كىتاپ،
خالايىق - دىماغىغا يەتكۈزۈپ گۇلاپ

① تەلىيىپ — كىتاپ، ئەسەر يېزىش.

بارى ھەر پەگەر سوزلىردىن قىل تائام،
كى تەزىم ئەپلىگىل ئاڭلىسۇن خاسۇ ـ ئام
داغى ئەيلىگىل بىر نەچچە مەرىپەت،
شەرىئەت بايانىنى ھەم زاھىر ئەت.
جاھان ئەھلى مەككارلىغ قىلمىسۇن،
ھۇنەر ئىچرە غەرددارلىغ قىلمىسۇن،
ھاۋا ۋە مەينەتنى تەرك ئەيلىسۇن.
ھەمىشە شەرىئەت يولىنى ئىزلىسۇن،
سوزۇك ئاڭلىسۇن ھىريەگەرلار بارى،
قەدەم قويمىسۇن شەرىئەتدىن تاشقىرى
بۇ يەڭلىغ ماڭا ھوكمى قىلدى ئەسىر.
بىرىپ كووستىپ سوزنى گويا كى پىر،
ئىشتىتىم بارى ئەمرى ـ پەرمانلىرىنى
بايان ئەيلىدىم بارچە ئايغانلىرىدىن.
جاھان ئىچرە بولغاي كىتابى ئىچىپ،
ئاڭا ئىسىم قويدۇم «كىتاپ غىرىپ»

(ئەينى دەۋردە قەشقەردە بىر ھوكۇمران بار ئىدى، ئۇنىڭ كوڭلىدە مەنسەپ، ئابروي، ئوردا، سارايىنىڭ ھەۋىسى يوق ئىدى. ئۇ گەرچە قەشقەرنىڭ ھوكۇمرانى، ئۇلۇغ، شانلىق بولسىمۇ ئو ـ لۇمنىڭ خەۋپىدىن كوڭلى سۇنۇق ئىدى. ئۇنىڭ ئىسمى زوھۇردىن ئىدى، ئۇنىڭ دەۋرىدە شەرىئەت ئىسلام دىنى راۋاج تاپقان ئىدى. ئۇ دۇنيانىڭ كوپ سەرگۇزەشتىلىرىنى بېشىدىن كەچۇرگەن بولۇپ، دۇنيانىڭ ئىجتىمائى تۇزۇمىنى ۋەيرانە ـ خاراپ، بۇزۇق دەپ ھىساپلايتتى.

مەن "غىرىبى" ۋەيرانىلاردىكى ھۇقۇشتەك ھايات كەچۇرەتتىم.

دائىم ئىلىم - مەرىپەت ئەھلى بىلەن - سوھبەتداش بولاتتىم ۋە ئۇ-لارنىڭ خىزمىتىنى قىلاتتىم، مەرىپەتسىز كىشىلەردىن يىراق يۈ-رەتتىم، جەمىيەتتە تۇرمۇشۇم قىيىن، غېرىبلىق، مۇشەققەت بىلەن ئۆتتى. ئىسمىم تۇردۇش "تۇردى" تەخەللۇسۇم غېرىبى ئىدى.

زوھۇرىدىن ھاكىم ماڭا بۇيرۇق قىلىپ: "سەن شۇنداق بىر كىتاب يازغىنكى، ئۇ كىتاب خەلقنىڭ بۇرنى، مىڭمىڭگە قىزىل گۈل شەرۋىتىنىڭ پۇرىغىنى يەتكۈزسۇن (خەلق ياخشى تەربىيە ئالسۇن)، بارلىق ھۈنەرۋەن - كاسىپلارنىڭ سوزلىرىنى تولۇق بايان قىل، كىتاب نەزىم (شېئىر) بىلەن يېزىلسۇن، چوڭ - كىچىك بارلىق خەلق كىتاب مەزمۇنىنى ئاڭلىسۇن، يەنە ئۇ كىتابتا بىر قانچىلىغان مەرىپەت بايان قىل، خەلقلەر ھىلىگەرلىك قىلمىسۇن، كەسىپ، ھونىرىدە ئالدامچىلىق قىلمىسۇن، بۇزۇق ھەركەت، چىرىك تۇرمۇش، مەنمەنلىكنى تاشلىسۇن، دائىم شەرىئەت يولى بىلەن ماڭسۇن. سوزۇڭنى بارلىق كاسىپ - ھۈنەرۋەنلەر ئاڭلاپ شەرىئەت يولىدىن چىقمىسۇن"، دەپ ئەمىر زوھۇرىدىن ھوكۇم قىلدى. گويا كى بۇ ئەسەرنى يېزىشىمغا ئۇستازدەك سوز كورسىتىپ بەردى. مەن ئۇنىڭ بۇيرۇغىنى ئاڭلاپ ئېيتقانلىرىنى بايان قىلدىم. بۇ كىتاۋىم جاھاندا ئاجايىپ بىر كىتاب بولۇپ قالسۇن دەپ «كىتاب غېرىبى» دەپ ئات قويدۇم).

شائىر ئۆزى ياشاۋاتقان جەمىيەتنى پاش قىلىش ۋە ئەيىپلەش ۋەزىپىسىنى جەمىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى خىشچى ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرگە تاپشۇرغان. گەرچە شائىر ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى دىنىي، پەلسەپە، سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدىنى جەھەت-لەردىكى ھەر تەرەپلىمە چەكلىمىلەردىن ھالقىپ ئۆتۈپ كېتەلمە-گەن بولسىمۇ، جەمىيەتتىكى قاتمۇ - قات زىددىيەت ۋە مەسىلىلەر-

گە مۇئامىلە قىلىشتا، باشتىن-ئاخىر ئەمگەكچى خەلق مەيدانىدا تۇرۇپ، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ نېگىزى بولغان ئەمگەك ۋە ئەمگەكچى خەلقنى زور ھۆرمەت بىلەن ئۇلۇغلايدۇ، ئەمگەك ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىغا يۈكسەك باھا بېرىدۇ. شائىرنىڭ ھالال ئەمگەك، ئادالەت، سەمىمىي ساداقەت، مېھرىۋانلىق توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلىرى ۋە تەشەببۇسلىرى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، زور ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان گىنىئال پىكىردۇر.

(شائىر ھۈنەرۋەن-كاسىپلاردىن يىغىن تەشكىل قىلىپ، دىخاندىن تارتىپ ئەڭ ئاخىرى خىشچى (كېسەكچى)گە قەدەر بولغان 36 دىن كۆپرەك ھۈنەرۋەننى قاتناشتۇرۇپ، مۇنازىرىگە سالىدۇ، مۇنداق ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۇلۇغلاپ، بۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىشنى ئىلگىرى ئۆتكەن شائىر، ئەدىپلەرنىڭ ھېچقايسىسى يازمىغان.

غېرىبىنىڭ بۇ ئەسىرىگە ئىسلام دىنىنىڭ پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەرلىرى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاقى مەلۇم دەرىجىدە سىڭدۈرۈلگەن. تارىخىي نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا بۇنداق بولۇش ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

غېرىبىنىڭ بۇ ئەسىرى ”مەنىسۋى“ ئۇسلۇپتا لىرىك، ئاممىباپ، يېنىك، راۋان تىل بىلەن يېزىلغان.

تىل-ئەدەبىي جەھەتتە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نەمۇنىلىك نامايەندىلىرىدىن بىرى دېيىشكە ئەرزىيدۇ. شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، غېرىبىنىڭ بۇ ئەسىرىدە چىغتاي دەۋرى ئۇسلۇبى بولغان ئەرەبچە، پارىسچە سۆز-جۈملىلەر مەلۇم دەرىجىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

خەلق ئىچىدە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، غېرىبنىڭ بۇ ئەسىرىدىن باشقا يەنە بىرنەچچە ئەسىرى بارلىغى مەلۇم، ئەپسۇسكى ئۇنىڭ باشقا ئەسەرلىرى ئىزسىز يوقىلىپ كەتكەن.

غېرىبى زۇلمەتلىك فېودالىزىم جەمئىيىتىدە يېتىشكەن ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر ئىلغار پىكىرلىك مۇنەۋۋەر شائىرلارنىڭ بىرى ئىدى.

غېرىبنىڭ بۇ ئەسىرى 1956 مىسرا بىلەن تاماملانغان. بۇ ئەسەر بىز ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ 18-، 19-ئەسىرلەردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تۈرلىرىنى تەتقىق قىلىشى ئۈچۈنمۇ ماتېرىيال بولالايدۇ.

بۇ ئەسەرنى خەلق ئاممىسى بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈش ئۈچۈن ھازىرچە دىخان ۋە تۆمۈرچى، زەرگەرلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇنازىرىسىنى ئىپادىلىگەن ئۈچ شېئىر تاللاپ بېرىلدى.

«كىتابى غېرىب» دىن پارچە

ھېربەگەر (ھۈنەرۋەن) لەرگە نىسبەت بولغان ھۈنەرنى
"يىساق كارگاھى"①
مۇئەييەن قىلىپ بەرگىنىگە نۇكتە (سوز) باشلىشى
1. بىراۋنى قىلىپ ئىلىم ئىلەر رەھنەمۇن②

---

① يىساق كارگاھى — ئالەم ۋە مەۋجۇدىيەتنى بارلىققا كەلتۈرگەن كۈن.

② رەھنەمۇن — يول كۆرسەتكۈچى.

AltunOq

كى بىرنى غىنى، بىرنى زارۇ - زەبۇن①

2. پە ديدار ئىتىپ ئوتتۇز ئىككى ھۇنەر،
جاھان ئەھلىگە ئەيلەدى موتەبەر.

3. ئۇلەشتى ئەزەل مۇلكىدە ھەر كىشى،
چىقاردى بۇ دۇنيا ئارا بىر ئىشى.

4. بىراۋ ئالدى دىخانچىلىق پىشەسىن،②
ئوزى كەسپىنىڭ قىلدى ئەندىشىسىن.

5. چۇئاھەنگەر ئولدى بىراۋ شۇل زامان،
جاھان ئىچرە كەسپىنى قىلدى ئايان.

6. بىراۋ ئىختىيار ئەتتى نەججارلىق،③
قىلىپ چۇن ئىمارەتكە ئىمارلىق④

7. بىراق ئاندا زەرگەرلىك ئىلمىن ئالىپ،
ھۇنەرنى كوڭۇل كورەسىگە سالىپ،

8. چۇمىسىگەر يۇگۇردى ئوزى كەسپىگە،
ئوزى سەنئەتنىڭ مىنىپ ئەسپىگە⑤.

9. كى بوز⑥ توقۇماقنى ئالىپ باپكار،
جاھان مۇلكىدە بوز بىلە قىلدى كار⑦

10. ئالىپ موينە ئىلمىنى جۇببەچى،

---

① زەبۇن — يوقسۇل - ئاجىز

② پىشە — ھۇنەر - كەسپ.

③ نەججار — ياغاچچى ئۇستا.

④ ھىئمار — بىناكار ئۇستا - ئىنژېنېر.

⑤ ئەسپ — ئات.

⑥ بوز — ماتا، خام.

⑦ كار — ئىش - ھەركەت.

كى پوستىن ① بىلە مۇندا ئىش قىلغۇچى.

11. چۇ تامچى ئالىپ كەسپى گىلكارلىق②،
جاھاننى قىلىپ قەسرو دىۋارلىق③

12. ئۇتتۇك ئىلمىن ئاندا ئالىپ موزدۇز،
كېلىپ مۇندا ئەۋقات ئېتىپ شەب ۋە روز④

13. گىلەم كەسپىنى ئالدى گىلەم باپلار،
توقۇپ زىلچە مۇنداقلىبان ھۈنەر.

14. يەنە ئۇشتەگەر⑤ شۇستە شۇ ئەيلەدى
ھۈنەر ئالغالى جۇشۇجۇ ئەيلەدى⑥

15. قىلىپ باسماچى، نەقىشنى ئىختىيار،
چىقاردى قىلىپ مۇندا نەقىش نىگار.

16. بىراۋ ئالدى سەرراچلىق⑦ سەنئەتىن،
ياساپ مۇندا خەيلى تەپەڭنىڭ ئاتىن.

17. بوياقچى ھۈنەرگە قىلىپ ماجرا،
جاھانغا كېلىپ ئويلەپ ئاقنى قارا.

18. بىراۋ سىيىرچىلىققا كوڭۇل باغلادى،
قىلىپ نەقىش سەيقەل بىلە باغلادى.

19. بىراۋ بولدى كىمسەن بىلەرو - بەرە⑧،

---

① پوستىن — جۇۋا.
② گىلكار — تامچى.
③ دىۋار — تام.
④ شەب ۋە زور — كېچە ۋە كۈندۈز.
⑤ ئۇشتەگەر — چۇتارچى.
⑥ جۇشۇجۇ — ھەركەت قىلىش، يۈگۈرۈش، ئىزلەش.
⑦ سەرراچ — ئات جابدۇغى تىككۈچى ئۇستا.
⑧ رو — بەرەۋ — دۇچكېلىش، يۈزلىنىش.

كى پەيدا قىلىپ مۇندا ئالتۇن تېرە.

20. كى قۇرباپلار ئاندا ئالدى ھۈنەر،
جاھان سەپھەسىدە توقۇبان كەمەر.

21. بولۇپ ئۇل زاماندا بىراق ئاتقۇچى،
كى مەزلۇمەگە كەسپىنى ساتقۇچى.

22. بىراۋ ئىختىيار ئەيلەدى بورىيا،
قومۇشتىن بىسات ئەيلەدى خەلقارا.

23. كۆلالچى كېلىپ كەسپكە ئىشتىپاق،
كېلىپ ئاب - گىلدىن ياساپدۇر تاباق.

24. بىراۋ قىلدى نەسساجلىق① ئىختىيار،
يازىپ ئەبرەشىم ئەيلەدى تار - تار②

25. بىراق بولدى پاكى③ تۇتۇپ سەرتاراش،
بۇرۇت ئالدى، لەبدىن ياساپ ئەتتى باش.

26. قوبۇل ئەتتى ئەسسار كەسپى جوناز،
بولۇپ ئۇل جاھان ئىچرە رەۋغەن گۇداز④

27. يەنە بىرسى كونچى بولۇپ ئۇل زامان،
قىلىپ چەرم بىرلەمشى - سەختىيان⑤

28. چۈزەيتاپىلىققا يۈگۈردى بىراق،
كى ئاندىن كېلىپ ئەشتى مۇندا ئوچاۋ.

---

① نەسساج — ئىپەكچىلىك قىلغۇچى.

② تار - تار — تال - تال

③ پاكى — ئۇستۇرا

④ رەۋغەن گۇداز — ياغچى - جۇۋازچى.

⑤ مېشى، سەختىيان — كالا، قوي، ئۆشكە تېرىسىدىن ئىشلەنگەن خۇرۇم چەم.

29. چۈئول ۋاقتىدا ساغرىچى تۈتتى ئىش،
هالالۇ - هارامدىن چىلاپ خام قىيىش.
30. كى شالگەر ئىشنى ئېلىپ بى بەدەل،
تىرەنى سۈنۈچ① بىرلە ئەيلەپ يېشىل.
31 بىراۋ بولدى قاسساپ كوپ قىردى جان،
غەنەم② ئۇلتۇرۇپ ھەركۈنى توكتى قان.
32. بۇ سەنئەت ھەقىقەتتە تەقدىم ئۇلۇپ،
ئەزەل مۈلكىدە ئاندا تەقسىم بولۇپ.
33. نەكىم ئاندا بولدى كىشىگە نەسىپ،
كېلىپ مۇندا بولدى ئۇل ئىشقا قەرىب③
34. بۇ ھىرپە④ ئارا ھەم سالاھۇ - پاساد⑤
كى پىلى ئىرۇر ھەم بايازۇ - ساۋاد⑥
35. كى مىساق ئارا كەسپ شايە ئىدى⑦،
چۇ كىم ئاندا كەسپكە قانئ ئىدى⑧
36. بەشەر نەسلى⑨ بىرلە تۈزەلدى جاھان،
ھەممە كەسپلەر بولدى بىر - بىر ئايان.

---

① سۈنۈچ — زەنكار، زەمچى.
② غەنەم — قوي.
③ قەرىب — يېقىن.
④ ھىرپە — ھۈنەر.
⑤ سالاھۇ، پاساد — ياخشىلىق، يامانلىق
⑥ بايازۇ، ساۋاد — ئاق، قارالىق.
⑦ شايە — ئاشكارا.
⑧ قانئ — قانائەت قىلغۇچى.
⑨ بەشەر نەسلى — ئادەم ئەۋلادى.

37. تەمەننا قىلىپ كەسپكە ھەر كىشى،
جاھان مۇلكىدە كورگۈزۈپ بىر ئىشى.
38. قىلىپ ھەر بىرى پەزلىنى ئاشكار①،
ئۆزى كەسپكە كىرگۈزۈپ ئىپتىپار.
39. بىرىنىڭ سوزىنى بىرى ئالمادى،
بىرى پەزلىگە بىرسى كوز سالمادى.
40. ھەسەددىن بۇلار ئىچرە بولدى جىدەل،
بۇلار سوزلىرى بولدى رەددۇ بەدەل②.

ئىنسانلار گۇرۇھى ئۆزىگە نىسىپ بولغان كەسپنى جاھانغا ئاشكارا قىلىشىپ، ھەر بىر ھۈنەرۋەن ئۆز ھۈنىرىگە تەنتەنەمەنمەنلىك قىلىپ بىر - بىرىدىن ئارتۇقچىلىقنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن يىغىن تۈزدى. تۈزگەندە دىخان ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىغىنى ئاشكارا قىلغاندا، تومۇرچى دىخان تەرەپكە قاراپ شۇنداق دىدى:

41. چۇ دىخان كى سوزدىن بولۇپ دانەرىز③،
ئىپتىماقتا پەزلىن سالىب رۇستەخىز④.
42. قىلىپ پەزلىنى ئاندا بىر بىر بايان،
ھەمە كار بارىنى ئەلگە ئايان.
43. ئايا دوستلار سوزگە سالغىل قۇلاق،

---

① پەزلى — ئارتۇقچىلىغى.

② رەددۇ - بەدەل — رەت قىلىش، تالاش - تارتىش.

③ دانە نەرىز — ئۇرۇق چېچىش.

④ رۇستەخىز — سەكرەپ ئورنىدىن قوپۇش.

كى پەزلىمنى تاشلاپ قىلىڭ ئىنتىپاق.

44. كىلىپ دەھر① ئارا ھەزرىتى بولبەشەر②،
ساما③دىن تۈشۈپ مەنزىلى بولدى يەر.

45. "زەلەمتا④" دىبان يىغلادى نەچچە يىل،
كەرەم⑤ ئەيلەدى باز رەببولجىلىل⑥

46. بىھىشتىن چىقاردى نىچە دانەنى،
تىرىپ ئەيلەگىل رىزق — روزانەنى⑦

47. چىقاردىكى ئەسباب دىخانچىلىق،
سەبەپ ئەيلە بان قىلدى نىمەتنى جىق.

48. چۈ تەلىم ئىتىپ ھەزرىتى جىبرەئىل⑧،
كى دىخانچىلىق ئىلمى بولدى دەلىل⑨.

49. يەنە كەلتۈرۈپ بەردى بىر جۈپ ئۆكۈز،
سوكۈپ يەرنى قىلدى ئۆكۈزلەر تۈكۈز.

50. ساچىپ دانە ئادەم كىلىپ ئول زامان،
كى ئەۋلادىغا كەسب ئىيتىپ بەردى نان.

51. سەبەب ئەيلەبان رىزق يولىن ئاچىپ،

---

① دەھر — جاھان.
② بولبەشەر — ئىنسانلارنىڭ ئاتىسى.
③ ساما — ئاسمان.
④ "زەلەمنا" — ئوزىمىزگە زۇلۇم قىلدۇق.
⑤ كەرەم — سېخىلىق، كەڭ قوللۇق.
⑥ رەببۇلجىلىل — ئۇلۇغ تەڭرى.
⑦ روزانە — ئوزۇق.
⑧ جىبرەئىل — پەرىشتە.
⑨ دەلىل — يولباشچى.

زىمىن سەتھىگە① سۇ ۋە دانە ساچىپ.

52. يەنە ئەيلەدى باغۇ - بوستانلار،
كى پەيدا قىلىبان گۇلىستانلار.

53. تېرىپ ئۇندۇرۇپ نەچچە ئەشجارنى②،
كى پەيدا قىلىپ بەلكى ئەنھارنى③.

54. زەمىننىڭ يۈزىن قىلدى جەننەت مىسال،
ۋۇھۇشۇ④ — تۇيور⑤ تاپتى ئاندىن ناۋال⑥.

55. كى دىخانچىلىق ئىلمى بىزگە نەسىپ،
تەۋەككۇل بىلەن يەرنى يىرتىپ تېرىپ.

56. زىرائەت قىلىپ ئانچە مېھنەت بىلە،
ھوسۇلىنى ئېلىپمىز مۇشەققەت بىلە.

57. زىرائەت ئىشىدا رىيازەت قىلىپ،
رىيازەت ئىشىدا زىرائەت قىلىپ.

58. تاپىپ بەھر بىزدىن كى شاھۇ، گادا،
ناۋا تاپقۇسىدۇركى ھەر بىنەۋا⑦.

59. چۇلۇتىپ ئەتتى ھەق بىزگە مىلك دانەنى،
كى بۇغداي بىلەن تولدۇرۇپ خانەنى.

60. چۇ، خىرمان يېرىدە ساچىلغان ئۇرۇق،

---

① سەتھى — يۈزى - سەھنىسى.
② ئەشجار — دەرەخ - ئورمان.
③ ئەنھار — ئېرىق - ئوستەڭ.
④ ۋۇھۇش — ياۋايى ھايۋانلار.
⑤ تۇيۇر — ئۇچار قۇشلار.
⑥ ناۋال — بەھرىمەن بولۇش.
⑦ بى نەۋا — يوقسۇل - ئاچ.

ھەممە مۈر① لەرغە بولۇپتۇر ئوزۇق.

61. ھەممە جاندارلار بولۇپ بەھرىمەند،
كى ھەمدۇ — سانا بىرلەدۇر ئەر جۇمەند②.

62. باشاقچى تېرىپ باش، ئالىپ مەنپەئەت،
ئوراقچىغە ئاندىن بولۇپ تەربىيەت.

63. تىلەمچى گادالارغا روزانەئى،
تويۇپ شادلىق بىرلە مەستانەئى.

64. بۇ دېھقاندا كوپ خاسىيەت باردۇر،
جاھان مۇلكىدە پەزلى ئىزھاردۇر.

65. جاھان خەلقى دېھقانغە مۇھتاج بولۇپ،
ئەگەر بەرسە تىرىق، بەرمىسە ئاچ ئولۇپ.

66. بۇ دېھقانچىلىق كەسپى ئەئلادۇرۇر،
كى ئاندىن بولەك بارچە ئەدنا③ دۇرۇر.

67. كى بىز بولغۇمىز بارچەدىن پېشۋا،
جاھان خەلقى بىزگە قىلىك ئىقتىدا④.

68. تىكىپمىز بايابان ئارا كوپ شەجەر⑤،
كى ئول نەخىل⑥ لەردىن بولۇپ كوپ سەمەر⑦.

---

① مۇر — چۈمۈلە.

② ئەر جۇمەند — خوشاللىق.

③ ئەدنا — تۆۋەن.

④ ئىقتىدا — ئەگىشىش.

⑤ شەجەر — دەرەخ.

⑥ نەخىل — خورما، مېۋىلىك دەرەخ.

⑤ سەمەر — مېۋە.

69. نەچچە تەشنە رەھرەۋ①نى سىراپ ئېتەر،
ئۇنىڭ سايەسىدە تېخى خاب ئېتەر②.
70. قويۇپ تاك، ئەنجىر، سېيىب③ ۋە ئانار،
كى باغنىڭ ئىچىنى قىلىپ مۇۋەزار.
71. قىلىپ ئاندا گۈلشەننى ئاراستە④،
قىلىپ ئەنجۇمەن⑤ پىرو — نەۋخۋاستە⑥.
72. مۇزەييەن⑦ بولۇپ بولسا پەسلى باھار،
چىمەنزارۇ — گۈلزار ھەم لالەزار.
73. كى ئاندا قىلۇر خەلق ئەيشۇ نەشات⑧،
جاھاننىڭ غەمىدىن تېپىپ ئىنبىسات⑨.
74. كى ئىنسان غىزاسىغا بولدۇق سەبەپ،
سانا ئايغۇسى بارچە نىئمەتنى يەپ.
75. ئۇمىد ئولكى بىزلەرگە بىھەد - ھىساپ،
ئەتا قىلسا ھەق، يوق ئەجەپ بىھىساپ.
76. جۇ دىھقان ئوزىنى سىتايىش⑩ قىلىپ،

---

① رەھرەۋ — يول يۈرگۈچى، مۇساپىر.
② خاب — ئۇيقۇ، ئۇخلاش.
③ سېيىب — ئالما.
④ ئاراستە — زىننەتلەش.
⑤ ئەنجۇمەن — يىغىلىش، ئولتۇرۇش.
⑥ پىرو، نەۋخۋاستى — قېرى ۋە ياشلار.
⑦ مۇزەييەن — زىننەتلەش.
⑧ ئەيشۇ - نەشات — خوشاللىق.
⑨ ئىنبىسات — كوڭلى ئېچىلىش.
⑩ سىتايىش — مەدھىيە، تەشەككۇر.

تەمەننا قىلىپ، ئۆزگە نازىش قىلىپ①.

77. تۈرۈپ ئەردى ناگاھ پاسانە② تۈزۈپ،
تۈمۈرچى يۈگۈردى تارانە③ تۈزۈپ.
تۈمۈرچىنىڭ دىھقانغا مۇنازىرىسى

78. ئايا دۇستائى④ كى سەھرانىشىن⑤.
نىدىن مۇنچە سوزلەرگە بولدۇڭ قەرىن⑥.

79. ئۆزۈڭنى دىدىڭ ئۆزگىنى بىلمىدىڭ،
كى بىزدىن مۇقەددەم ئۆزۈڭنى دىدىڭ.

80. چۇ ماقتاپ ئۆزۈڭنى تولا ئۇرما لاپ،
بۇ ئۇرغان سوزۈڭ بەزىسىدۇر خىلاپ⑦.

81. چۇ ئەمر ئەيلەدى نەچچە ئىشنى خۇدا،
خۇدا ئەمرىنى قىلمادىڭلار ئادا.

82. خۇدا ئۇشرىنى بۇيرىغا ئول زامان،
ئادا قىلسا ئۇشرىنى ھالال بولدى نان.

83. بىراۋنىڭ يېرىدە زىرائەت قىلىپ،
كى ئورتاقچىلىقتا خىيانەت قىلىپ.

84. ئوغۇرلاپ كېچە خۇشە ۋە ئەنجۇنى⑧

---

① نازىش — تەنتەنە، مەغرۇرلۇق.
② پاسانە — ئەپسانە سوزلەش.
③ تارانە — مەغرۇرلۇق بىلەن سوزلەش.
④ رۇستائى — سەھرالىق.
⑤ سەھرانىشىن — سەھرادا ئولتۇرغۇچى
⑥ قەرىن — يېقىن.
⑦ خىلاپ — يالغان.
⑧ خۇشە — باشاق.

AltunOq

كى مەھكەم قىلىپ تولدۇرۇپ گوشەنى①.
85. بىراۋ ئۆشر بەرگىلى دىسە ئۇل زامان،
كى ئاڭلاپ بۇ سۆزنى تۇرۇپ چىقتى جان.
86. ھەممە مىۋەدىن ئۆشرە② بەرمەك راۋا،
كى بۇ پەرزنى ئەھر قىلدى خۇدا.
87. كى سىزلەردە يوقتۇر نامازۇ نىياز،
جۇ ئىنسان سۈپەت قولىڭىزدۇر گۇداز③.
88. ئوقۇماي نامازنى قىلىپ سىز قازا،
تىلى يوق ئوكۈزگە سىلىپ سىزنادا④.
89. رىسالە بىلەن قىلمادىڭلار ئەمەل،
خۇدا ئەمرىنى تۇتتۇڭىزلار سەھەل⑤.
90. قوتاندا تۇرۇپ مال يوقتۇر زاكات⑥،
كى قورقۇپ خۇدادىن ئۇلۇسدىن ئۇيات.
91. كى ھويلاڭغا ئىتتىن قويۇپ پاسىبان⑦،
يۈگۈرغاي كىشى كەلسە نەچچە ئايان.
92. قەلەندەرنى قوغلاپ، سۈرۈپ ئىتلىرىڭ،

---

① گوشە — بۇلۇڭ - پۇشقاق.
② ئۆشرە — دىخانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ 10 دىن بىر قىسمىنى يوقسۇللارغا بېرىش.
③ گۇداز — قاتتىقلىق، قاتتىق قوللۇق.
④ نادا — ۋاقىراش، ھەيۋە قىلىش.
⑤ سەھەل — سەلساناش، ئاددى چاغلاش.
⑥ زاكات — نەق پۇل، زاپاس مۈلۈكنىڭ 40 تىن 1 % ى.
⑦ پاسىبان — قاراۋۇل، گۈزەتچى.

پەلەككە يېتىپ تامدىكى چېتىلىرىڭ.

93. چىقىپ كەلسە موللا يىراقتىن ئەگەر،
كى ئاغرىق بولۇپ بولغاسەن دەر دىسەر①.

94. بايان ئەيلەسە مەسئەلە مەرىپەت،
خېرىدار بولۇپ قىلمادىڭ مەرھەمەت.

95. ھەمە ھاسىلىڭنى تىقىپ چاھقە②
تۈرۈپسەن باھاسىن تىلەپ ئاھقە.

96. ئەگەر بولسا قىممەت ساڭا شادلىق،
داغى خۇپ خاراپ بولسا ئابادلىق.

97. بۇ كەسبىڭدە قىلساڭ ئەگەر راستلىق،
كى ئەسلا يوق ساڭا كەمۇ ـ كاستلىق.

98. ھالالنى ھارامدىن جۇدا ئەيلە گىل،
خۇدا ئەمرىگە جان پىدا ئەيلەگىل.

99. چۇ، ماقتاپ ئۇزۇڭنى بولۇپ بى خەبەر،
تولا سوز دىدىڭ ئەلگە سالماي نەزەر.

100. تومۇرچى بىلەن پۇتتى كارىڭ سىنىڭ،
كى ھەدداد③ ھەر ئىشىدا يارىڭ سىنىڭ.

101. ئەگەر ئەتمەسەڭ بىز بۇ قۇر ساڭغا تىش،
كى ھەيرەتتە④ يازىڭ بولۇر ئەردى قىش.

102. كى ئەنجۇلىرىڭغا ياسايمىز ئۇراق،

---

① دەردىسەر ــ باش ئاغرىغى
② چاھ ــ ئورا ــ يەر ئاستى گەمە.
③ ھەدداد ــ تومۇرچى.
④ ھەيرەت ــ ھەيرانلىق.

ھەمپە ھاجىتىڭغە ياسايمىز پىچاق.

103. يەنە ئەيلەدۇك سىزگە تىشەتەبەر①،
بۇ ئەسباپ بىلە ئەيلەدىڭلار ھۇنەر.

104. چۇ كەتمەن ياسايمىزكى يەر چاپىسەن،
كى تۇپراقنى يەنجىپ ئۇرۇغ ساچىسەن.

105. بۇ ئىشتىن بولۇپتۇر ئىشىڭغە راۋاج،
تومۇر بىرلە ئىشقا قىلىپسەن ئىلاج.

106. ھوسۇلۇڭنى مىننەت قىلىپ خەلقارا،
تەمەننا قىلىپ ئەيلەدىڭ ماجەرا.

107. كى روزى بولۇپ رىزق روزى ئەزەل،
پاسانە دىبان ئەيلەدىڭ كوپ جىدەل.

108. كى دىھقانىكى تەسلىم ئېتىپ شۇك تۇرۇپ،
بۇ سوزدە سۇكۇت ئەيلەدى ئولتۇرۇپ.

109. ھۇجۇم ئەيلەدى سوزدە ئاھەنگەران②،
تۇرۇپ قىلدى ئەلگە پەزىلەت بايان.

110. تومۇردىن يەنە ئوقۇقا پەيكان③ قىلىپ،
ئەرۇ④ — خەيلىنى⑤ بىجان⑥ قىلىپ.

111. چۇ، پاكى ياساپ قەبزە⑦ كوكسى شىكاپ،

---

① تىشە، تەبەر — كەرگى، پالتا.

② ئاھانگىران — تومۇرچىلەر.

③ پەيكان — يا ئوقىنىڭ باشىغى.

④ ئەدۇ — دۇشمەن.

⑤ خەيىل — گۇرۇھى — ئەسكەر.

⑥ بىجان — ئولۇك - جانسىز.

⑦ قەبزە — دەستە، ساپ.

تاراشىدە قىلسا قىلۇر باشنى ساپ.

112. چۈ مىقراز① ئېتىپ موي - لەب ئالغالى،
ياساپ قۇلپا دەرۋازەغە سالغالى.

113. قىلىچ ئەيلەدۇك تىغ ۋە خەنجەر داغى،
قىلىپ مىزىسنان② بىرلە شەشپەر③ داغى.

114. كى سوزەن④ قىلۇرغە قىلىپ مىز قىياس،
ئۇنىڭدىن پۈتەر بارچە زەررىن لىباس⑤.

115. يەنە ئات پۈتىغا قىلىپمىز تاقا،
تىگۈرمەن تاشىغا ياسايمىز پاقا⑥.

116. قىلىپ نەئىل ھەم موزەغە مىخنى،
تونۇردا كاباب ئەتكەلى سىخنى.

117. تۆپەڭلەر⑦ بىلە زەنبۇرەك ساز ئېتىپ،
شىكار ئەيلەدى ھەر كىشى غاز ئېتىپ.

118. چويۇندىن قۇيۇپ داش، تومۇردىن قازان،
كى شاھۇ - گاداغا قۇيۇپمىز نىشان.

119. ئوتۇكچىغە بۇردەندە بىزدىن دۇرۇر،
كى نەججارغا رەندى بىزدىن دۇرۇر.

120. كى بۇكەسپىمىز ئەلگە لازىم دۇرۇر،

---

① مىقراز — قايچا.

② سىنان — نەيزە

③ شەشپەر — ئالتە بىسلىق پولات گۈرزا.

④ سوزەن — يىڭنە

⑤ زەررىن لىباس — ئالتۇن يىپلىق رەختتە تىكىلگەن كىيىم.

⑥ پاقا — تۈگمەننىڭ تېشىنى ئايلاندۇرغۇچى توغرا تومۇر

⑦ تۆپەڭ — مىلتىق —

جاھان خەلقى بىزگە مۇلازىم دۇرۇر.

121. ئاياھىر پەگەر جۇملە ئەھبابلار①،
ياساپ بارچەڭىزلارغە ئەسبابلار.

122. كى ئىنساپ ئىلە ئەيلەڭىز ئىتىراپ،
دىگەن سوزلەرىم ئەسلا كورمەڭ خىلاپ.

123. چۈتەئرىپ ئېتىپ ئۇزنى ھەددادلار،
تۇرۇپ باغلادى تۇرپە ئىسنادلار②.

124. ئىشىتتى بۇ سوزنى ھەمەھىر پەگەر،
جاھان ئەھلىدە بارچە ساھىپ ھۇنەر③.

125. سۇكۇت ئەيلەدى بارچە قول كوتىرىپ،
ھەمە مەسلىھەت ئەيلەدى ئولتۇرۇپ.

زەرگەرلەرنىڭ تومۇرچىلەر بىلەن مۇنازىرىسى

126. بەناگاھ قىلىپ قوپتى زەرگە جىدەل،
سىپىنىڭ سوزلىرىڭ بىرنى قىلدى كىسەل.

127. چۇزەرگەر ئالتۇن كەبى سارغايىپ
كىلىپ ئۇزىگە گاھى ئۇزدىن كىتىپ:

128. نەدەرسەن ئاياغەلۇەچى قاپقارا،
سىپىنىڭ ئىشلىرىڭ بارچەسى ماجرا.

129. ئۇچاققە سالىپ بىر سۇەتتە كومۇر،
تولۇملارنى باستىڭ قىزىتتىڭ تومۇر.

---

① ئەھبابلار — دوستلار.

② ئىسناد — پاكىت، ھوججەت.

③ ساھىپ ھۇنەر — ھۇنەر ئىگىلىرى، ئۇستا.

Altun0q

130. ئۆرۈپ چوغ قىلىپ ئانى بازغان بىلەن،
ساچىپ ئوت قىلىپ ئالەمگە ئەفغان بىلەن.

131. سالاھىڭ① دىدىڭ لىك پاسا②دىڭ قەنى؟
كى ئىنساپقا كەل، ئەيتقىل قەنى؟

132. قىلۇرسەن ھەمە ئىشنى ھەيبەت بىلە،
ئىشىڭ پۈتتى مىھنەت ـ مۇشەققەت بىلە.

133. دۇكانغا كىرىپ ئىشنى قىلساڭ كىچە،
ئەجەپ رەڭگى ـ رويۇڭ بولۇپ ئوزگىچە.

134. بولۇپ يەڭلىغ③ چىرايىڭ تۇرۇك،
ئەجەپ شەرپە بىرلە بىسىپسەن كورۇك.

135. كى جەللارلەرغە ياساپ تىز تىغ،
چۇ ئىنسان بىشىنى كىسەر بى دەرىخ④

136. ياساپ ئوغرىغە بەلكى تىغ ۋە تەبەر⑤،
سىنىڭ خەنجىرىڭ بىرلە تامنى تىشەر.

137. جاراھەتنى يارماققە نەشتەر ياساپ،
ئىزىزجاننى ئالماققە خەنجەر ياساپ.

138. قاراقچىغا تەييار ئىتىپ تىغ كىن⑥،

---

① سالاھىڭ — ياخشى ئىشلىرىڭ.
② پاساد — زىيان.
③ يەڭلىغ — ئوخشاش.
④ بى دەرىخ — ئەپسۇسلانماي.
⑤ تەبەر — پالتا.
⑥ تىغ كىن — دۈشمەنلىك قىلمىچى.

كى تۇججار① يولدا تۇتارلار كەمىن②

139. تومۇردىن تۇزاق ئەتىنىڭ ھايۋان ئۈچۈن،
سالاسىل③ ياساپ بەندى زىندان ئۈچۈن.

140. نەچچە نادىر سەنئەتلەرنىڭ باردۇر،
كى سەنئەتلەرنىڭ جانىغە ئازاردۇر.

141. سالاھىڭنى كورگىل، پاسادىڭنى كور،
كى يۈزلەرگە يۇققان ساۋا④ دىڭنى كور.

142 تەھەممۇل⑤ قىلىپ سوزدە خامۇش بول،
كى خامۇش بولۇپ بەلكى بىھۇش بول.

143. ساڭا سوز نىمە، بىز تۇرۇپ ئەي ئاداش؛
بارابەر ئەمەس ئەسلا زەر⑥ بىرلە تاش.

144. سوزۈڭلار قىلىپ كوڭلىمىزنى تىزگۈن،
پاسانەدىن ئەمدى ئاڭلاڭ بۈگۈن.

145. تومۇرچى تومۇردەك قاتىپ بولدى شۇك،
چۇ، زەرگەر سوزىگە باسپدۇر كورۇك⑦.

زەرگەرنىڭ تومۇرچى بىلەن مۇنازىرىسى

146. ئايا ھوشمەندانى ساھىپ ھۇنەر،

---

① تۇججار — سۇدىگەرلەر.
② كەمىن — يوشۇرۇن ھۇجۇم قىلمىش.
③ سالاسىل — زەنجىر.
④ ساۋاد — قارالىق.
⑤ تەھەممۇل — ئېغىر بولۇش، تەمكىنلىك.
⑥ زەر — ئالتۇن.
⑦ كورۇك — زەرگەرنىڭ ئالتۇن، كۇمۇش ئېرىتىدىغان ئوچىغىغا يەل بېرىدىغان كورۇگى.

مېنىڭ ئىشلىرىم بارچەسى سىمو - زەر①.

147· كى بىزلەردە ئانچە زاراپەت دۇرۇر②،
ھونەر ئىككىمىزدە لەتاپەت دۇرۇر③.

148· قىلىپ تاجىمىز ھەممىنى تاجىدار،
كى دۇرلەر④ بىلەن ئەيلەدۈك گوشۋار⑤.

149· قىلىپمىزكى شاھلار غەزەر بىلەجام⑥،
چىكەر ساغەرى⑦ شاھى ئالى مۇقام.

150· ياساپ تىترەگۈچ⑧ شاھقە تاج زەر⑨،
تېخى ئىشلىدۇق بەلكى زەردىن كەمەر.

151· كى زەرنى سوقۇپ زەرپ ئىلەپەخش ئېتىپ⑩،
ياساپ تۈگمەلەر يۈزىگە نەقىش ئېتىپ.

152· كۈمۈشنى ئېرىتتۇق قىلىپ دانەلەر،
كى سىركە تىزىپ تولدۇرۇپ خانەلەر،

153· ئەجەپ زىرە نازۇك ھۈنەر بىزدە بار،
ھۈنەر بىزدەدۇر ئۆزگە بى ئېقبار.

---

① سىمو - زەر — كۈمۈش، ئالتۇن.
② زاراپەت — ماھىرلىق، ئۇستىلىق.
③ لەتاپەت — نازۇكلۇق، ئىنچىكىلىك.
④ دۇر — گوھەر.
⑤ گوشۋار — ئىسىرغا، زىرە.
⑥ زەرجام — ئالتۇن پىيالە.
⑦ ساغەر — مەي، شاراپ.
⑧ ⑨ تىترەگۈچ — شاھلار ۋە ئاياللار بېشىغا تاقايدىغان ئالتۇن گۈل.
⑩ پەخش — يەنجىش.

154. ياساپ نازىنىنلار قولىغا ئۈزۈك،
شەبەكرار ھەلقە① كوزىدۇر سۈزۈك.
155. يەنە ساز ئېيتىپ پۇتقا خەلخاللار②
جەۋاھىر تىزىپ ئەيلەدۇك خاللار③.
156. كى پىرو — جاۋان بىزگە قائىل دۇرۇر،
جاھان ئەھلى پىشەمگە مايىل دۇرۇر.
157. ياساپ شاھ تۇتىغا ئالتۇن قەپەس،
كى شەھباز④ بويىنىغا زەردىن جەرەس⑤.
158. پۈتۈپ كارىمىز بارچە زەرھەل بىلە،
كى پەرداز ئېتىپ زەرنى مەسقەل⑥ بىلە.
159. نەچە تەرز سائەت نەما⑦ ساز ئېتىپ،
ئۇلۇغلار تۇتۇپ ئانى ئېزاز ئېتىپ.
160. چۇ بارچە ھۇنەردىن ئېرۇرمىز زىرىپ،
ھۇنەرمەندلەر بىزگە ئەرمەس ھەرىپ⑧.

---

① شەبەكرار ھەلقە — يالتىراق — سۈزۈك گوھەر كوزلۈك ئۈزۈك.

② خەلخال — قىزلار، ئاياللار پاچاققا سالىدىغان ئالتۇن قوڭغۇراق.

③ خال — كوز، زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ ئۈستىدىكى كوز جەۋھەر.

④ شەھباز — قارچۇغا.

⑤ جەرەس — قوڭغۇراق.

⑥ مەسقەل — ئالتۇن، كۈمۈش بۇيۇملارنى پارىلداق قىلىدىغان ئەسۋاپ.

⑦ سائەت نەما — ۋاقىت كورسەتكۈچ سائەت.

⑧ ھەرىپ — تەڭ-باراۋەر تۇرغۇچى.

161. كى تەسلىم ئېتەر يار — ئەھبابلار،
يىغىلغان بۇ مەجمەئدە ئەسھاپلار①.
162. داغى پەزلىمىز سەر — بەسەر دىمەدىم،
ماقالاتنى مۇختەسەر ئەيلەدىم.

ياغاچچىنىڭ زەرگەر بىلەن مۇنازىرىسى

163. ساچىلدى ياغاچچى بولۇپ زەر رەدەك،
تۇشۇپ ئوتدىغا گۇركۇرەپ ئەر رەدەك.
164. ئايا زەرگەرى قەلبكەش② ھىلىگەر،
ھونەردە قىلىپ زەرنى مىس، مىسنى زەر.
165. نېدىن مۇنچە تەئرىپ ئېتەرسەن ئوزۇڭ،
كى ئاغزىڭ ئاچىلدى، ساچىلدى سوزۇڭ.
166. ھونەر سەندە دائىم خىيانەت بىلە،
ئالىپ سىمو — زەرنى زەلالەت③ بىلە.
167. چۇ، شاھلارغە قىلساڭ ئەگەر تاجنى،
كى ئالتۇن - كۇمۇشتىن ئالىپ باجنى.
168. جاھاندا چىقاردىڭ ھونەر ساز ئېتىپ،
كۇمۇشكە قۇيۇپ مىسنى پەرداز ئېتىپ.
169. جەۋاھىرغە مەخلۇت④ ئېتىپ شىشەنى،

---

① ئەسھاپ — دوستلار.
② قەلبكەش — ئالتۇن، كۇمۇشنى جالاشتۇرۇپ باشقا نەرسە ئارىلاشتۇرغۇچى، ئالتۇن بىلەن سىرلاپ قويغۇچى.
③ زەلالەت — ئازدۇرۇش، ئالداش.
④ مەخلۇت — ئارىلاشتۇرۇلغان نەرسە (يالغان نەرسە).

AltunOq

هۆنەردە قىلىپ تۇرپە ئەندىشەنى.

170. زەنانلار② بىلەن كار — بارىڭ سىنىڭ،
خىيانەت بىلە پۈتتى كارىڭ سىنىڭ.

171. نەچە ئەيىپ سىزلەردە پەيدا دۇرۇر،
كى سىزگە مۇئەنىنەس③ خەبەردار دۇر.

172. هۆنەرنى ئەگەر قىلسىڭىز هەر نەچە،
ئۇنىڭ ئەسلىنى قىلماڭىز ئوزگىچە.

① زەنانلار — ئاياللار.
② مۇئەنىنەس — ئايال.

«مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» دىن پارچىلەر

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

«مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» (ئىككى تىل مۇھاكىمىسى) — ئۇلۇغ شائىر ۋە دانىشمەن ئۇستاز ئەلىشىر ناۋايىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى، شۇنىڭدەك ئەدەبىيات نەزىرىيىسى ۋە تىلشۇناسلىق جەھەتتە ئەڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن بىرى. كىتاپنىڭ ئاخىرىدىكى رۇبائىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ ئەسەر ھىجرى 905 - يىلى (مىلادى 1499 - يىلى)، قەمەرىيە ھىساۋى بىلەن جامادىيەل ئاۋال (5 - ئاي) نىڭ بىر چارشەنبە كۈنى يېزىلىپ بولغان.

رۇبائى

بۇ نامەكى، يازدى قەلەمىم تارتىپ تىل،
تارىخىن ئانىڭ جامادىيەل ئەۋۋەل بىل،
كۈنىنىڭ رەقەمىنى چارشەنبە قىلغىل،
توققۇز يۈز يىلدىن ئۆتۈپ ئەردى بەش يىل.

ئۇلۇغ شائىر ناۋايى ئىنتايىن نۇرغۇن ۋە قىممەتلىك شېئىرى ئەسەرلەر («مەسنەۋى»، «چاھار دىۋان»، «خەمسە» ۋە باشقىلار)دىن تاشقىرى، ئۇلۇغ ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر سۈپىتىدە «مىزانۇل ئەۋزان» (ۋەزىنلەر مىزانى)، «مەجالىسۇن نەفائىس» (ئەدىب — شائىرلار مەجلىسلىرى)، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» (كۆڭۈللەر دوستى) ۋە «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» (ئىككى تىل مۇھاكىمىسى) قاتارلىق ئىلمىي ۋە پەلسەپىۋى ئەسەرلەرنىمۇ بىزگە مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن ئىدى. بۇ ئەسەرلەر ئىچىدە ئەدەبىي تىل پەلسەپىسى ۋە ئەدەبىيات نەزىرىيىسى جەھەتتىكى ئۇلۇغ ئەھمىيىتى بىلەن «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

«مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» پارس تىلى بىلەن تۈركى تىلنىڭ تىلشۇناسلىق ئاساسىدىكى سېلىشتۇرمىسى ياكى بۇ ئىككى تىل توغرىسىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە بولۇپ، ئەلىشىر ناۋايىغىچە پارس تىلى بىلەن تۈركى تىل ھەققىدە ھېچكىم مۇنداق تەپسىلى مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ باقمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئەسەر ئۆز زامانىسىدىلا جامائەتچىلىكنىڭ ناھايىتى زور دىققىتىنى قوزغىغان ئىدى. XIX ئەسىردىن باشلاپ، بۇ كىتاب دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭمۇ دىققەت - ئېتىۋارىنى قوزغىدى. نۇرغۇنلىغان تىلشۇناس ۋە ئەدەبىياتشۇناس ئالىملار ئۇنى تەرجىمە ۋە تەتقىق قىلىشقا كىرىشىپ، بىرمۇنچە ماقالىلار يازدى.

ناۋايىنىڭ ئۆز دەۋرىدە پارس تىلى بىلەن تۈركى تىلنى سېلىشتۇرۇپ، نۇرغۇن ئىزلىنىشلەر بىلەن مۇنداق بىر ئەسەرنى يېزىپ چىقىشى ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. تارىخىي خاتىرىلەر شۇنىڭدىن دالالەت بېرىدۇكى، تېمۇرىيلەر سۇلالىسى دەۋرىدە

پارس تىلى بىلەن ئەرەب تىلى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا بويلاپ ناھايىتى كەڭ تۈردە يامراپ كېتىش بىلەن ئەدەبىياتتا ھاكىم تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ۋە تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەدىب-شائىرلىرى ئۆز ئانا تىلىنى تاشلاپ ياكى ياراتماي، پارس تىلدا ئەسەر يېزىشنى بىر خىل مودىغا ئايلاندۇرۇۋالغان، ھەتتا ئۆز ئانا تىلدا يازغان ئەدىب-شائىرلار مەسخىرە قىلىنىش دەرىجىسىگە يەتكەن ئىدى. پارسگوي (پارس تىلدا يازغۇچى) شائىرلار پارس تىلىنى شىرىنلىكتە شېكەرگە ئوخشىتىپ "پارسى شىكەرەست" دېسە، ئەرەب تىلىغا چوقۇنغۇچىلار ئەرەب تىلىنى ھەسەلگە ئوخشىتىپ، "ئەرەبى ھەسەلەست" دەپ مەيدانغا چىققان ئىدى. ئەنە شۇنداق شارائىتتا ئۆز خەلقى ۋە ئۆز ئانا تىلىغا چەكسىز مۇھەببەت باغلىغان ئەلىشىر ناۋايى تۈركى تىلىنىڭ پارس ۋە ئەرەب تىلىدىن ھېچبىر قېلىشمايدىغانلىقىنى، بولۇپمۇ پارس تىلىدىن بىر مۇنچە جەھەتلەردە گۈزەل، باي ۋە راۋان تىل ئىكەنلىكىنى ئەمەلىي دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلاش ئۈچۈن مۇشۇ كىتاۋىنى يازدى ۋە ناۋايىنىڭ ئۆز سۆزى بىلەن ئېيتقاندا تۈركى تىلىنىڭ ھۈنەر-سەنئەت تىلى، يەنى «تۈركى ھۈنەرەست» ئىكەنلىكىنى نامايىش قىلىپ كۆرسەتتى. ئەلىشىرناۋايى بۇ ئەسىرى بىلەن ئۆز ئانا تىلىنىڭ باي ۋە گۈزەللىكىنى كۆرسىتىش بىلەنلا قالماي، بەلكى مىللىي ئەدەبىيات ئۈچۈن يېڭى ۋە كەڭ يول ئېچىشقا تىرىشتى. بۇ يەردە مەشھۇر سوۋېت ئالىمى ئا.ك. باروفكوفنىڭ تۆۋەندىكى باھاسىنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ: "مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن، — دەپ يازىدۇ باروفكوف، — بۇ شۇنداق كىتاپكى، تۈپ ماھىيىتى

جەھەتتىن ئۇنىڭدا گەپ تىل ئۇستىدىلا بارمايدۇ. بۇ كىتابتا يەنە باشقا بىر پىكىر، يەنى ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۆزى ھايات چاغدىلا ھەممە تەرەپتىن ئېتىراپ قىلىنغان ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئۇستاز ئەلىشىرناۋايىي ھەققانىي ھالدا شۇنداق بىر شان-شەرەپكە سازاۋەر بولدىكى، ئۇزۇن ئەسىرلىك مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن ۋە يۇقىرى شۆھرەت قازانغان پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئابرويى راسا كۆتىرىلگەن بىر پەيتتە، ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ مۇستەھكەم ئاساسىنى قۇردى. ناۋايىي ئۆزىنىڭ «لىسانۇت تەيىر» (قۇشلار تىلى) ناملىق داستانىدا ئېيتقىنىدەك، ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى قۇرغۇچىسى بولغانلىقى بىلەن ئىپتىخارلىنىشقا تامامەن ھەقلىقتۇر". باروفكوفنىڭ بۇ باھاسىغا ناۋايىنىڭ تۆۋەندىكى ئىككى مىسرا شېئىرىمۇ دەلىل بولالايدۇ.

تۈرك نەزمىدەچۇ تارتىپ مەن ئەلەم،
ئەيلەدىم ئول مەملىكەتنى بىر قەلەم.

ئىلىم-پەن ۋە سەنئەت باھارىنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن ئەلىشىرناۋايىنىڭ بۇ قىممەتلىك ئەسىرىنىمۇ خەلققە تونۇشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلغىنى ئۈچۈن، بۇ كىتابتىن ئايرىم پارچىلەرنى نەشرگە تەييارلىدىم. بەزى ئابزاس ۋە قۇرلارنى ئۆز تېكىستى بويىچە، بەزى جايلىرىنىڭ مەزمۇنىنىلا نەقىل كەلتۈردۈم. جۈملىدىن، ناۋايىنىڭ ئۆز ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتىم. شېئىرلارنى بولسا، بۇزۇلۇپ قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلىپ، تەرجىمە قىلىش ئورنىغا ئىزاھات بېرىش بىلەنلا چەكلەندىم.

Altunoq

بۇ ئەمگىگىمدە نۇرغۇزلىغان خاتالىق ۋە نۇقسانلارنىڭ بولۇشى تەبىي. يولداشلارنىڭ تۈزىتىش بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

...... سوز ئەھلى خامىنىنىڭ باشتەرگۈچىسى، سوز گۆھەرلىرى غەزىنىسىنىڭ ئىشەنچىلىك ئامانەت ساقلىغۇچىسى، شېرىدىيەت گۈلىستانىنىڭ خوشناۋا بۇلبۇلى، يەنى ئەلشىرناۋايى شۇنداق دەيدۇ، سوز — بىر مەرۋايىتتۇر، ئۇنىڭ دەرياسى — كوڭۇلدۇر. كوڭۇل بىر روشەن ئىكران، ئۇ، پۈتۈن مەنىلەرنى توپلىغۇچىدۇر. ئانداقكى، گوھەر غەۋۋاسىنىڭ① ۋاستى بىلەن دەريادىن جىلۋە نامايىش قىلىپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ قىممىتى جوھرىگە كورە زاھىر بولىدۇ. شۇنداقلا، كوڭۇلدىكى سوز گوھەرلىرىمۇ، ئۇتۇق ماھارىتىدە ئىختىساس ئىگىسى شەرىپىگە نائىل بولغانلار ۋاستى بىلەن زىننەتلىنىپ چىقىدۇ. سوزنىڭ قىممىتى ۋە مەرتىۋىسى سوز ئىگىسىگە قاراپ بىلىنىدۇ ۋە شوھرەت تاپىدۇ. مەلۇمكى، گوھەرنىڭ قىممىتى مەرتىۋىسىگە قاراپ ئاشىدۇ، ھەتتاكى، بىر تەنگىدىن يۈز تۈمەنگىچە دىسە بولىدۇ.

ئىنجۇنى ئالسىلەر مۇفەردىھ ئۈچۈن،
مىڭ بولۇر بىر دەرەمغە بىر مىسقال.
بىر بولۇر ھەمكى، شەھ قولاقغا سالۇر،
قىممىتى مۇلك، ئىبرىسى ئەمۋال②

① غەۋۋاس — گوھەر ئىلىش ئۈچۈن دەريانىڭ تېگىگە چوككۈچى كىشى.

② شۇنداق گوھەرلەر باركى، كوڭۇل خوشلۇغى ئۈچۈن بولسا، بىر مىسقىلى بىر تەنگىگە سېتىلىدۇ. ئەگەر شاھلارنىڭ قولىغىغا ئىپسىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا بىر مەملىكەتنىڭ قىممىتى باراۋىرىدە مال تولۇنىدۇ.

سۆز گۆھىرىنىڭ پەرقى مۇندىنمۇ بىغايەتراق ۋە مەرتىۋىسى مۇندىنمۇ بىناھا يەتراقتۇر. ئاندافكى، ياخشى سۆز بولسا، ئۇنىڭ شاراپىتىدىن ئۆلۈك تەنگە پاك جان كىرىدۇ؛ يامان سۆز بولسا، ئۇنىڭ كاساپىتىدىن تىرىك تەنگە ھالاكەت زەھرى كىرىدۇ.

سۆز گۆھىرىدۇركى، رۇتبەسىنىڭ —
شەرھىدە دۇر ئەھلى نۇتۇق ئاجىز.
ئاندىنكى ئىرور خەسىس مۇھلىك،
كورگۆزگىچە دۇرۇر مەسىھ مۇئجىز①.

...... ئەمدى سۆز بايانى بىلەن گەپ داستانىغا كەلسەك، تۈرلۈك-تۈرلۈك شەھەر، يېزا-قىشلاق، تاغۇ-دەشت، قىر ۋە سەھرا، دەريا-دېڭىز خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى بىرەر ئۇقۇم ۋە مەنانى ئۇقتۇرۇشتا ئۆز تىللىرىغا ئىگە...... تۈركى سۆزلەرنىڭ ئىگىلىرى، كۆپ ھاللاردا، ئەڭ ئۇششاق ئۇقۇملار ئۈچۈنمۇ، مۇبالىغە يولى بىلەن مەخسۇس سۆزلەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. بۇنى شۇ تىلنىڭ ئىگىلىرى ياكى ئالىملىرى چۈشەندۈرۈپ بەرمىگىچە، باشقىلار ئۇنىڭ تېگىگە يېتەلمەيدۇ. مەسىلەن، دۇمسايماق، ئومۇنماق، ئاۋسانماق، ئىگىرمەك، ئۇخرانماق، ئاۋۇنماق، قىستىماق، قىينىماق، سوۋۇرماق، چايقالماق، قىزغانماق، يېلىنماق، مۇڭلانماق، ئىنىدىمەك، تېرىكمەك، قىڭغايماق، سىپىماق، سۈركەنمەك، كۆيەنمەك، ئىگىرىماق، بوخسىماق، تامشىماق، سىپقارماق، ئور-

① سۆز گۆھىرىنىڭ مەرتىۋىسىنى شەرھىلەشكە ناتىقلار ئاجىزلىق قىلىدۇ. سۆزنىڭ يامىنى زىيان ۋە تەھلىكە كەلتۈرىدۇ. ياخشىسى ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ مۆئجىزىسى بولىدۇ.

تەنمەك، سىڭدۈرمەك، كومۈرمەك، قىچىغلىماق، گاڭگىرىماق، يادىماق ...... ئاجايىپ نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان ۋە ئىنسان ئۆز ھاياتىدا دائىم مۇھتاج بولۇپ تۇرىدىغان بويۈز①سوزگە سارت②(پارس) تىلىدا لايىق ۋارىيانت تېپىلمايدۇ. پارسلار ھەتتا بۇ سۆزلەرنىڭ كۆپچىلىگىنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمەيدۇ. ئۇلار بۇ ئۇقۇملارنىڭ بەزىلىرىنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن بىرقانچە سۆزلەردىن تەركىپ تاپقان ئۇزۇن جۈملىلەرنى تۈزۈشكە ۋە ئۇ جۈملىلەردە ئەرەپچە سۆزلەرنى ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئومۇمەن، پارسچىدا ۋارىيانتى تېپىلمايدىغان مۇنداق سۆزلەر تۈركى تىلىدا ناھايىتى كۆپ. مىسال ئۈچۈن يۇقۇرىدىكى يۈز سۆزنىڭ بىرنەچچىسىنى دەلىل قىلىپ ئۆتسەك بولار. دۈشمەن قارشى چىققاندا، سۆزدە يېڭىلىپ خىجالەتتە قالسۇن ۋە باشقىلارنىمۇ بۇنىڭغا قىياس قىلسۇن. ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ بەزىلىرى مەي تەرىپىدە مۇبالىغىلەر قىلىشقا ئادەتلەنگەن ۋە بۇ ھال مەي ئىچىشتە رىيايە قىلىنىدىغان بىر قائىدە بولۇپ قالغان. شۇنىڭ بىرى "سىپقارماق" سۆزىدۇر، بۇ باپتا مۇندىن ئارتۇق مۇبالىغە بولماس. تۈركى شېئىردا بۇ سۆز مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

ساقىيا تۇت بادەكىم③، بىرلەھزە④ئۇزۇمدىن باراي،
شەرت بۇ كىم، ھەرنىچە تۇتساڭ لەبالەپ سىپقىراي.

---

① ناۋايى بۇ ئورۇندا نەق يۈز سۆزنى مىسال كەلتۈرگەن. بۇ يەردە قىسقارتىلدى.

② سارت — ئەسلى پارس بولۇپ، تۈركى خەلقلەر ياشىغان جايلاردا ماكانلىشىپ قالغان قەبىلىلەر. بەزىدە "تات" ۋە "تاجىك" دەپ ئاتىلىدۇ.

③ بادە — ئىچىملىك، مەي.

④ لەھزە — بىر تىنىق، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە بولغان بىردەم.

بۇ "سىپقاراي" سوزىدىن ئاڭلىنىدىغان ئۇقۇمنىڭ نازۇك تەرەپلىرىنى ئىپادىلەشكە پارىسچە شېئىردا نىمە ئىلاج قىلىش مۇمكىن؟ مەينى چۇچۇك ۋە شېرىنلىگىدىن بىر يولى ئىچىپ تاشلىماي، لەززەتلىنىپ ئولتۇرۇپ، تامشىپ - تامشىپ ئىچىشكە تۈركى تىلدا "تامشىماق" سوزى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ نازۇك مەنا تۈركى شېئىردا مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

ساقى چۇ ئىچىپ، ماڭا تۇتار قوش،
تامشى - تامشى ئۇنى قىلاي نوش①.

"بۇخساماق" دىگەن سوز تۈركى شېئىردا مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

ھىجرى ئەندوھىدە بۇخساپمەن، بىلە ئالمان نىتەي،
مەي ئىلاجىمدۇر قوپۇپ دەيرى پاناغا②ئەزىم ئىتەي.

پارىسگوي تۈرك بەگلەر ۋە مىرزازادىلەر بۇ "بۇخساماق" سوزىنى پارىس تىلى بىلەن ئىپادە قىلماقچى بولسا، بەلكى بۇنىڭ تەبىرىنىمۇ تاپار. لېكىن، شېئىرنىڭ بىناسى (ئاساسى) ۋە كۆچى - ماغدۇرى ئىشق - مۇھەببەتكە تەئەللۇق بولغاچقا ئاشىقلىقتا يىغلىماقتىن تولاراق يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھالەت يوق. ھالبۇكى، تۈركى تىلدا "يىغلىماق" نىڭمۇ بىر مۇنچە خىللىرى بار. مەسىلەن، "يىغلامسىماق" (يىغلامسىرىماق) دىگەن سوزنى ئالساق، تۈركى شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

① نوش قىلماق — ئىچمەك.

② دەيرى پانا — پانىي بولغانلار دۇنياسى (سوپىلىقتا).

زاھد ئىشقىن دىسەگى، قىلغاي پاش،
يىغلامسىنۇر ۋە كوزىگە كەلمەس ياش.

"ئىگىرىماق" ۋە "سىگىرمەك" سوزلىرىنى ئالساق، بۇ - دەرت بىلەن يوشۇرۇن ۋە ئاستا يىغلىماق دىمەكتۇر. بۇ ئىككى سوزنىڭ ئارىسىدىكى پەرق بەك ئاز. لېكىن، تۇركى شېئىردا بۇ سوزلەر ئوز ئىپادىسىنى شۇنداق تاپقانكى، مەسىلەن:

ئىستەسەم دەۋر ئەھلىدىن ئىشقىمنى پىنھان ئەيلىمەك،
كېچىلەر گاھ ئىگىرماقتۇر ئاددىتىم، گاھ سىگرىمەك.

پارىس تىلىدا بۇ سوزلەرگە لايىق سوز يوق. ئۇ ھالدا شائىر نىمە قىلالىسۇن! "يىغلاماق" نىڭ ئەڭ يۇقىرى مۇبالىغىسى "سىقتاماق" دىگەن سوز بولۇپ، بۇ سوز تۇركى شېئىردا مۇنداق ئىپادە تاپقان:

ئول ئايىكى، كۇلە - كۇلە قاراغلاتتى مېنى،
يىغلاتتى مېنى دىمەيكى، سىقتاتتى مېنى.

يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن ئۇن سېلىپ يىغلىماققا "ئوكۇرمەك" (ھوڭگۇرمەك) دىيىلىدۇ. تۇركى شېئىردا بۇ سوزنىڭ مۇنداق مىسالى بار:

ئىشىم تاغ ئوزرە ھەريان
ئەشىك ① سىلابىنى② سۇرمەكتۇر،
پىراق ئاشۇبىدىن③ ھەردەم،
بۇلۇت ياڭلىغ ئوكۇرمەكتۇر.

"ئوكۇرمەك" سوزىگە پارىس تىلىدا مۇۋاپىق بىر ۋارىيانت

---

① ئەشىك — كوز - يېشى.
② سىلاب — سەل، تاشقىن، كەلكۈن.
③ ئاشۇب — غەۋغا، ھاياجان.

بولمىغانلىقتىن، پارسىگوي شائىرلار بۇ ئاجايىپ مەزمۇننى ئىپادىلەشتىن مەھرۇم. يەنە، "يىغلىماق" نىڭ "ئوكۇرمەك" مەنىسىدىن باشقىچەرەك بىر ئۇقۇمنى بىرىدىغان "ئىنچىكىرمەك" دىگەن سوزمۇ باركى، ئىنچىكە ئۈن بىلەن يىغلاشقا شۇنداق دىيىلىدۇ. بۇ سوز تۈركى تىلدا مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

چەرخ زۇلمىدا كىم، بوغزۇمنى قىرىپ يىغلارمەن،
ئىگىرۇر چەرخ ئۇرار ئىنچىكىرىپ يىغلارمەن.

پارسىگويلار "يىغلاماق" نىڭ بىر خىلى بولغان "هاي-هاي"① دىگەن سوز ئىپادىسىدە ئۈزلىرىنى تۈركىگوي شائىرلارغا شىرىك قىلىدۇ. هالبۇكى، بۇ سوزمۇ، ئەسلىدە تۈركى ئۇسلۇپتۇر. پەرقىرىنىڭ بۇ سوز ئىشلىتىلگەن بىر مەقتەئى② مەشھۇر:

ناۋايى ئول گۈل ئۈچۈن هاي-هاي يىغلىما كوپ،
كى هە دىگۈنچە نە گۈلبۈن③، نە غۇنچە، نە گۈل بار!

يەنە تۈركى تىلدا "قىمىسانىماق" ۋە "قىزغانىماق" دىگەن ئاجايىپ مەنالىق ئىككى سوز باركى، بۇ سوزلەر شىبردا مۇنداق كەلگەن:

ئۇزارىڭنى④ ئاچارغا قىمىسانۇرمەن،
لىكىن ئەل كورمەگىگە قىزغانۇرمەن.

---

① هاي-هاي — "ۋاي-ۋاي"، "ۋاي دات" دىگەندەك ئاۋازلار بىلەن يىغلىماق.

② مەقتە — شىبردي ئەسەرنىڭ ئاخىرقى بيىتى. چۈشۈرگۈسى.

③ گۈلبۈن — گۈل دەرىخى.

④ ئۇزار — يۈز-چىراي.

پارسگوي شائىرلار مۇنداق نازۇك ۋە كېلىشكەن مەزمۇن-لارنى ئىپادىلەشتىن مەھرۇم. ئاشىقنىڭ پۇتىغا تىكەن سانچىلىشى-نى ئېيتىشتا، ئۇلار "خار" سوزى بىلەن ئاۋارە بولىدۇ. لېكىن، "چوكۇر" (چېقىر) تىكەن ھەممىدىن تولاراق ئاغرىتىدۇ. ھالبۇ-كى، بۇ سوز ئۇلاردا يوق. تۇركى شېئىردا بولسا، بۇ سوز مۇن-داق كەلگەن:

چۇكۇرلەركىم، سېنىڭ يولۇڭدا تىۋرەلمىش ئاياغىمىغا.
چىكىپ ئول كوي گەردىن سۇرمە تارتارمەن قاراغىمىغا①.

ئىشق تەرىقىدە مەھبۇبىنىڭ نەزرى مۇيەسسەر بولسا، ئاشىقنىڭ ئۇمىت بىلەن ئۇنىڭ يۇزىگە تەلمۇرۇشى ناھايىتى مۇناسىپ بىر ھال. لېكىن، پارسلاردا بۇ ئۇقۇمنى بېرىدىغان سوز يوق. تۇركى شېئىردا بولسا، بۇ سوزلەر مۇنداق كەلگەن:

تۇركەدۇر قانىمنى ھەر دەم كوزلىرىڭ باقىپ تۇرۇپ،
كىم نىچە يۇزۇمگە باقاي سەن يىراقتىن تەلمۇرۇپ.

تۇركى تىلىدىكى "ياسانماق" دېگەن سوزگە پارس تىلىدا "ئاراستە" ۋە "ئارايىش" دېگەن ۋارىيانتلار تېپىلىدۇ. لېكىن "بېزەنمەك" سوزىگە لايىق تەبىرى يوق. ھالبۇكى، "بېزەنمەك" سوزى "ياسانماق"نىڭ مۇبالىغىسىدۇر. تۇركى تىلىدا بۇ سوز مۇنداق ئىپادە تاپقان:

① سېنىڭ يولۇڭدا پۇتۇمغا كىرگەن چېقىر تىكەنلەرنى چىقى-رىپ، ئۇنى توپىغا سۇرۇش بىلەن كوزۇمگە سۇرمە قىلىپ تارتىمەن.

ئېرۇر بەس چۇھوسنۇ مەلاھەت ①ساڭا،
ياسانماق، بېزەنمەك نە ھاجەت ساڭا.

گۈزەللەرنىڭ كوزلىرى بىلەن قاشلىرىنىڭ ئارىلىغى "قا-باغ" (قاپاق) دېيىلىدۇ. پارىسلاردا بۇنىڭغا ئات قويۇلمىغان. گۈزەللەر تەرىپىدىكى بىر تۇركى مەسنەۋىدە مۇنداق كەلگەن:

مىڭىزلىرى گۈل - گۈل، كىرپىكلەرى خار،
قاباغلىرى كەڭ - كەڭ، ئاغىزلىرى تار.

ئىشق يوسۇنىدا ئىسسىق كوز ياشلىرىنى توكۇپ يىغلىماق-نىڭ جۇملىسىدىن ئاھ ئۇرۇپ پەريات چەكمەك مۇھىم بىر ھال. تۇركى شائىرلار مۇشۇنداق يالقۇنلۇق ئاھ چېكىشتە ئۇرغۇپ چىققان دەم (تىنىق)نى چاقماققا، ئاھ ئۇرۇشنى گۈلدۇرماماغا ئوخشىتىدۇ. بۇ باپتا مۇنداق شېىر بار:

پىراقىڭ ئىچرە ئۇلۇس ئورتەمەككە، ئەي ماھىم②.
چاقىن③ دۇرۇر دېمىم ۋە ئىلدىرىم④ دۇرۇر ئاھىم.

---

① مەلاھەت ـــ **گۈزەللىك**، يېقىملىق.
② ماھ ـــ ئاي.
③ چاقىن ـــ چېقىن، چاقماق.
④ ئىلدىرىم ـــ چاقماق (بۇ سوزدە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. ئەسلىدە ئىلدىرىم بىلەن چاقماق بىر نەرسە ئىدى. بۇ يەردە "گۈلدۇرماما" دېمەكچى بولسا كېرەك. شۇڭا "ئىلدىرىم" سوزى "**گۈلدۇرماما**" دەپ ئېلىنىدى) .

ھالبۇكى، سارت (پارس) تىلىدا چاقماق بىلەن گۈلدۈرمىدەك ئېنىق ۋە روشەن نەرسىلەرگە ئات قويۇلمىغان، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەرەپ تىلىدىكى "بەرق" ۋە "سائىقە" سۆزلىرى ئىشلىتىلىدۇ. ھۆسىن-جامالنىڭ ئالاھىدە بەلگىسى بولغان "خال"غا تۈركى تىلىدا "مەڭ" دىگەن سۆز بار. پارسلاردا بۇنىڭغا ئات قويۇلمىغان. "مەڭ" سۆزى تۈركى شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئۇنىڭكىم، ئال ئىنىگىندە ① مەڭ ياراتتى،
بوي بىرلە ساچىنى تەڭ ياراتتى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، سارت (پارس)لارنىڭ تىلىدىكى سۆز يېتىشمەسلىك ھادىسىسىنى بىر-بىردىن ئېيتىشقا توغرا كەلسە، گەپ ئۇزۇرۇپ كېتىدۇ. چۈنكى، مۇنداق ئەھۋال بەك كۆپتۇر. جۈملىدىن ھەممە شائىرلار ۋە سۆز سەنئەتكارلىرى نەزىرىدە روشەن ھەم ئېنىق بولغان تەجنىس② بىلەن ئىھام③ پارس تىلىدا يوق دېيەرلىك بولۇپ، تۈركى تىلىدا ناھايىتى كۆپتۇر. بۇنداق سۆزلەر شېئىرگە ئالاھىدە زىننەت ۋە سەنئەت بەخش ئېتىدۇ. مەسىلەن، "ئات" سۆزىنى ئالساق، بىر مەنىسى بىرەر نەرسىنىڭ ئېتى؛ يەنە بىر مەنىسى مىنىدىغان ئات؛ ئۈچىنچى مەنىسى بىرەر نەرسىنى ئاتماقتا بۇيرۇش بولۇپ، بۇ تەجنىس تۇۋەندىكى شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

① ئىنىگى — ئىڭىگى.

② تەجنىس — ئومونىم سۆزلەر.

③ ئىھام — شېئىر سەنئىتىدە ئىككى مەنىلىك سۆز ئىشلىتىش.

چۇن پەرىيۇ ھۇردۇر ئاتىمىز، بېگىم،
سۇرئەت ئىچرە دىۋىدۇر ئاتىڭ، بېگىم،
ھەر خەدەنگىڭكى①، ئۇلۇس ئاندىن قاچار،
نا تەۋان جانىم سارى ئاتىڭ بېگىم.

بۇ ئىككى بېيىت تولۇق تەجنىس بولۇپ، پەقەت تۈرك شائىرلىرىغىلا خاستۇركى، سارتلاردا يوقتۇر ۋە بۇنى تۈرك شائىرلىرى «تويۇغ» (تۇيۇق) دەپ ئاتايدۇ. بۇ ھەقتە مەن «مىزانۇل ئەۋزان» (ۋەزنلەر مىزانى) ناملىق كىتاۋىمدا توختىلىپ ئۆتكەن ئىدىم. جۈملىدىن ”ئىت“ دىگەن سۆزنىڭمۇ ئۈچ مەنىسى بار. بۇ سۆز بىلەن مۇنداق تۇيۇق يېزىلغان:

ئەي رەقىپ، ئۆزنى ئاڭا تۇتساڭ ھەم ئىت
بىزگە رەھمى ئەيلەپ ئۆننىڭ كويىدىن ئىت②.
گەرچە بار دوزاخچە ئىشقىڭ شۇلىسى،
بىزنى ئۆز ئىلگىڭ ③ بىلە ئول سارى ئىت.

......يەنە «تۈز» (tüz) دىگەن سۆزنىڭمۇ بىرنەچچە مەنىسى بار: بىرى، يايىنىڭ ئوقىدەك تۈز نەرسە؛ يەنە بىرى تۈپ-تۈز دالا دىگەندىكى تۈز؛ ئۈچىنچىسى ”تۈز كىشى“ دىگەندىكى تۈز؛ تۆتىنچىسى ”سازنى تۈز“ دىگەندىكى تۈز؛ بەشىنچىسى، ئىككى كىشى (ياكى ئىككى تەرەپ ئارىسىدا سوھبەت

---

① خەدەنگ ــ ئوق (يانىڭ ئوقى)

② ئۆننىڭ كويىدىن ئىت ــ ئۆننىڭ كوچىسىدىن يۆت (يوقال).

③ ئىلىگ ياكى ئىلىك ــ ئەسلى ”ئەل“ يەنى قول.

Altun Oq

ياكى كېلىشىم ”تۈزمەك“ دېگەندىكى تۈز ۋەھاكازا ...... دېمەك، ئۈچ، تۆت ۋە ئۈنىڭدىنمۇ كۆپ مەنا بېرىدىغان سۆزلەر تۈركىي تىلدا ناھايىتى كۆپ، پارىس تىلىدا يوق.

...... شۇنىڭدەك ھەر خىل غىزا-تاماقلار تۈركىي تىلدا ”يىگۈلۈك“ (يېمەكلىك) دېيىلىدۇ. سارتلارنىڭ كۆپچىلىكى، بەلكى ھەممىسى ”يېمەك“نىمۇ ”ئىچمەك“ نىمۇ ”خۇرد“دېگەن بىرلا سۆز بىلەن ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار بىر تۇغقان ئەركەك قېرىنداشلارنىڭ چوڭ-كىچىكىنى ئايرىماي، ھەممىسىنى ”بۇرادەر“ دەيدۇ. تۈركلەر چوڭىنى ”ئاغا“، كىچىكىنى ”ئىنى“ دەيدۇ. پارىسلار قىز قېرىنداشلارنى ھەممىسىنى ”خاھەر“ دەيدۇ. تۈركلەر چوڭىنى ”ئىگىچى“ كىچىكىنى ”سىڭىل“ دەيدۇ. تۈركلەر يەنە ئاتىنىڭ قىز قېرىنداشلىرىنى ”ئاپاغا“، ئانىنىڭ ئاغا ئىنىسىنى ”تاغا“ دەيدۇ. پارىسلار بۇنىڭ ھېچقايسىسىغا ئات قويماي ئەرەپچىدىكى ”ئەممە“ ۋە ”خالە“ سۆزلىرىنى ئىشلىتىدۇ. جۈملىدىن ”كوكۈلداش“ دېگەن تۈركىي سۆزنى ”ئىمىلداش“ مەنىسىدە ئىشلىتىدۇ. شۇنىڭدەك ئاق ئۆي (كىگىز ئۆي)گە ”خەرگاھ“دەپ ئات قويغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تۈڭلۈك، ئۈزۈك، تۇرلۇق، باسرۇق، چىغ، قانات، كوزەك، ئوق، بېغىش، بوسۇق قاتارلىق بولەكلىرىنى تۈركچە ئېيتىدۇ. تۈركلەر كېيىكنىڭ ئەركىكىنى ھۆنە، چىشىسىنى قىلچاقچى، سۇيقۇننىڭ ئەركىكىنى بۇغا، چىشىسىنى مارال دېسە، سارتلار بۇلارغا ”ئاھۇ“ ۋە ”كوزەن“دىن باشقا سۆز تاپالمايدۇ. تۈركلەر ياۋا تۇڭگۇزنىڭ ئەركىكىنى قاۋان، چىشىسىنى مېكىجىن، كۈچۈكلىرىنى چورپە دېسە، سارتلار ھەممىسىنى ”خوك“ ۋە ”گۇراز“ دەيدۇ...... تۈركلەر ئۆدەكنىڭ ئەركىكىنى سۇنە، چىشىسىنى بۇرچىن دېسە، سارتلار بۇنىڭغا ئات قويالماي، ھەممىسىنى مۇرغابى دەيدۇ.

تۈركلەر ئۆدەكنىڭ ھەممە خىللىرىغا ئات قويغان. مەسىلەن، چۈركە، ئېركە، ئالما باش (ئالمىۋاش)، چىغىر قانات، تومۇر قانات، باغچال ۋە باشقىلار. سارتلار بۇلارنىڭ ھەممىسىنى يەنىلا مۇرغابى دەيدۇ. ئەگەر پەرقلەندۈرمەكچى بولسا، تۈركى سوزلەرنى ئىشلىتىدۇ...... شۇنىڭدەك ئاتنىڭ تۆپۈچاق (توپچاق)، ئارغىماق قاتارلىق خىللىرىنى ۋە ئات ياشلىرىنى بىلدۈرىدىغان تاي، غۇنان، دونەن، تولان، چىرغا، لانغا دىگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى شۇ پېتى تۈركچە ئېيتىدۇ. ئاتنىڭ ئىگىرىنى ”زىن“ دەپ ئاتىسىمۇ، تۇقۇم، ئۇلاڭ، غانجۇغا، چىلۋۈر، قۇشقۇن، قانتار قاتارلىق ئىگەر-جابدۇق بولەكلىرىنىڭ كوپ قىسمىنى تۈركچە پېتى ئاتايدۇ......
قوينىڭ بەزى ئەزالىرىغا ئات قويغان بولسىمۇ، ئارقا، ئوشۇق-لۇق ئىلىك، يان سوڭەك، قوۋۇرغا، ئىلىك، ئوتتۇرا ئىلىك، بوغۇزلاق قاتارلىق تۈركى سوزلەرنى ئوز پېتى ئىشلىتىدۇ. قايماق، قۇرۇت، قاتلىما، بۇلماق، مانتا، قۇيماق، بوزا، قىمىز، تاتماچ (ئاتىلا) ئوماچ، كومەچ، تالقان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىرمۇنچە يىمەكلىكلەرنىمۇ شۇ پېتى تۈركچە ئاتايدۇ.
...... تۈركى تىلدا سوز ياساش ئۇسۇلى جەھەتتىن شۇنداق بىر ماھارەت باركى، سوزنىڭ ئاخىرىغا ”چى“ قوشۇمچىسى ئۇلىنىش بىلەن بىرەر ھۈنەر، ئىش ياكى نەرسىنىڭ ماھىرى ئىكەنلىگى ئايان بولىدۇ. مەسىلەن، نەيزىچى، سۇچى، تامغىچى، قوشچى، قويچى ۋە باشقىلار. ئىش-ھەركەتنىڭ چوقۇم بولماي، گۇمانلىق ئىكەنلىگىنى ئوقتۇرۇشقا توغرا كەلسە، پېئىل يىلتىزىغا ”غۇ، قۇ، گۇ، كۇ“ ۋە ئاندىن ”دەك“ ئۇلاش بىلەن مەقسەت ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، بارغۇدەك، قايتقۇدەك، كەلگۇدەك ۋە باشقىلار. پېئىل يىلتىزىغا ”غاچ، قاچ، گەچ، كەچ“ قوشۇمچىلىرى

ئۇلىنىش بىلەن ئىش ھەركەتنىڭ سۈرئىتى ئىپادىلىنىدۇ. مەسى-
لەن، يارغاچ، تاپقاچ، بەرگەچ، يەتكەچ ۋە باشقىلار...... سۈ-
پەتلەرنىڭ ئالدىغا بىر "پ" ياكى "م" ئۇلىنىش بىلەن
ئاشۇرما سۈپەت ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئاپ-ئاق، قاپ-قارا، قىپ-
قىزىل، ساپ-سېرىق، يۇپ-يۇمۇلاق، ئوپ-ئوچۇق، كوپ-كوك،
بوم-بوز ۋە باشقىلار ...... بەزى سوزلەرگە ۋاۋ (و) بىلەن
"ل" ھەرپى ئۇلىنىپ ھەربى-مەمۇرى مەنسەپ ناملىرى ئىپا-
دىلىنىدۇ. مەسىلەن، ھىراۋۇل (سەر ئەسكەر) قاراۋۇل، ياساۋۇل،
بىكاۋۇل (دىۋان بېگى) توسقاۋۇل (پاسىبان)، شىغاۋۇل (تەشرى-
پاتچى)، بوكاۋۇل (ئاشخانا مەمۇرى) ۋە باشقىلار. مۇنداق سوز
ياساش ئۇسۇللىرى پارىسلاردا يوق. ئۇلار مۇنداق سوزلەرنىڭ
بەزىلىرىنى تۈركچە پېتى ئىشلىتىدۇ......

...... يىغىپ ئېيتقاندا، تۈركى تىلدا مۇنداق ئىنچىكىلىك
ۋە نەپىسلىك ناھايىتى كوپ. بۈگۈنكىچە ھېچ كىشى ئۇنى چىن
ماھىيىتى بىلەن مۇلاھىزە قىلمىغىنى ئۈچۈن ئاشكارا بولماي كەل-
مەكتە. بىزنىڭ تەييارغا ئاشىق بىلىمسىز ياشلىرىمىز ھە دېسىلا
ئىشنىڭ ئوڭىينى كوزلەپ، پارىس تىلى بىلەن شېئىر يېزىشقا
قىزىقماقتا ۋە شۇغۇللانماقتا. ۋاھالەنكى، ئەگەر كىشى ياخشىلاپ
مۇلاھىزە ۋە تەھلىل قىلىدىغان بولسا، تۈركى سوزلەرنىڭ مەنا
جەھەتتىن نەقەدەر كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇغىنى ، ئۇسلۇپ جەھەتتىن
نە قاتارلىق پەسھە ئىكەنلىكىنى، بۇ تىلدا مەنانى راۋان، ئېنىق،
ئوچۇق ئىپادىلەشنىڭ ئاسانلىغىنى بىلگەن بولاتتى. تۈركى تىل-
نىڭ كەڭ مەنىلىكلىكى ياكى ھەر تەرەپلىمىلىكى شۇنچە دەلىللەر
بىلەن ئىسپاتلانغان ھالدا، ئەمدى بۇ تىلدا سوزلەشكۈچى خەلق-
لەر ئارىسىدىكى شائىرلار ئوزىنىڭ شۇنداق گۈزەل ۋە باي

تىلى تۇرۇقلۇق ئۇز قابىلىيەت ۋە ماھارىتىنى باشقا تىل بىلەن كۆرسىتىمەن دەپ ئاۋارە بولمىسا ئىدى. ئەگەر ئىككى تىلدا يېزىش ئىقتىدارى بولسا، ئۇز تىلىدا كۆپرەك يازسا ئىدى......

...... بۇ سوزلىرىمدىن دۇشمەنلەر بىلەن مۇخالىپلىرىم مېنى ئۇزىنىڭ تەبىئىتى تۈركى تىلغا مايىل بولغىنى ئۇچۇن بۇ تىلنىڭ تەرىپىدە مۇبالىغە قىلىۋاتىدۇ ۋە پارىس تىلى بىلەن ئانچە ئالاقىسى بولمىغاچقا ئۇنى رەت قىلىشتىمۇ گەپنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى، دەپ گۇمان قىلىشمىسۇن. ھالبۇكى، پارىس تىلى تەتقىقاتىدا ۋە پارىسچە سوزلەردىن پايدىلىنىشتا ھېچكىم تېخى مەنچىلىك ئىش قىلالىغىنى يوق. بۇ تىلنىڭ ئارتۇق ۋە كەم تەرەپلىرىنى ھېچكىم مېنىڭدىن ئارتۇقراق بىلمەس①......

نەشرگە تەييارلاشتا پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

1. «ئەلىشىرناۋايى» — بېلىن ماقالىسى، 1861 - يىلى نەجىپ ئاسىم تەرجىمىسى.

2. «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» — تۈركچە، مۇھەممەت ۋەلىد

---

① شۇنىڭدىن كېيىن، ناۋايىنىڭ ئۇز ئانا تىلى — تۈركى تىلدا «چاھاردىۋان» (تۆت شېئىرىي توپلام)، «خەمسە» (بەش داستان) قاتارلىق بىر مۇنچە ئەسەرلەرنى ياراتقانلىقى؛ خىسراۋ دەھلىۋى، ئابدۇراخمان جامى، نىزامى گەنجىۋى، خوجا ھاپىز شىرازى، شەيخ سەئىدىگە ئوخشاش ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ ئەڭ ئىسىل ۋە مۇرەككەپ ئەسەرلىرىگە تۈركى تىلدا نەزىرە ھەم مۇشائىرىلەر يازغانلىقى، پارىس تىلىدىمۇ ناھايىتى نۇرغۇن غەزەل ۋە قەسىدىلەر ياراتقانلىقى مىسال كەلتۈرۈلۈپ، تۈركى تىلنىڭ پارىس تىلىدىن باي، گۈزەل ۋە راۋان ئىكەنلىكى ئىسپات قىلىنغان.

تەرجىمىسى. 1897 - يىل نەشرى.
3. «ئۆزبېك ئەدەبىياتى» (ئانتولوگىيە) 2 - توم، 1959 - يىل، تاشكەنت نەشرى.
4. «لۇغات چىغاتايى» (ئابوشقا لۇغەت).
5. «ئۆزبېك كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئۈچۈن قىسقىچە لۇغەت» — 1953 - يىل، تاشكەنت نەشرى.

Altunoq

ئەخمەتشا قارىقاش ۋە ئۇنىڭ مەشھۇر مۇخەممەسى

تۇردى سامساق

زامان ۋە تارىخ ئۆزىگە كېرەكلىك ئادەملەرنى ھەرقاچان ئۆزى يارىتىدۇ. ئادەملەرنىڭ ئىش ـ پائالىيەت ۋە ئىجادىيەتلىرى ئاممىنىڭ كۆڭلىگە ياقسىلا، ئۇنى كىشىلەر قەغەزگىلا ئەمەس، ھەتتاكى يۈرەكلىرىگىمۇ كۆچۈرۈۋالىدۇ. شۇندىلا ئۇ جەمئىيەتنىڭ قەدىرلىك مەنىۋى مۈلكىگە ئايلىنىدۇ ـ دە، ئەۋلاتلار بىلەن ئۇ ـ زۇن يىللار بىللە ياشايدۇ. ئاۋادا ئىش ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا، ئۇنداق "ئىجادىيەت" ئاپتورنىڭ كىم بولۇشى ياكى ئەسەر قانداق چوڭ، قانداق دەبدەبىلىك بولۇشىدىن قەتئىي نەزەركى خۇددى يالتىراپ تۇرغان، ئەمما قول ئىسسىتىشقىمۇ يارىماستىن ئۆچۈپ قالغان سامان چوغىدەك ئۆچۈپ ۋە ئۇنتۇلۇپ قېلىۋېرىدۇ. ئەدىبىي تىل بىلەن ئېيتقاندا بۇ: ئاپتوردىن بالدۇر ئەسىرى ئۆلدى دېگەن ـ لىكتۇر. بۇ خىل ئەھۋال ئەسەر ئۈچۈنمۇ، ئاپتور ئۈچۈنمۇ بەختسىزلىكتۇر.

يىغىپ ئېيتقاندا ئەسەرنىڭ قەدرى ـ قىممىتى، كۈچ ۋە

قۇدرىتىنى ئۇنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ياكى باشقا جەھەتلىرى
ئەمەس، پەقەت مەنىۋى مەزمۇنى بىلەن بەدىئى سەنئىتى بەل-
گىلەيدۇ. قىسقىسى، شائىر تەسۋىرلەيدۇ، خەلق تەستىقلايدۇ. گور-
كىينىڭ مۇنداق مەشھۇر بىر سوزىنى ھەرقاچان ئەستە چىڭ
ساقلاش زورۇر، ئۇ: "قەلەم بىلەن يېزىلغان نەرسىنى پالتا بىلەن
چېپىپمۇ ئۇچۇرۇۋەتكىلى بولمايدۇ" دېگەن ئىدى.

«سالامنامە»نىڭ قاچان يېزىلغانلىقى ھەققىدە ھازىرچە
ئىپتىدائى قەدەمدىكى بەزى مەلۇماتلارغىلا ئىگىمىز.

1948 - يىلى غۇلجىدا ئەخمەتجان قاسىمى باش مۇھەررىر-
لىكىدىكى «ئىتتىپاق» ژورنىلىنىڭ بىر سانىغا «يامان ئات توغرى-
سىدا مۇخەممەس» ناملىق ئاجايىپ بىر شېئىر بېسىلىپ چىقتى.
ئۇنى نەشرگە بەرگەن يازغۇچى زۇنۇن قادىرنىڭ قىسقىچە ئىزا-
ھىدا: شېئىر خوتەن قارىقاشلىق ئەخمەتشا ئاخۇن تەرىپىدىن
يېزىلغان بولۇپ، ئەسلى تېكىستى 25 كۇبلېت ئىكەنلىكى، ئەل
ئارىسىغا كەڭ تارقالغانلىقى، شۇنىڭدەك ئۇ "ئون ئۇچ كۇبلېت"نى
شىخودا بىر كىشىدىن يېزىۋالغانلىقى قەيت قىلىنغان ئىدى.

1955 - 1956 - يىللىرى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھوكۇمى-
تىنىڭ "خىزمەت تەكشۇرۇش ئەترىدى" قاتارىدا خوتەننىڭ كوپ-
لىگەن شەھەر ۋە يېزىلىرىدا (جۇملىدىن ئىككى يېرىم ئاي قارى-
قاشتا) بولۇشۇم مېنىڭ شۇ چاغدا، ئۇ شېئىرنىڭ تولۇق تېكىستىگە
بولغان ئارزۇ - ئىستەكلىرىم كويىدا ئىز - دىرەكلەشكە ئوبدان پۇر-
سەت بولدى.

ئىلچى (خوتەن شەھىرى) ۋە لوپ، چىرىيە، كىرىيە ناھى-
يىلىرىدىكى ئىزلىنىشلەردىنمۇ خېلى ئۇنۇم چىقتى. چىرىيە ئەل-
نەغمىچىلىرى بىلەن بولغان ئولتۇرۇشىمىزدا ئۇنىڭ ئاپتوبىئوگرافىيە-

يىسى ھەققىدە دەسلەپكى بەزى مەلۇماتلار ھاسىل بولدى.
ئەلنەغمىچىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەشرەپ قائىدىسى بويىچە چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى تەخ قىلىپ، ئەدەپ ساقلاپ ئولتۇرۇ- شاتتى. باش نەغمىچى رىۋايەت سوزلەيتتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە: خوتەن قارىقاشلىق ئەخمەتشا ئاخۇن تەلەبە (ئىلىم تەلەپ قىلـ- غۇچى) بولۇپ "قەشقەر خانلىق مەدرىس"كە (يەنە بىر رىۋايەتتە بۇخاراغا) ئوقۇشقا بارىدىكەن. ئۇ يەردە ئاقسۇلۇق نەزەرئاخۇن دىگەن تالىپ بىلەن ھوجرىداش بولۇپ ئوقۇپ قايتقانلىرىدىن كېيىن ئاۋۇ ئاقسۇغا مۇپتى، ئەخمەتشا ئاخۇن خوتەنگە مۇدەررىس بولىدىكەن. ئۇ، ئاتخۇمار ۋە ئاقسۇ ئىتىنىڭ داڭقىدىن خەۋەردار كىشى بولغىنى ئۈچۈن قەدىناس ساۋاقدىشى نەزەر مۇپتىغا 50 تەنگە ھاۋالە قىلىدىكەن. مۇپتى ئاتنى ئەۋەتىپ بەرمىگىنى ئۈ- چۈن ئۇ ئۇنىڭغا بىر خەت يازىدىكەن. شۇندىن بىر يىل كېيىن: كارۋان ئارقىلىق ئات ئەۋەتىلگەنلىگى ھەققىدە نەزەر مۇپتىدىن خەۋەر كېلىدىكەن. ئات قارىقاشقا كەلگەندە ئالدى بىلەن بىر كىشى "خۇش خەۋەر" ئېيتىپ "سۆيۈنچە" سوراپ كېلىدىكەن ۋە ئاندىن بىر كىشى ئاتنى سورەپ، يەنە كالتەك تۇتقان ئىككى كىشى ئارقىسىدىن ھەيدەپ ھويلىغا كىرىپ كېلىدىكەن. قارىسا "ئاجايىپ بىر ئات" كۆلكە، پىچىڭلەر كوپىيىدىكەن. ئىزاغا قالغان ئەخمەتشا ئاخۇن بۇ ئات توغرىسىدا بىر نەزمە يېزىپ، ئۇنى ئوقۇپ بېرىپ كېلىش ئۈچۈن ماھىر ئىككى شاگىرتىنى ئاقسۇغا ئەۋەتىدىكەن (بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاشۇنداق ھەزىل - چاخچاقلار بولسا كېرەك). نەزەر مۇپتى خوتەندىن كەلگەن مىھمانلار شەرد- پىگە "باغ زىياپىتى" ئوتكۈزىدىكەن. شۇ سورۇندا شېئىر ئوقۇلىدد- كەن. باشتا "ئۇنلۇك ئوقۇ"شىنى تەلەپ قىلغان مۇپتى، شېئىرنىڭ

بىر يەرلىرىگە بارغاندا "توختا، ئوقۇما، بەش سەر بېرەي، خۇدا ھەققى ئوقۇما......" دەپ تۆۋلايدىكەن. ئاممىنىڭ تەلىۋى بويىچە شېئىر تولۇق ئوقۇلىدىكەن. جامائەت قاقاقلاپ كۈلۈپ چاۋاك چالىدىكەن. بۇ چاغدا سەپراسى ئۆرلىگەن نەزەر مۇپتى جان ئاچچىغىدا ئۆزىنى كاچاتلاپ، ساقىلىنى يۇلۇپ، قاتتىق بىر ۋاقىراپ جاق ئۆگدىسىغا چۈشىدىكەن. قارىغۇدەك بولسا، ئۇ، پانى ئالەمدىن باقى ئالەمگە سەپەر قىلغان ئىكەن. نەزەر مۇپتۇمنى رەھمەتلىك قىلىۋەتكەن نەزمە ماۋۇ ئىكەن......دەپ نەغمىنى — يېقىملىق ئاھاڭغا سېلىنغان «سالامنامە»نى باشلايتتى.

«سالامنامە»نى كىرىيىلىك ھەسەن تەمبۇر دىگەن كىشى ئاھاڭغا سالغان ئىكەن. مەن يوقلاپ بارغاندا ھەسەن ئاكا ئاغرىق ئىكەن. ئىشىگى ئالدىدىكى ئېرىق ئۈستىگە، سۆگەت سايىسىگە قويۇلغان كارۋاتتا يانتۇ ئولتۇرۇپ ئۇ كىشىمۇ خېلى نەرسىلەرنى ئېيتىپ بېرەلىدى (ئەپسۇسكى بۇ شېئىر خوتەندە "نەزەر موپتۇمنىڭ نەزمى" نامىدا تارقالغان).

نەغمىچىلەردىن چىرىيىنىڭ بىر يېزىسىدا قۇربان قارىقاش ئىسىملىك بىر كىشى بارلىقىنى ئاڭلاپ بىر كادىر يولداشنىڭ باشلامچىلىقىدا بارسام، ئۇ ئادەم ئېغىر گاس ئىكەن. ئۇنىڭ سېرىق ساقال ئوغلى ئاغزىغا قولىنى كاناي قىلىپ قاتتىق ۋاقىراش ئارقىلىق ۋاستىچىلىك قىلدى. قۇناخۇن ئاكا بالىلىق كۈنلىرىدە ئەلنەغمىچىلەردىن "ئاشۇ نەزمىنى ئاڭلىغان"لىقىنى ئېيتىپ بەردى. قاۋۇل، قامەتلىك، قويۇق ساقاللىق 96 ياشلىق قۇربان بوۋاينىڭ بالىلىق كۈنلىرىدە ئاڭلىغىنىغا ئاساسلانغاندا «سالامنامە» يېزىلغانغا 70 - 80 يىللار، بەلكى بىر ئەسىرچە بولغان دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ.

دىمەككى، يارالغىنىدىن ھازىرغىچە ھېچقانداق بىرەر مەتبۇئات يۈزى كۆرمىگەن بۇ «سالامنامە» يۈز يىللار مابەينىدە ئەل ئارىلاپ، ئېغىزدىن - ئېغىزغا قولدىن - قولغا كۆچۈپ ۋە كۆچۈرۈلۈپ ھەم "ئۆچۈرۈلۈپ" نۇرغۇن مەرىكە، مەشرەپلەرنى ۋە شىددەتلىك بوران - چاپقۇن، ئېچىنىشلىق ئاقىۋەت، ئېغىر ئوقۇبەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ كەلگەن بولسىمۇ، يەنىلا قەدرى - قىممىتىنى يوقاتماي ئەل ئارىسىغا خۇددى گۈزەل پولكلوردەك سىڭىپ، بىزنىڭ مەرىپەت سۆيەر خەلقىمىزنىڭ ئەتىۋالىق ئامىي مۈلكى سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلگەن.

بۇ شېئىرنىڭ مەن ئۇچراتقان يەتتە خىل ۋارىيانتىدا كۇبلېت ۋە مىسرالار، مۇقەددىمە، ئاخىرى بولۇپ قېلىش ياكى قوشۇلۇپ ۋە چۈشۈپ قېلىشتەك ھادىسىلەر خېلى دەرىجىدە كۆرۈلدى، شۇنداقتىمۇ شېئىر ئۆز گۈزەللىكى ۋە قىممىتىنى ساقلاپ كەلگەن.

ئومۇمەن بۇ شېئىر ئەخمەتشا قارىقاشىنىڭ بۈيۈك تالانت ئىگىسى ۋە قەلىمى پىشقان شائىر ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ شائىر ئىجادىيىتى ھەققىدىكى ئىزلىنىشلەرنىڭ يەنە داۋام قىلىنىشىدىن ئۈمىتۋارمىز.

سالامنامە

ئەخمەتشا قارىقاش

دۇئايى بەندەت خوجام نەزەر مۆپتۈمغا ئەلۋەتتە،
تەھەيياتۇ سالامىم ئانچىنان ئاھۇ ـ نادامەتتە،
دۇئا بىر لەۋسال ئولغاي سالامىم ياخشى سائەتتە.
سىنى ياد ئەيلىگۈم ھەركۈن سەھەر ۋاقتىدا تائەتتە،
كى سەندىن ئۆزگە دوستۇم يوق ئىدى ئاقسۇ ۋىلايەتتە.

ساڭا مەن نامە يازدىم، نامۇناسىپ لەۋزىدىن ئەي يار،
بىھەمدۇللا تىرىكلىكتىن نىشانە ئەيلىدىم ئىزھار.
بىلىشنى ئىستىسەڭ مۇندا شۈكۈركىم بىز ئەمەس بىمار،
تېنىڭ ساقمۇ بۇ كۈنلەردە سىنىڭ ئاندا نەھاللىغ بار.
مۇشەققەتلىكتىمۇ، يا ئوتتىمۇ ئۆمرۈڭ پاراغەتتە؟!

قېرلىق ھالىدىن سورىسام يېتىشتى نەچچىگە ياشىڭ،
سىنىڭ ھالا بۇ كۈنلەردە ئاقارمىشمۇ قارا باشىڭ.
ئايال، ئوششاقلىرىڭ ساقمۇ جىمى قەۋمۇ ـ قېرىنداشىڭ،

سىڭەمدۇ ئىشتىھا قانداقكى ھەر ۋاقتى يىگەن ئاشىڭ،
ئۇزەڭ ئوبدان، چىرايىڭ تازىمۇ ھوسنى مالاھەتتە.

ئىشتىكىل ئەي رەپىقا سوزنى ئەخمەتشا قاراقاشتىن،
ساڭا ئەمدى بايان ئەيلەي بۇ ئەھۋالنى يېڭى باشتىن.
ئەقىدەم بار ئىدى سىزگە يېقىن تۇققان قېرىنداشتىن،
نىتەي كوڭلۇڭ ماڭا قاتتىق ئىكەن گويا قاراتاشتىن.
كۇلۇپسەن، بىلگىنىم يوق مەن ئۇنى ئەينى زۇرۇرەتتە.

سىنى مەن دوست - يارىم دەپ، كوڭۇلدە ئىتقات ئەتكەچ،
مۇھەببەت رىشتىسىدىن ھەر زامان كوڭلۇمنى شاد ئەتكەچ.
سۇپاتىڭنى قىلىپ دائىم خوتەن ئەھلىگە يات ئەتكەچ.
ئەۋەتىپ سىزگە ئەللىك تەڭگە پۇلنى ئىتماد ئەتكەچ،
كى ياخشى ئات يۇ بەرگەي دەپ ھامان ئۇشبۇ خىيالەتتە.

پۇلۇمنى، تۇختىتىپ بىرىيىل، ئەۋەتىپسىز ماڭا بىر ئات.
ئىشەكچە يوقتۇر رەپتارى ئەنىڭكى ھەر نە پەيلى يات.
كى يولدا توختىۋالدى قامچى بىرلەن ئۇرمىسام پات - پات
كۇلا، ئاغامچىنى ئۇزدى قوزۇقلاپ باغلىسام قات - قات،
ئۇلاپ ئاغامچىنى ھەر كۇنلىگى قالدىم ھىلاكەتتە.

بايان ئەيلەي ساڭا ئەمدى بۇ ئاتنىڭ ئەيىبىنى ئاڭلا،
قىڭا قويرۇق، سىڭا سوڭگەچ، پۇتى مايماق، بويى لاشقا.
بىرى تەپكەك، بىرى ھورككەك، بۇ ئەيپلەر ئۇستىگە ماڭقا.

ساماننى بەش كوشۇك يەپ ھەر قەدەمدە بىر تۇرۇپ ساڭقا،
بۇ ياڭلىغ ئات يەنە ھەرگىز تېپىلماس ھېچ ۋىلايەتتە.

مېنىپ چىقسام ئېلىپ ئۇردى، يىقىلدىم نەچچە كۈن ياتتىم،
قويۇپ بەرسەم بۇزۇپ باغنى ھەممە ئەلنى قاخشاتتىم،
سۇغاغاندا قېچىپ سورەپ ئاران ھارغاندا توختاتتىم.
تېگىشتىم ئۈي بىلەن بەش، ئالتە نوۋەت، ئۇن قېتىم ساتتىم.
قىلىپ دەئۋا كېلىشۋەدى ماڭا ياندى شەرىئەتتە.

زورۇرەتتىن مىنىپ ئېردىم، يېرىم مەنزىل بېرىپ ھادى،
كېيىن قالدى ئىشەكتىن ناگىھان ئۈي بىرلەتەڭ باردى.
سوۋۇتقاندا دەرەخكە كوپ ئۇرۇپ كوكسىنى ھەم ياردى.
پېتىقتا بىر يېتىپ ئالسا، كوتەرسەم قوپمىغاي زادى.
بۇ ئات بىرلەن قايان بارسام قېلىپتۇرمەن پالاكەتتە.

ئېرىقنى كورسە ياندى ئارقىسىغا، ئۇتمىدى ئاتلاپ،
ئەگەر يولغا كېرىپ بىر قاتىرىۋالسا ھارمىدى قاتراپ.
گاھى بويىنىغا چۈشتۈم قاتىرىغاننىڭ زەپتىدىن چاچراپ،
ئىچىم سانجىقتا تولدى ھەر قوۋۇرغام بەنتىدىن ئاجراپ،
ساقايدىم ھەر قېتىم پارىپى يالاپ مەئجۇنى شەرۋەتتە.

ئەۋەتىپسىز بۇ ئاتنى ھېچ كىشى بىر يول قاراپ باقماس،
قەلەندەر بىرلە ھابدالدىن بولەكلەرگە غۇلى ياقماس.
كى ھەرقانچە بوغۇز يىسە خۇنۇك بەستىگە نەپ يۇقماس،

كىشىنىڭ يامبىشىنى ئات بالاسى مۇنچىلىك چاقماس.
ئوتەر بولدۇم بۇ ئات بىرلەن ھامانەم قايغۇ - ھەسرەتتە.

جاھان بازارىدا ھىچكىم بۇ ئاتقا تەڭنى تاپماسلەر.
سوكۇلداش ئادىتى، ئۇرساڭ چىچاڭلاپ زادى چاپماسلەر،
يىقىلسا ناگىھان مۇدرەپ تېخى تەپسەڭمۇ قوپماسلەر.
سالاملاشقان مەھەل توختاپ تاياقسىز زادى ماڭماسلەر،
ئوسال ئات كوپ قېتىم قويدى مېنى ئانچەن خىجالەتتە.

ئۇرۇق، توققانلىرىم مەندىن قاچانكى ئات سوراپ كەلدى،
بۇ ئاتنىڭ خۇلقى، خۇي - پەيلى مېنى غەمگە ئۇراپ كەلدى.
بېرەر بولسام نېدا ئەيلەپ، نىتەي ھالى خاراپ كەلدى،
ئاياغى، يا ئېغىز، باشى ۋە يا بۇرنى قاناپ كەلدى.
خەتەردىن ئۇزگە خىسلەت يوق بۇ ئات ياڭلىغ كاساپەتتە.

ئېغىلدا توختىماي ھەردەم، ئىشىكنى كوپ قېتىم چاقتى،
بوغۇپ خودەكنى ئولتۇردى، موزاينىڭ ھەم خۇنى ئاقتى.
قېچىپ كەتسە تۇتۇق بەرمەي، تالاي تۇن باشقىلار باقتى،
تولەپ ھەق ھارمىدىم مەنمۇ، ھايان ھەر كىمگە خۇشياقتى.
بۇ ئات بىرلەن قېلىپتۇرمەن ھەمىشە كوپ مالامەتتە.

بوغۇز بەرسەم ئۇنى يىدى راسا ئىخلاس بىلەن چايناپ.
خورازدىن قىزغىنىپ پۇرقۇپ، تېپىشلەپ پۇتلىرى ئوينىاپ،
سوۋۇتقاندا تۇرار مۇگدەپ كوزىدىن كوك چاپاق قاينىاپ.

كى باشى ساڭگىلاپ يەرگە، چىۋىنلەر جىسمىنى قاپلاپ،
قايۇجانغا ياقار بۇ ئات سىياقى بۇ قىياپەتتە.

بوشاپ چىقسا تالاغا توختىماي سەكرەپ چىچاڭلايدۇ،
كىرەر بولسا چۆمەننى چەيلىبان بوستاننى چاڭلايدۇ.
كىشىنى كورسە كىشنەپ، كەلسە چىشلەپ تېخى قوغلايدۇ،
قاپاقۇ - كوزا كورسە سۇنى سەلپىپ ئورە قويمايدۇ.
خالايىق بۇ كاساپەت ئات بىلەن ھەردەم ئاداۋەتتە.

قۇتۇلسام ئۇشبۇ ئاتتىن دەپ خېرىدارىنى ئاختاردىم.
بىردىكىنى ھەرقاچان كورسەم سۇچۇك تىل بىرلە يالۋەدىم،
ئويىگە تولا قاتراپ، قېرىغاي چاغدا مېڭىپ ھاردىم،
يېيىشلىك، كۈچى بار...... دەپ، تەرىپىنى ئانچە تولتادىم
باھادا يەتمىدى ئالغان پۇلۇمغا بۇ سالاھەتتە.

ساتاي دەپ ئانچىنان قىلدىم سېلىپ ھەر ھەپتە بازارى،
بۇ ئاتنىڭ پەيلىدىن قورقۇپ يېقىن كەلمەس خېرىدارى.
يامانلىق شوھرىتى بولدى خوتەن بازارىدا جارى.
كىشىكىم قاچتى كورگەندە ئېلىپ بارغىل دىبان نارى،
قىلىپتۇرمەن بۇ ئات بىرلەن تېخى شۇنچە زالالەتتە.

بىزار بولدۇم بۇ ئاتتىن ھەر كۈنى بازارغا ئەپچىقتىم،
نىلىنگەنگە ساتاي دەپ مەن بۇ سوزنى ئويدە دەپ چىقتىم.
يېيىپ جۇل ئۇستىگە ئوبدان ئىگەرنى تېخى سېپ چىقتىم،

سېتىلماي قالمىسىدى...... دەپ تۈمەن مىڭ غەمنى يەپ چىقتىم.
قاراپمۇ قويمىدىكى ئاتقا ھېچكىم بۇ سالاپەتتە.

كى ئاندىن ئىككى ئاي باقتىم پىچەنگە روزى شەپ باغلاپ،
قوتۇر جىسمىنى كۆنجۈت يېغىدا ھەر كۈنلۈگى ياغلاپ.
بوغۇز بەرسەم قاچانكى قاينىتىپ، يەدى ئۆزى چاغلاپ
بىدىكلەر ئولۇشۇپ يالغاننى ئېيتىپ ئانچىنان داڭلاپ،
ئەخىر تەرساغا ساتتىم ھەققىنى بەرمەككە موھلەتتە.

مەگەر ھەرقانچە قىممەت بولسا، ئوتتۇز تەڭگە مىئادى،
مىنىپ چىقسام بولالماي ئاشۋاقتىلىق يەردىلا ھادى.
كېيىن قالدى كالانىڭ ھارۋىسىدىن كۆن پاتار بادى،
كورۇڭكى، ئۆشبۇ ئاتتۇرھالى، شۇنچە نەرخىمۇ زادى؟!
ئېلىپتۇرسىز يىگىرمە تەڭگىگە، يا بولسا ئون يەتتە.

چۈشۈپتۇر ئاسماندىن ئون تولۇمدا لاپ بىلەن ياغان.
بىرى ئالەمگە تارقاپ، توققۇزى مۆپتۈمغىلا قالغان،
دەرىخ...... يالغان ئەمەسمۇ ئاتنى ئەللىك تەڭگىگە ئالغان
كىكىردەككە ئاشۇنچە تەڭگىنى يالغانمىكەن سالغان.
بىرەرسىز پۇلنى تەخسىر بىر كۈنى ئەلۋەتتە، ئەلۋەتتە.

شىكايەتكە ئېغىز ئاچسام ئارام ئالماي قىلارمەن دات،
قۇتۇلدۇم ئۆشبۇ ئاتتىن بولدى كوڭلۇم قايغۇدىن ئازات.
سۇنۇپ پۇت قولنى ياتقۇم ئەمدى راست روھى راۋانىم شات،

نەزەرلەردىن ھەزەرلەر ئەيلىمەككە مىڭ قەسەملەر يات،
كى ئۆمرۈم ئۆتكۈسىدۇر دوست - يارەنگە ساداقەتتە.

ئۆزەڭ موللا بۇرادەر بىنھايەت نەپسىڭىز غالىپ،
سىياقىڭ خوپ سالاپەتلىك، بىلۇرمەنكىم دىلىڭ قالىپ،
بولۇپتۇرسەن بېرىپ ئاندا كىشىنىڭ ھەققىغە تالىپ.
كۆنۈڭ ئۆبدانىمىدۇر ئەي يار مېنىڭ ھەققىمنى ئېيپ قالىپ،
كوچۇرۇپ روزى غارىڭنى يۇرۇپسەنمۇ پاراغەتتە.

نومۇس قىل خەلقى ئالەمدىن كى سالمىسەن ئېمەس بىمار،
خىيانەتلىك قىلىپ شۇنچە خىجىللىك ئەيلىمەك دەركار.
مېنىڭ ھەققىمنى يەپسەن، ئۆزگىنىڭ ھەققىنى يىمە زىنھار،
كىشىنىڭ ھەققىنى يەپ، مىڭ ئىبادەت قىلغىنىڭ بىكار،
كى كۆن، تۆن ئۆخلىماستىن سەئىلە تۇرساڭمۇ تائەتتە.

ماڭا ئۆل ئات ئۆچۈن دائىم ئۆيۈمدە كوپ مالامەتتۇر،
يېقىنلاشقاچ قىيامەت، بەددىيانەتلىك ئالامەتتۇر.
يىمەك بىر ئاتتا ئۆتتۈز تەڭگىنى قانداق خىيانەتتۇر.
مېنىڭ قالغان پۇلۇم بىرنەچچە كۆن سىزدە ئامانەتتۇر.
بېرۇرسىز پۇلنى تاڭلا ۋاقتىدا روزى قىيامەتتە.

«ئىرق پۈتۈك»

ئىبراھىم مۇتىئى

قىسقىچە ئىزاھات

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى يادىكارلىقلار ئىچىدە ئۇيغۇر رونىك يېزىقىدىكى (يەنى ئورخون يېزىقىدىكى) يادىكارلىقلار ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. «ئىرق پۈتۈك» (پال كىتاۋى، ياكى تەبىرنامە) شۇلارنىڭ بىرقەدەر چوڭ ھەجىمدىكىلىرىنىڭ بىرى.

«ئىرق پۈتۈك» نىڭ بىرقانچە نۇسخىسى تېپىلغان. ئۇنىڭ بىرى ئا. ستەيىن تەرىپىدىن دوڭخاڭدىكى بىزەكلىك (مىڭ ئۆي) دىن تېپىلغان نۇسخا. بۇ نۇسخا جەمى 104 بەتلىك بولۇپ، ھەر بېتىدە 40 تىن 70 كىچە رونا (ھەرپ) بار.

يەنە بىرى، ئا. لېكوك تەرىپىدىن تۇرپاندىكى تۇيۇقتىن تېپىلغان نۇسخا (ھەر بەتتە 31 قۇر).

بۇ نۇسخىلارنىڭ ھەر ئىككىسى دانىيەلىك تۈركولوگ ۋ. تومسېن تەرىپىدىن بىرىنچى قېتىم ئېلان قىلىنغان.

يۇقىرىقى نۇسخىلار تەخمىنەن 9 - ئەسىرگە ئائىت بولۇپ،

بۇلاردا ئىشلىتىلگەن ئورخۇن يېزىقى ۋە تىلى ئۆزىگە خاس بولغان بىرمۇنچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

«ئىرق پۈتۈك» نىڭ بۈگۈندىن باشقا نۇسخىلىرىمۇ تېپىلغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانلىرىمۇ بار.

بىز بۇ يەردە قەدىمقى ئۇيغۇر رونىك يېزىقىدا يېزىلغان نۇسخىسىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلدۇق. ئەسلىدە بۇنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنىمۇ بېرىش كېرەك ئىدى. لېكىن مەتبەدە تەييار ترانسكرىپسىيە ھەرپلىرى بولمىغاچقا، ھازىرچە پەقەت تەرجىمىسىنىلا ئېلان قىلدۇق.

«ئىرق پۈتۈك» قەدىمقى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى، دۇنيا قارىشى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا بەك زور قىممەتكە ئىگە. «ئىرق پۈتۈك» تە بايان قىلىنغان "ياخشىلىق" (ئەزگۈلۈك) ۋە يامانلىق ئالامەتلىرىنىڭ بىرمۇنچىسى تا مۇشۇ كۈنگىچە ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە شۇ پېتى ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، چۈشىدە پادىشانى كۆرسە بەخت-سائادەتكە ئىگە بولىدۇ، چۈشىدە قارا قۇش كۆرسە، ئامەتى كېلىدۇ. چۈشىدە ئورۇق ياكى ئاغرىق ئات مىنسە كۆڭۈلسىزلىك يۈز بېرىدۇ، چۈشىدە سېمىز ئات مىنسە ئىشى ئوڭدىن كېلىدۇ، سېمىز توگە مىنسە مۇرادىغا يېتىدۇ، چۈشىدە قوي پادىسى كۆرسە باي بولىدۇ، ئاسماندا ئۇچۇپ چۈش كۆرسە پايدا ئالىدۇ. چۈشىدە يامغۇر كۆرسە تۇرمۇشى باياشات بولىدۇ، چۈشىدە بۆغا كۆرسە بالا-قازادىن قۇتۇلىدۇ، دىگەندەك ئېتىقاتلار ھازىرمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا داۋام قىلىپ كەلمەكتە. بۇ پاكىتلار «ئىرق پۈتۈك» تىكى كۆزقاراشلار ئۇيغۇر خەلقى ھاياتىدا مىڭلارچە

يىلاردىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىلىك كوزقا-راشلار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن «ئىرق پۈتۈك» نى ھازىر خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ئېغىزچە تەبىرنامىلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش، خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى ھايات تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس دۇنياقاراشلىرى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئەتراپلىق ئۆگىنىشتە بۇ خىل تەتقىقات زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

(بۇنىڭدىكى نومۇرلار ئەسلى تېكىستنىڭ قۇر تەرتىۋىنى بىلدۈرىدۇ).

«ئىرق پۈتۈك» تەرجىمىسى

1. تەنشىمەن (يەنى جۇڭگو پادىشاسىمەن). ئەتىگەنلىكى ۋە ئاخشىمى (ياكى كېچە-كۈندۈز) ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ كو-ڭۈل ئاچقۇدەكمەن. بىلىڭلاركى بۇ ئەزگۇ (ياخشىلىق ئالامىتى).

2-، 3. ئالا ئاتلىق يول تەڭرىسىمەن (تەقدىر ئىلاھىمەن) ئەتىگەنلىكى ۋە ئاخشىمى يول يۈرەرمەن. ئۇتتۇرامدىن ئىككى ئايلىق ئادەم بالىسى ئۇچرىدى. ئادەم قورققان ئىدى. "قورقما، قۇت، (بەخت) بەرگەيمەن" دەپتۇدەكمەن. بىلىڭلاركى، بۇ ئەزگۇ (ياخشىلىق).

4-، 5. ئالتۇن قاناتلىق يىرتقۇچ قارا قۇشمەن، تېنىمنىڭ ئۇزۇغىمۇ تۇگۈمەسكەن. دېڭىزدا تۇرۇپ تاپقانلا نەرسىلەرنى تۇتىد-مەن، ياراتقان نەرسەمنى يەيمەن، شۇنداق كۈچلۈكمەن. بىلىڭلاركى، بۇ ئەزگۇ.

6• ئالا تاغىل لاچىن قۇشمەن، چىنتەن (سەندەل) دەرەخىدە ئولتۇرۇپ كوڭۈل ئاچقىدەكمەن. شۇنداق بىلىڭلەر!

7 -، 8 -، 9• باتۇر بەگ يىلقىسىغا بىرىپتۇ. ئاق بايتالى قۇلۇنلاپتۇ، ئالتۇن تۇياقلىق ئايغىرلىققا يارىغىدەك؛ تۇگىلىرىگە بىرىپتۇ، ئاق ھىنىگانى بوتىلاپتۇ، ئالتۇن پۇتلۇق بۇغرالىققا يارىغىدەك؛ ئۇيىگە كىلىپتۇ، ئۇچىنچى قونچويى (مەلىكىسى) ئوغۇل تۇغۇپتۇ، بەگلىككە يارىغىدەك. خوشال - خورام بەگ ئەر (باتۇر) ئىكەن! بۇ ئىنىق ئەزگۇ.

10• ئىيىق بىلەن توڭغۇز ئارت (داۋان) ئۇستىدە سوقۇشۇپتۇ. ئىيىقنىڭ قارنى يىرىلىپتۇ، توڭغۇزنىڭ سۇيىۇ چىشى سۇنۇپتۇ. بىلگىنكى، بۇ يامانلىق.

11• ئەر ئىلدام كىلىۋىتىپ، ياخشى سوزلەرنى قىلغىدەك. بىلىڭلەركى بۇ ئەزگۇ.

12-، 13• ئالتۇن باشلىق ئىلانمەن. ئالتۇن قوسىغىمنى قىلىچ بىلەن كىسىپ، بەدىنىمنى يول ياقىسىغا، بىشىمنى ئويىنىڭ تىشىغا تاشلاپ قويۇپتۇدەك. بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

14• چوڭ ئوي (گە) ئوت كىتىپتۇ، ئولىمۇ، ئوگزىسىمۇ قالماپتۇ دەك. بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق!

15 - ئەسىنگەن يولۋاسمەن، بىشىم قومۇش ئارىسىدا كورۈنگۇدەك، مەن شۇنداق باتۇرمەن، ئەدەپ - ئەردەملىكمەن. شۇنى بىلىڭلەركى!

16• سىرىق ئاتلىق ساۋچى، ئالا ئاتلىق ئەلچى ياخشى سوز (خەۋەر) ئىلىپ كەپتۇدەك. شۇنداق بىلىڭكى، بۇ ئىنىق ئەزگۇ.

17• ئادەم ئوۋغا بىرىپتۇ. تاغدا ئۇ ھەممىگە قادىر تەڭ-

رىگە ئىبادەت قىلىپتۇدەك. بىلگىنكى بۇ يامانلىق.

18. تەڭرىلىك (يەنى ئۆلۈمى يېقىنلاشقان) موماي ئۆيىدە قالغان (ئىكەن)، ياغلىق قاچىنىڭ چېتىنى يالاپ تىرىلىپتۇدەك، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپتۇدەك. بۇنى شۇنداق بىلىڭلەر!

19. قۇزغۇننى ياغاچقا باغلاپتۇ، قاتتىق باغلاڭلار، ياخشى باغلاڭلار دەپتۇدەك. بۇنى شۇنداق بىلىڭلەر!

20-، 21-، 22. يۇقۇرىدا تۇمان تۇرۇپتۇ (پەيدا بولۇپتۇ)، تۆۋەندە توزاڭ تۇرۇپتۇ (كۆتىرىلىپتۇ)، ئۇچار قاناتلار ئۇچقان ئىكەن، ئېزىپ كېتىپتۇ، كىيىك ئەۋلادى (ياۋا ھايۋانلار) يۈگۈرگەن ئىكەن، ئېزىپ كېتىپتۇ، كىشى ئوغلى (ئادەمزات) يۈرگەن ئىكەن يولدىن ئېزىپتۇ. يەنە تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئۈچ يىلدا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئامان - ئېسەن كۆرۈشۈپتۇ. خوشال بولۇپتۇ، سۆيۈنۈپتۇ. شۇنداق بىلىڭلاركى، بۇ ئەزگۈ.

23-، 24. ئېچىرقىغان ئات ئۆزى سەمىرگەن يەرنى كۆرۈپ (شۇ يەرگە) يۈگۈرۈپتۇ، يولدا ئۇنىڭغا ئوغرى ئۇچراپ تۇتۇۋېلىپ مىنىۋاپتۇ. (بۇ ئات) يايلىدىن تاكى قۇيرۇغىغىچە يېغىر بولۇپ، يۈرەلمەي تۇرغىدەك، شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

25-، 26. مېنىش ئېتى شەرق تەرەپتە ھېرىپ - ئېچىپ تۇرۇپ قاپتۇ. تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن تاغ ئۈستىدە ئېقىن سۇ كۆرۈنۈپتۇ، دەرەخزارلىقتا يېشىل ئوت كۆرۈنۈپتۇ، ئات شۇ يەرگە بېرىپ سۇ ئىچىپتۇ، ئوت يەپتۇ. (شۇنىڭ بىلەن) ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپتۇ. شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۈ.

27-، 28. (كېگىز) ئۆينىڭ ئىچى قانداق - ئۇ؟ تۈڭلۈكى قانداق - ئۇ؟ دەرىزىسى قانداق كۆرۈملۈك، ئۇ! ئوگزىسى

قانداق ـ ئۇ؟ ئاغامچىسى قانداق ـ ئۇ؟ ئۇلار باغلاۋاتقىدەك. بىلىڭلەركى، بۇ ئېنىق ئەزگۇ.

29. ئاق ئات ئۈچ مەۋجۇداتتا ئۇز قارىشىسىنى تاللىۋېلىپ، ئەپۇ ـ ئوتۇنۇشكە بېرىپتۇدەك. قىرقما، ياخشى ئوتۇن. ئايانماي ياخشى دە، يالۋۇر؛ دىگۇدەك. شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۇ.

30 ـ، 31. تېتىر (ئىسىل نەسىللىك) بوغرامەن، ئاق كوۋۇك چاچقۇدەكمەن، (كوۋۇكلىرىم؟) يۇقۇرىدا ئاسمانغا تېگەر، پەستە يەرگە تېگەر، ئۇخلاۋاتقاننى ئويغىتىپ، ياتقاننى تۇرغۇزۇپ، يۇرگىدەكمەن، شۇنداق كۈچلۈكدەكمەن. بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۇ.

32. قارا ئوپگوك (ھۆپۈپ؟) يىل بويى (ئۆگەتىسىمۇ) كارغا كەلمەس. ”ئۆگەتمەڭ“، ”كورمەڭ“ (قارىماڭ) ”ئۈركۈتمۈڭ“ دەر. شۇنداق بىلىڭ!

33 ـ، 34. ئۇزۇن تونلۇق (يەنى ئايال) كوزگۇسىنى (ئەينىگىنى) كولگە چۇشۇرۇپ قويۇپ، كۇندۇزى يىغلىغۇدەك، كېچىسى ھوڭرىگۇدەك. شۇنداق بىلىڭلەركى، موڭلۇق ئۇ، بۇ ئېنىق يامانلىق.

35. ئوغلان كاككۇك پېيىنى تېپىۋاپتۇ، بۇنىڭدىن ئۆكە تاقىتان كېلىنچەك قۇتلۇق بولسۇن، دەپتۇ. شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۇ.

36. قارغۇ قۇلۇن ئايغىرلار ئارىسىغا كىرىپ ئەتىدىن ـ كەچكىچە ئەمچەك ئىزلەپ ھېرىپ ـ ئېچىپ كېتىپتۇ. بىچارە قانداقمۇ قىلار. شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

37. ئىككى ھوكۇزنى بىر بوقۇسىغا قېتىپ قويۇپتۇ. ئۇلار ماڭالماي تۇرغىدەك. شۇنداق بىلىڭكى، بۇ يامانلىق.

38 - 39. تاڭ ئېتىپتۇ، ئاندىن كۈن چىقىپ يەر - جاھان يورۇپتۇ. شۇنداق بىلىڭكى، بۇ ئەزگۈ.

40. باينىڭ قويى ئۈركۈپ كېتىپ، بورىگە ئۇچراپتۇ، بورى ئۆلارنىڭ سۈتىنى ئېمىپ كېتىپتۇ. ھەممە قوي ئامان قاپتۇ. شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۈ.

41 -، 42. خان تەختكە ئولتۇرۇپ ئوردا - ساراي ساپتۇ، ئەل - يۇرتى ئۇنىڭ ئالدىغا كەپتۇدەك، يۇرت كاتتىلىرى، ئاقساقاللىرى يىغىلىپ ئويۇن - تاماشا قىلىغىدەك. شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۈ.

43 -، 44. قىمارۋاز بىر ئادەم بالىسىنى ۋە خوتۇنىنى ئېلىپ، ئۇستا قىمارۋازنىڭكىگە (قىمار ئوينىغىلى) بېرىپتۇ. بالىسىنىمۇ، خوتۇنىنىمۇ ئۇتقۇزماستىن يەنە توقسەن باش قوي ئۇتۇپتۇدەك، بالىسى بىلەن خوتۇنى بەك خوشال بوپتۇدەك، شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۈ.

45. كەمبەغەلنىڭ بالىسى ئوقەت قىلىشقا چىقىپتۇ. سەپىرى ئوڭۇشلۇق بولۇپ، خوشال - خورام قايتىپتۇدەك. شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۈ.

46—، 47. يىرتقۇچ ھايۋان — يولۋاس يەم ئىزلەپ ئوۋغا چىقىپتۇ، ئوۋى ئوڭۇشلۇق بولۇپ، نۇرغۇن يىمەكلىك تېپىلاپ، خوشال - خورام قايتىپتۇدەك. شۇنداق بىلىڭكى؛ بۇ ئەزگۈ.

48 -، 49. بىر تېۋىلغا يۈز بولۇپتۇ يۈز تېۋىلغا مىڭ بولۇپتۇ. مىڭ تېۋىلغا تۈمەن بولۇپتۇدەك، شۇنداق بىلىڭلەركى بۇنىڭدا پايدا بار، بۇ ئەزگۈ.

50. كېگىزنى سۇغا سېلىپ، يەنە ئۇر، قاتتىق پىشۇر دىگىدەك. شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

51. خان سوقۇشقا بېرىپتۇ، دۈشمەننى يېڭىپتۇ، سۈرگۈن قىلىپتۇ، كوچۇرۇۋېتىپتۇ، ئۆزى ۋە قوشۇنى خوشال-خورام ئور-دىسىغا (پايتەختىگە) قايتىپتۇ دەك. شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۈ.

52، 53، 54. ئەر (ئادەم) سوقۇشقا بېرىپتۇ، يولدا ئېتى ھېرىپ قاپتۇ، ئۇنىڭغا تۇرنا قۇش ئۇچراپتۇ. تۇرنا ئۇنى قا-نىتىغا ئولتۇرغۇزۇپ، يۇقۇرى كوتىرىلىپ ئۇزاق يول يۈرۈپتۇ، ئۇنى ئاتا-ئانىسى يېنىغا ئاپىرىپ قويۇپتۇ، ئاتا-ئانىسى بەك خوشال بولۇپتۇ. شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۈ.

55. كوپ ئاتقا ئىگە بولغاندەك خوشاللىقىڭ يوق. ئېتىم ئاز قالدى دەيدىغان قورقۇنچۇڭمۇ يوق، ئۇچىغا چىققان بەخت-سائادىتىڭمۇ يوقتەك، شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ ئېنىق ياماندۇر.

56. بىر قېرى ئوكۈزنىڭ بېلىنى قورقاق چۈمۈلىلەر يەۋاتقىدەك، ئوكۈز قىمىرلاشقا مادارى يەتمەي جىم تۇرغىدەك. شۇنداق بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

57. (ئايال) قومۇش ئارىسىدا تۇرغىدەك (ياشىغىدەك)، تەڭرى ئۇنىڭغا ئىلىقتىن (رەھىم قىلمىغانلىقتىن) مەلىكە-خانىم ئۇنىڭ ئاۋۇنچۇغى (تەسەللى بەرگۈچىسى) بولسۇن، دېگۈدەك. بىلگىنكى، بۇ ئەزگۈ.

58. ئاتنى تەتۈر كىشەنلەپ قويۇپتۇ، ئۇ مىدىرلىيالماي جىم تۇرغىدەك. بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

59، 60. باتۇر بالا تازا ياراملىق ئوق-ياسىنىڭ ئوقىنى تىك يارنىڭ دوقمۇشىغا ئۇرۇپ، يالغۇز كېتىپ بارغىدەك. شۇنداق باتۇردەك، بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۈ.

AltunOq

61. قارا ـ ئالا ئىنەك مۆزايلىماقچى بولۇپ، ئۇلىدىغان بولدۇم دىگۈدەك. قارا ـ ئالا ئەركەك مۆزاي تۇغۇلغان ئىكەن. قۇربانلىققا يارىغاي، دەپتۇدەك، (شۇنىڭ بىلەن) ئۇلۇمدىن قۇتۇ ـ لۇپتۇدەك. بىلىڭكى، بۇ ئەزگۇ.

62. ئۇزۇن تونلۇق (يەنى ئايال) ئىدىشىنى، ئايىغىنى (قا ـ چىسىنى) قويۇپ (سەپەرگە) چىقىپتۇدەك، (كېيىن) ئۇبدان ئويلى ـ نىپ كورۇپ: ئىدىشىمنى، ئايىغىمنى قويۇپ نەگىمۇ بارارمەن، دەپ قايتىپ كېلىپتۇدەك، ئىدىشى، ئايىغى ساق تۇرغىدەك. ئۇ (بۇنى كورۇپ) خوشال بولۇپتۇدەك، بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۇ.

64 ـ، 65. دەريا لاچىنى ئۇۋغا چىققان ئىكەن، قارشى ـ سىدىن يىرتقۇچ قارا قۇش كوتىرىلىپ چىقىپتۇ دەك، بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

66 ـ 67. لاچىن توشقان (تۇتاي) دەپ ئاسماندىن تۆۋەن چۈشۈپتۇ ۋە توشقاننى تۇتۇۋاپتۇ. لاچىنىنىڭ تىرنى ـ غى ئېچىلىپتۇ ۋە يەنە يىغىلىپتۇ، لاچىن تىرنىغىنى كى ـ رىشتۇرۇپ يۇقۇرى ئورلەپتۇ، توشقان تېرىسىدىن چىقىپ، قېچىپ كېتىپتۇ ـ دەك. بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

68. كىيىك بالىسى، مەن ئوتسىز، سۇسىز قالدىم، قاند ـ داق قىلارمەن؟ دىگۈدەك، بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

69 ـ 70. توگە پاتقاققا پېتىپ قېلىپ، ئوز بېشىنى ئو ـ زى يەپتۇدەك، ئاندىن ئۇنى تۇلكە يەپتۇدەك بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

71. ئەر ئومىلەپ بېرىپ، تەڭرىگە دۇچكېلىپ، بەخت ـ سائادەت سوراپتۇدەك. (تەڭرى) قۇت بەخت ـ سائادەت بېرىپ، ئېغىلىڭدا يىلقىڭ بولسۇن، ئوزەڭ ئۇزۇن ئومۇرلۇك بول، دەپ ـ

تۇدەك، بىلىڭلەركى بۇ ئەزگۇ.

72- 73. قارا يول (تەقدىر) تەگرىسىمەن، سىنىنغىڭنى تۆزىتىمەن. ئۆزۈگۈڭنى ئۈلايمەن، ئەلنى يارىتىمەن (بەرپا قىلىمەن). بۇنىڭ ئەزگۈلىگى بولسۇن. بۇنى بىلگەيسىلەر!

74- 75. يىرتىقۇچ يولۋاس ئوۋ ئوۋلاشقا چىقىپتۇ، ئوتتۇرا يولدا ئۇ ئىلانغا دۇچىكىلىپتۇ. ئالا ئىلان تىنك قىيا تاشقا چىقىپ كېتىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ (يولۋاس) ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ، خوشال - خورام يۈرگۈدەك. بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۇ.

76 - 77. توغ ئاتنىڭ قۇيرۇغىنى تىزگۈپ تىنك قىل، ھورۇن ئاتنىڭ قۇيرۇغىنى قويۇپ بېرىپ، توققۇز قات تەرلىك ياپ، ياخشىلاپ تەرلىسۇن دىگۇدەك. بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

78. تۇم (يىرتقۇچ) قارا قۇشمەن، يېشىل قىيا مېنىڭ يايلىغىم، قىزىل قىيا مېنىڭ قىشلىغىم، مەن شۇ تاغدا تۇرۇپ خوشال بولغىدەكمەن. شۇنداق بىلىڭلەركى!

79- 80. ئەر پۇشۇغلۇق (غەمكىن)، ئاسمان بۇلۇتلۇق بولدى. شۇ ئارىدا كۈن چىقىپ، ئىچ پۇشۇغى ئارىسىدا خوشاللىق يۈز بېرىپتۇدەك، بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۇ.

81- 82. بوز بۇلۇت پەيدا بولۇپ، كىشىلەر ئۈستىگە (يېغىن) ياغدى. قارا بۇلۇت پەيدا بولۇپ، ھەممە ئۈستىگە (يېغىن) ياغدى. ئاشلىق پىشتى، ئوت ئۈندى، يىلقىغا، كىشىگە ياخشى بولۇپتۇدەك. بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۇ.

83 - 84. قۇل سوزى بەككە يېتىپتۇدەك، قۇزغۇن سوزى تەگرىگە يېتىپتۇدەك، يۇقۇرىدا تەگرى ئاڭلاپتۇ، تۆۋەندە كىشى ئاڭلاپتۇ. شۇنداق بىلىڭكى، بۇ ئەزگۇ.

85. باتۇر ئەر ئوغلى سوقۇشقا بېرىپتۇدەك، جەڭ مەيدا-

نىدا سۆزمەنلەر ئۇنىڭغا: ئۆيۈڭگە قايتساڭ ئۆزەڭ زور ئاتاق
كۆتىرىسەن، ئېتىڭنى كىشىلەر يېتىلەپ كېلىدۇ، دەپتۇدەك. بىلىڭ-
لەركى، بۇ ئېنىق ئەزگۇ.

86. ئۆيۈرۈم (بايتاللار تۆپى) ئۇچۇن قۇتلۇق ئايغىرمەن.
ياڭاقلىق دەرەخلەر مېنىڭ يايلىغىم، قۇشلۇق دەرەخلەر مېنىڭ
قىشلىغىم، شۇ يەردە تۇرۇپ خوشال بولىمەن، دىگۈدەك. بىلىڭ-
لەركى، بۇ ئەزگۇ.

87 - 88. كۆلچەك (؟) قۇرۇپتۇدەك، چىلەك توڭلاپتۇ-
دەك. كۆلچەك بەگنىڭ تۇرسا، ئۇ قانداق قۇرۇيدۇ؟ چىلەك
كۆنگەيدە تۇرسا ئۇ نىمىشقا توڭلايدۇ؟ بىلىڭلەركى، بۇ پال
بىر ئىشنىڭ قىيىنچىلىققا دۇچ كەلسىمۇ، ئاقىۋىتى ياخشى بولى-
دىغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ.

89 - 90. (بىراۋنىڭ) ئوغلى ئاتا-ئانىسىغا ئۆپكىلەپ
كېتىپ قاپتۇدەك، كېيىن ئۇلارنى سېغىنىپ (ئويلىنىپ) ئانامنىڭ
نەسىھەتىنى ئاڭلاي، ئاتامنىڭ سۆزىنى تىڭشاي، دەپ قايتىپ
كەپتۇدەك. بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۇ.

91. يىلىغا تۇشقاننى (چوڭلارنى) يۇدەتمەي (جۇۋۇتماي)
ئايغا تۇشقاننى (ياشلارنى) ئازاپلىماي، ھەممىسى ياخشى بولسۇن
دىگۈدەك. بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۇ.

92 - 93. توققۇز ئارىلىق بۇغا كىيىكمەن، چىرايلىق
تىزلىنىپ، مىڭگىرىغىدەكمەن (ۋاقىرىغىدەكمەن)، يۇقۇرىدا تەڭرى
(ئاسمان)، تۆۋەندە يەر ئاڭلىدى، شۇنداق كۈچلۈكمەن، بىلىڭ-
لەركى، بۇ ئەزگۇ.

94 - 95. تورغاي قۇش ھەمرالىرى يېنىغا قونىمەن،

دەپ، سەزمەستىن توزاقتا ئىلىنىپ قېلىپ، ئۇچالماي تۇرغىدەك. بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

96. يارغۇن (ياۋا) كىيىكمەن، يازلىقى تاقتا چىقىپ يايلايمەن. خوشالمەن، دىگۈدەك. بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۈ.

97. خان قوشۇنى بىلەن ئۇۋغا چىقىپتۇ، دائىرە ئىچىگە كىيىكلەر كىرىپتۇ، خان كىيىكلەرنى تۇتۇپتۇ، قارا (خەلق) ۋە قوشۇنىنىڭ ھەممىسى خوشال بولۇپتۇ، بىلىڭلەركى، بۇ ئەزگۈ.

98 - 99. كوك بوز توغان قۇشمەن، كوركەم قىيادا ئولتۇرۇپ (ئەتراپنى) كۆزىتىمەن، ياڭاقلىق توغراق ئۇستىگە چۈشۈپ، يايلايمەن، دىگۈدەك، بىلىڭلەركى، بۇ ئېنىق ئەزگۈ.

100. سېمىز ئات (نىڭ) ئاغزى قاتتىق بولۇپتۇ، ئىگىسى (ئۇنى) ئاچالماپتۇدەك، بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

101 - 102. ئەمدى، ئامراق ئوغلانىم، بىلىڭلەركى، بۇ ئىرق پۈتۈك (پال كىتاۋى) ياخشى (كىتاپ)، ھەر بىر نەرسىنىڭ تەقدىرى (ئولۇشى) ئەنە شۇنداق قۇدرەتلىك ۋە ھەر خىل بولىدۇ.

103. پارس يىلى ئىككىنچى ئاينىڭ 15 - كۈنى تەيگۈنتەن بۇتخانىسىدىكى كىچىك دىندارلارنىڭ (ئىلتىماسى بىلەن؟) ئاڭلىغۇچىمىز ئىسىك سانغۇن ۋە ئىتەچوك ئۇچۇن پۈتىدىم.

ئەپسانە ۋە رىۋايەت

تۇرغۇن ئالماس

ئەپسانە ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

ماركسىنىڭ ئەپسانە ھەققىدە بەرگەن تەرىپى بويىچە ئېيتقاندا: "ئەپسانە ئىنسانلار خىيالىدا ئاڭسىز ھالدا، بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ قەدىمقى زامان كىشىلىرى ئاغزىدا ئومۇلۇك ھالدا بارلىققا كەلگەن ئىجادىيىتى. ئۇ قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ كائىناتنى چۈشەندۈرۈشى، ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىرادىسى ۋە غايىسى شۇنىڭدەك ئۇ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە ئۆزگىرىشى ۋە راۋاجلىنىشىدىن ئىبارەت" («سىياسىي ئىقتىسات تەنقىدىگە دائىر»گە قارالسۇن).

"...... ئەپسانىلەردىكى خىلمۇ - خىل ئۆزگىرىشلەرنى ئالساق، مەسىلەن، «شەنخەيجىڭ» دېگەن كىتاپتىكى 3 كۋافۇنىڭ قۇياشنى قوغلىشى" دېگەن ئەپسانىدە، «خۇەي نەنزى» دېگەن كىتاپتىكى «پالۋان يىنىڭ 9 قۇياشنى ئوق - يا بىلەن ئېتىشى»،

«غەرپكە ساياھەت» دىگەن كىتاپتىكى سۈن ۋۇكۇڭنىڭ 72 خىل ئۆزگىرىشى ۋە «لياۋجەي ھېكايىلىرى» دىگەن كىتاپتىكى بىر-مۇنچە روھلارنىڭ، جىنلارنىڭ ئادەمگە ئايلانغانلىغى توغرىسىدىكى ئەپسانىدە ۋە باشقىلاردا بايان قىلىنغان خىلمۇ - خىل ئۆزگىرىش-لەرنى ئالساق — بۇ ئەپسانىلەردە ئېيتىلغان زىددىيەتلەرنىڭ بىر بىرىگە ئۆزگىرىشى ئەسلا كونكىرىت زىددىيەتلەر بىلەن يۈز بەرگەن ئۆزگىرىش ئەمەس، بەلكى ساددا ۋە خىيالى ئۆزگىرىش-لەردۇر، ھېساپسىز ۋە خىلمۇ - خىل رىيال زىددىيەتلەرنىڭ بىر-بىرىگە ئۆزگىرىشلىرى بىلەن تەسىرلەنگەن كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ خىيالىنىڭ سەمەرىسىدۇر." (ماۋزېدۇڭ «ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە 4 - بەتكە قاراڭلار.)

ماركس يەنە مۇنداق دىگەن ئىدى: "ھەرقانداق ئەپسا-نىلەر تەسەۋۋۇر بىلەن ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى بىلەن تەبىئەت كۈچلىرىنى يېڭىدۇ، بويسۇندۇرىدۇ ۋە شەكىللەندۈرىدۇ، دىمەك، تەبىئەت كۈچلىرى ھەقىقى بويسۇندۇرۇلۇشى بىلەنلا ئەپسانىلەرمۇ يوقىلىپ كېتىدۇ" (ماركس، «سىياسى - ئىقتىسات تەنقىدىگە دائىرە»گە قاراڭلار).

قەدىمقى زامانلاردا يارالغان ئەپسانىلەردە يۇقۇرىدا ئېيتىلىپ ئۆتۈلگەندەك خىيالى موجىزىلىك ۋە غەيرى تەبىئى ۋەقەلەر كۆپ بولىدۇ. ئەپسانىلەردە جادىگەرلەر، يىرتقۇچ ھايۋانلار، ئۇچار قۇشلار قاتنىشىدۇ، ئادەملەر ھايۋان قىياپىتىگە كىرىدۇ. ھايۋانلار، قۇشلار بولسا تىلغا كىرىپ ئىنسانغا ئوخشاش سوزلەيدۇ، مەسى-لەن قەدىمقى ئۇيغۇر داستانلىرىدىن بىرى بولغان «ئوغۇزنامە» دىكى بورىنىڭ ئادەمگە ئوخشاش سوزلەشلىرى ۋە باشقىلار.

لېكىن شۇنىڭغا قارىماي ئەپسانىلەر تۇرمۇش ھادىسىلىرى بىلەن باغلانغان بولىدۇ. ئەپسانىۋى، خىيالى ۋەقەلەر ۋاستىسى

بىلەن كوپۈنچە خەلقىنىڭ كەلگۈسىدىكى بەختلىك ھايات ھەق-
قىدىكى ئارزۇ ۋە ئۈمىتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

خەلق ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكىللىرىدىن
بىرى بولغان «تۈتىملار» ئەڭ قەدىمقى ئەپسانىلەر تۈرىگە
كىرىدۇ.

تۈتىم ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

"تۈتىم" سوزى، ھازىرقى ئاۋستراليىدە ياشايدىغان
پاپائوسلار (ياۋروپالىقلار ھىندىسان دەپ ئاتىشىدۇ)نىڭ تىلىدىكى
"ئۇنىڭ ئۇرۇغى" دىگەن بولىدۇ.

"تۈتىم"نى ئىنسانلار باشلانغۇچ جەمىيەتتە بىرەر ھايۋان
ياكى دەرەخنى نەسىل ياكى ئۇرۇغ، قان سىستېمىسىنى پەرقلەن-
دۈرۈشنىڭ بەلگىسى قىلغان، شۇنداق نەرسىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ
ئاتا-بوۋىسى ھىساپلاپ، ئۇلارغا چوقۇنغان. مانا شۇنداق چوقۇ-
نىدىغان نىشان ياكى بەلگە "تۈتىم" دەپ ئاتالغان.

قەدىمقى زامانلاردا ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى
ناھايىتى ئاجىز بولۇپ، تەبىەت ھادىسىلىرى بىلەن بولغان
كۆرەشلەردە توپلىغان تەجرىبىلىرى ئاساسىدا ئىگە بولغان بىلىم
سەۋىيىسىمۇ ناھايىتى تۆۋەن بولغىنى ئۈچۈن، ئەتراپىنى قورشاپ
تۇرغان تەبىەت ھادىسىلىرىدىن، كۈننىڭ چىقىشى، پېتىشى، كۈن
ۋە ئاينىڭ تۇتۇلۇشى، يۇلتۇزلارنىڭ ئېقىشى، كېچە ۋە كۈندۈز،
بوران ۋە يامغۇر، مولدۇر ۋە قار، دەريا تاشقىنلىرى، يەر تەۋ-
رەش، قىش ۋە باھار، ياز ۋە كۈزگە ئوخشاش تەبىەت ھادى-
سىلىرىنى چۈشىنىشكە ئامالسىز قالغان. شۇڭا، قەدىمقى زاماندا

ياشىغان ئىنسانلاردا تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن قورقۇش، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش تۇيغۇلىرى پەيدا بولۇپ، بىرەر نەرسىگە ئىشىنىدىغان ۋەقەلەر كېلىپ چىققان.

تۇتېم ئەڭ بۇرۇنقى باشلانغۇچ دىنىي ئېتىقاتلارنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، تەبىئى شارائىتى خىلمۇ-خىل بولغان جايلاردا ياشىغان ئادەملەر، خىلمۇ-خىل نەرسىگە چوقۇنىدىغان، تۇتېمىزىم كېلىپ چىققان. مەسىلەن، بىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمىز قەدىمقى زامانلاردا بۆرىنى، ھىندىلار كالىنى، خەنزۇلار ئەجدىھانى تۇتېم قىلغانغا ئوخشاش.

بۆرى تۇتېمى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر

قەدىمقى زامانلاردا، دۇنيانىڭ تۈرلۈك جايلىرىدا ياشىغان ئىنسانلار ئۆزلىرى ياشىغان جايلارنىڭ تەبىئى شارائىتلىرى، بېشىدىن كەچۈرگەن تەبىئى، ئىجتىمائى ھادىسىلەرگە قاراپ، خىلمۇ-خىل نەرسىلەرنى (ھايۋانات، دەرەخ، كۈن، ئاي ۋەھاكازالارنى) تۇتېم قىلغانغا ئوخشاش، بىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمىزمۇ، قەدىمقى زامانلاردا بۆرىنى تۇتېم قىلىشقان ئىكەن، ئەمدى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ بۆرىنى تۇتېم قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئۈستىدە توختىلىمەن.

«ئوغۇزنامە» دە ئۇيغۇر خاقانى ئوغۇزخاننىڭ ھەربى يۈرۈشلىرىدە يول باشلىغان، ئوغۇزخان بىلەن ئادەمچە ئوخشاش سۆزلەشكەن كۆك يايلىلىق بۆرى توغرىسىدا سۆزلىنىدۇ.

ئوبۇلغازىينىڭ «شەجەرەئى تۈركى» ناملىق ئەسىرىدە: ئۇيغۇرلار بىر ئۇرۇشتا، دۈشمەندىن يېڭىلىپ، بىر تاغ قاپتىلىدا قامىلىپ قاپتۇ، ماڭىدىغان يول تاپالماي ھالاك بولۇش خەۋپىگە

ئۈچراپتۇ. ئۇلار شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئۇشتۇمتۇت بىر بورىنىڭ تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. شۇ چاغدا خەۋپ ئاستىدا قالغان ئۇيغۇرلار بورىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. تاغنىڭ تۆۋىگە يېتىپ بارغان بورى، ناھايىتى چوڭ بىر ئۆڭكۈرگە كىرىپ كېتىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بورى كىرىپ كەتكەن ئۆڭكۈرگە كىرىپ، بورىگە ئەگىشىپ، قاپ - قاراڭغۇ ئۆڭكۈر ئىچىدە خېلى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن، ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىغا يەتكەندە، بىر ئۇچۇقچىلىق كۆرۈنۈپتۇ. بورى، تۇيۇق بولمىغان ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىدىكى چوڭ تۇشۇكتىن، ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرغان، سۇپ - سۈزۈك سۇلار شاقىراپ ئېقىپ تۇرغان، تۇرلۇك قۇشلار سايراپ تۇرغان ياپ - يېشىل بىر يايلاققا چىقىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بورىنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، شۇ يايلاققا چىقىپ ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالغان ئىكەن. شۇڭا ئۇيغۇرلار بورىنى مۇقەددەس، ئىلاھى مەخلۇق ھېساپلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان بولغان.

جۇڭگونىڭ قەدىمقى يىلنامىلىرىدە، تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا، «ئوغۇزنامە» بىلەن «شەجەرەئى تۈركى» دە ئېيتىلغان بورى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان مەلۇماتلار بار. بۇ مۇنداق:

شىمالىي جۇ خانىدانلىقى (مىلادىنىڭ 557 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 581 - يىلىغىچە ھوكۇم سۈرگەن) نىڭ، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» بابىدا مۇنداق دېيىلگەن: "تۈركلەر ھۇنلارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇغى، پەمىلىسى ئاشىنا بولۇپ ئالاھىدە بىر قەبىلە ئىدى. تۈركلەر بىر زامانلاردا خوشنا ئەل بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، نەسلى قۇرۇپ كەتكەن. پەقەت ئون ياشلىق بىر ئوغۇل بالا ئامان قالغان ئىكەن. غالىپ ئەلنىڭ جەڭچىلىرى

بالىنىڭ كىچىكلىگىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئولتۇرمەي، ئۇنىڭ پۇت-قوللىرىنى كېسىپ تاشلاپ، ئوت-چۆپلەر ئۆسۈپ تۇرغان بىر سازلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاشلىۋەتكەن. ئۇزۇن ئۆتمەي بالىنىڭ يېنىغا بىر ئۇرغاچى بۆرە پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۆرە بالىنى گۆش بىلەن بېقىپ ئوزۇقلاندۇرۇشقا كىرىشىپ ھەم بالىغا يېقىنچىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن بۆرە قوساق كۆتىرىپ قالغان. لېكىن ھېلىقى غالىپ ئەلنىڭ خانى تۈركلەر نەسلىدىن بىر بالىنىڭ ئامان قالغانلىقىنى ئاڭلاپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن خان دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ بالىنى ئۆلتۈرگۈزگەن. بالىنى ئۆلتۈرگەنلەر، بىر ئۇرغاچى بۆرىنىڭ چەتتە تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بۆرە تۇرپان خانلىقىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا قېچىپ كەتكەن. بۇ تاغدا بىر ئۆڭكۈر بولۇپ ئۆڭكۈر ئىچىدە ياپ-يېشىل ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرىدىكەن. ئۆڭكۈرنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ چىقىش ئۈچۈن بىر نەچچە يۈز پول مېڭىشقا توغرا كېلىدىكەن. ئۆڭكۈرنىڭ ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، بۆرە شۇ ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنىۋاپتۇ. ئۇ ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ، ئوغۇللار چوڭ بولغاندىن كېيىن، سىرت بىلەن ئالاقە قىلىشىپ، ئۆيلىنىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئاياللىرى ھامىلىدار بولۇپ، بالا تۇغۇشۇپتۇ. ھەر بىرىنىڭ ئايرىم پەمىلىسى بار ئىكەن، ئۇنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ پەمىلىسى ئاشىنا ئىكەن. مانا شۇ پەمىلىدىكىلەرنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادى ئاۋۇپ تەدرىجى ھالدا بىرنەچچە يۈز ئائىلىگە يېتىپتۇ. ئۇلار بىرنەچچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن ئۆڭكۈردىن چىقىشىپتۇ. ئاۋارلارغا بېقىندى بولۇپ قاپتۇ. شۇندىن باشلاپ ئۇلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە ئولتۇراقلىشىپ ئاۋارلا ئۈچۈن تۆمۈرچىلىك قىلىشىپتۇ."

شۇ يىلنامىنىڭ شۇ بابىدا يەنە باشقىچىرەك بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدا بۇنداق دېيىلگەن، "تۈركلەرنىڭ ئاتا بوۋىلىرى سۇ، دەپ ئاتالغان ئەلدىن كېلىپ چىققان، بۇ ئەل هۇنلارنىڭ شىمالىدا بولۇپ، تۈرك قەبىلىسىنىڭ بېگىنىڭ نامى ئاپاڭبو بولۇپ، ئۇلار ئاكا - ئۇكا 17 قېرىنداش ئىكەن. ئۇلار-نىڭ بىرىنىڭ نامى ئىل كىنىشتۇ بولۇپ بورىدىن تۇغۇلغان ئىكەن. ئاپاڭبو قاتارلىقلارنىڭ مىجەزى غەلىتى بولۇپ، دوت ئىكەن، ئۇلارنىڭ ئېلى هالاك بولۇپتۇ. ئىل كىنىشتۇ، ئالاھىدە سەگەك، ئۆتكۈر بولۇپ، شامال بىلەن يامغۇرنى چاقىرىپ كېلەلەيدىكەن. ئۇ ئىككى قىزغا ئۆيلەنگەن، بۇ قىزلارنىڭ بىرى ياز ئىلاھىنىڭ قىزى بولۇپ، بىرى قىش ئىلاھىنىڭ قىزى ئىكەن. بۇ ئىككى قىز هامىلدار بولۇپ تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئوغۇللارنىڭ بىرى ئاق هاڭغۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، ئوغۇللارنىڭ يەنە بىرىنىڭ ئېلى ئاباقان دەرياسى بىلەن قاما دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ئۇلارنى قىرغىز دەپ ئاتىغان. يەنە بىر ئوغۇلنىڭ ئېلى دزياگىل دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان. يەنە بىر ئوغۇلنىڭ ئېلى شەن چۇجى تېغىدا تۇرىدىكەن. بۇ تۆت ئوغۇلنىڭ تۇنجىسى ئىكەن. مانا شۇ تاغدا ئاپاڭبونىڭمۇ ئەۋلادلىرى بار ئىكەن. ئۇلار ئۇ-چۇقچىلىقتا مۇزلاپ قېيىنىلىپ قالغاندا، تۇنجى ئوغۇل ئوت چىقىرىپ، ئۇلارنى ئىسسىندۇرۇپ ئاسراپ قاپتۇ. ئۇلار ئوغۇللارنىڭ تۇنجىسى-نى هۆرمەتلەپ ئۆزلىرىگە باش قىلىپ بوي سۇنۇپتۇ. ئۆزلىرىنى تۈرك دەپ ئاتاپتۇ".

«ئوغۇزنامە»، «شەجەرەئى تۈركى»، «شىمالىي جۇ خاندانلىقى يىلنامىسى» دىكى «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» بابى قاتارلىق تارىخىي يىلنامىلەردە يېزىلغان ئۇيغۇرلار، تۈركلەرنىڭ

بورىنى تۇتېم قىلغانلىقى ھەققىدىكى خىيالى ھەم رىيال بولغان ئەپسانىلەردىن قارىغاندا ئۇيغۇر، تۈرك خەلقلىرى باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئانىلىق باسقۇچىدا ياشىغان چاغلاردا، ئاشۇنداق ئەپسانىلەرنى توقۇغان. چۈنكى ئاشىنا ئاتىلىق بىر ئانىنىڭ نامىنى تۈركلەرنىڭ ئۆزىگە ئاملە قىلغانلىقى شۇنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا تۈركلەر، ئۇيغۇرلار دولەت قۇرغان دەۋردە خاقانلىقنىڭ تۇغلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بورى بېشى سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. تۈركلەر، ئۇيغۇرلار خاقان ئوردىسىنى ساقلايدىغان قاراۋۇللارنى "بورى" دەپ ئاتاشقان.

يۇقۇرىدىكى تارىخىي يىلنامىلەردىكى مەلۇماتقا قارىغاندا تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىققان جايى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرقى ئېقىمىدا ئىكەنلىكى، تۈركلەر بىلەن قىرغىزلارنىڭ قېرىنداشلىقىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىققان جايى بىلەن باشقا قېرىنداش قەبىلىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندىمۇ، قىرغىزلارنىڭ تۇرا قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىكەنلىكى، تۈركلەرنىڭمۇ تۇرا قەبىلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكى ئېنىق. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈرك كول تېكىن يادىكارلىقىدا بۇنداق دېيىلگەن: "توققۇز ئوغۇزلا مەن بىلەن ئۇرۇقداش ئىدى." 'توققۇز ئوغۇز'، 'توققۇز تۇرا' نىڭ ئۇزى بولۇپ، ئوغۇزلارمۇ سۇي يىلنامىسى، تۇرالار ھەققىدە قىسسەدە تىلغا ئېلىنغان ئوخشۇ بولۇپ، شۇڭلىغا قارىغاندا تۈركلەر بىلەن تۇرالار (ئۇيغۇرلار) نىڭ كېلىپ چىقىشى بىر ئىكەنلىكىدە ھىچقانداق مەسىلە يوق. (ماچاڭشۇ، «تۈركلەر ۋە تۈرك خاقانلىقى» خەنزۇچە 5 ـ بەتكە قارالسۇن).

بورى تۇتېمى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر توغرىسىدا يەنە

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، هايۋانات بىلەن ئىنساننىڭ قوشۇلۇپ، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدىن ئىنساننىڭ تۇزۇلۇشى زادى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئەپسانىلەرنىڭ ئەقلگە سىغمايدىغان قىسمى ناهايىتى كوپ.

بورى تۇتىمى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر بەدىي جەھەتتىن خېلى ئۇستۇن بولۇپ، ئەپسانىدىكى ۋەقەلەرنى ئادەم خۇددى ئوڭدا كورگەندەك بولىدۇ.

رىۋايەتلەر ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

قەدىمقى تارىخ، مەدىنىيەت، ئورپ-ئادەت، ئاتاقلىق شەخسلەرگە دائىر ۋەقەلەرنى قىسقا ۋە ئېنىق بەدىي ئۇسۇل بىلەن بايان قىلغان، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۇرى "رىۋايەت" دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇرۇقچىلىق جەمىيىتىدە ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى ناهايىتى توۋەن، بىلىمۇ ناهايىتى ئاجىز بولغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەتراپىدىكى تەبىەت هادىسىلىرى ھەققىدە خىيالى تەسەۋۋۇرلاردا بولغان. ئۇلار بىر تەرەپتىن تەبىي هادىسىلەر بىلەن ئىجتىمائى هادىسىلەرنى چۇشىنىشنى ئارزۇ قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن تەبىەت ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشنى، هاياتىغا زىيان يەتكۇزىدىغان بارلىق دۇشمەن ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشنى ئىزلىگەن. رىۋايەت مانا شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن.

لېكىن رىۋايەتلەردە ئەپسانە ئېلېمېنتلىرى بولمايدۇ دېيىلسە، بۇ ئەمەلىيەتكە زادى ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شۇڭا رىۋايەت بىلەن

ئەپسانىنىڭ پەرقىنى ئاجرىتىش كېرەك. رىۋايەتتە خىيالى ۋە ئەقىلگە سىغمايدىغان توقۇلمىلار ئازراق بولۇپ، رىيال ۋەقەلەر ئاساس قىلىنىدۇ. ئەپسانىدە بولسا، خىيالى ۋە توقۇلمىلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

بىزگە مەلۇم بولغان رىۋايەتلەر ناھايىتى قەدىمىي زامانلاردا يارىتىلغان بولۇپ، بىر زامانلاردا نامەلۇم ئاپتورلار تەرىپىدىن توقۇلغان. رىۋايەتلەر نەسىلدىن نەسىلگە ئۆتۈپ تارقىلىپ، ساقلىنىپ كەلگەن.

رىۋايەتلەر ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگىنى ئۈچۈن دائىم ئۆزگىرىپ تۇرغان ۋە ئۇلارغا يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلۇپ بېيىپ كەلگەن.

ئەمدى تۆۋەندە بوكوخان ھەققىدە توقۇلغان رىۋايەتنى بايان قىلىمەن.

بوكوخان ھەققىدىكى رىۋايەت

200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر — ئورخۇن خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 647 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 835 - يىلىغىچە) 840 - يىللىرىغا كەلگەندە ئىچكى ئۇرۇش (خاقانلىق تالىشىش)، ئىچكى ئىسيان (يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرقى ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلار ئىسيانى)، خائىنلىق ھەركەتلەر (ھەربى ۋەزىر قۇلۇق باغانىڭ قىرغىزلارغا قېچىپ بېرىپ، خاقانلىقنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى بىلدۈرۈپ، ئۇلارنى ئىسيان كۆتىرىشكە قۇترىتىشى) تەبىئى ئاپەتلەر (قارنىڭ قېلىن يېغىپ چارۋا ماللارنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈشى، دېخانچىلىقنىڭ ۋەيران بولۇشى، ۋابا كېسىلى تارقىلىپ ئادەملەر-

نىڭ كۆپلەپ ئۆلۈشى) قاتارلىق سەۋەبلەردىن ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى ھالاك بولدى. شۇ ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشى مۇناسىۋىتى بىلەن شەرقىي ئۇيغۇرلار (بايقال بويلىرى، تاشقى موڭغۇلىستاندا ياشىغان ئۇيغۇرلار) نىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئۆزىنىڭ ئانا ۋەتىنىدىكى قان قېرىنداشلىرى بولغان غەربىي جەنۇبىي (شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى) ئۇيغۇرلارنىڭ قېشىغا كۆچۈپ كېلىشكەن.

9 - ئەسىردە جۇڭغار دالىسى، تۇرپان ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كېلىپ ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادىنىڭ 870 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 1210 - يىلىغىچە) نى قۇرغان. مانا شۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بوكوخان ھەققىدە ئاجايىپ بىر رىۋايەتنى توقۇغان. بۇ رىۋايەتنى فرانسوز تارىخچىسى دوسان «موڭغۇل تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەپ يازغان. دوسان ئۆزىنىڭ رىۋايەت پەيدا بولغان جاينى كۆرگەنلىكىنى ئېيتقان بولسىمۇ، ئەمما بۇ رىۋايەت قاچان پەيدا بولۇپ، قاچان تارقالغانلىقى ھەققىدە گەپ قىلمايدۇ.

دوساننىڭ «موڭغۇل تارىخى» دا خاتىرىلەنگەن بوكوخان ھەققىدىكى رىۋايەت مۇنداق:

"......قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان، تۇغلا سېلىنغا دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىدا، "قوملانجو" دېگەن جاي بار ئىكەن. شۇ جايدا بىر بىرىگە يانداشىپ ئۆسكەن ئىككى تۈپ دەرەخ بولۇپ، بۇنىڭ بىرىنىڭ نامى فىستۇق ئىكەن. ئۇنىڭ تۇرقى قارىغايغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. ئارچىدەك ھەمىشە كۆكىرىپ تۇرىدىكەن، قارىغايدەك پۇختا ئىكەن. دەرەخنىڭ يەنە بىرى ياۋا قارىغاي ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە مانا شۇ ئىككى تۈپ دەرەخنىڭ ئارىسىدا ئۇشتۇمتۇتلا بىر كىچىك

AltunOq

دوڭ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ دوڭ كۈن ئۆتكەنسېرى ئېگىزلەشكە باشلاپتۇ. دوڭنىڭ ئۈستىدە تاڭ ئاتقىچە شام يورۇپ تۇرىدىكەن. ئۇيغۇرلار دوڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېھتىرام بىلدۈرىدىكەن. دوڭنىڭ ئىچىدىن خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. ھەر كېچىدە ئەھۋال شۇنداق بولۇپ تۇرىدىكەن. دوڭنىڭ ئۈستىدىكى شام بارغانسېرى چاقناپ دوڭدىن ئوتتۇز قەدەمچە كېلىدىغان ئەتراپنى يورۇتۇپ تۇرىدىغان بوپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە دوڭدىن ئۇشتۇمتۇتلا بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ. شۇ ئىشىكتىن دوڭنىڭ ئىچىگە قارىغاندا، دوڭنىڭ ئىچىدە خۇددى ئوتاۋ (كىگىز ئۆي) غا ئوخشاپ كېتىدىغان بەش ئۆي بولۇپ، ھەر بىر ئۆيگە كۆمۈش سەگەنچۈكلەر ئېسىلغان، سەگەنچۈكنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىردىن بوۋاق ئوغۇل بالا ئولتۇرغان، بوۋاقلارنىڭ ئاغزىدا سۈت ئېمىدىغان ئېمىزگى بار ئىكەن. ئۇيغۇر قەبىلىلەرنىڭ ئاتامانلىرى بۇ ئاجايىپ بوۋاقلارنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىشىپ، بوۋاقلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشكەن. شۇ بەش بوۋاق ئوغۇل بالىلار ھاۋا بىلەن ئۇچراشقان زامان ھەركەتلىنىپ، ئۆيدىن چىقىشقان. ئۇيغۇرلار ئىنىگە ئانىلارنى تەيىنلەپ بوۋاقلارنى ئېمىتكۈزگەن. ئۇلارنىڭ تىلى چىققاندا، ئۆزلىرىنىڭ ئاتا-ئانىلىرىنى سۈرۈشتۈرگەن. كىشىلەر ھىلىقى ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىشكەن. بەش ئوغۇل دەرەخكە چوقۇنۇشقان. دەرەخ ئادەمدەك تىلغا كىرىپ، ئۇلارنىڭ ئەخلاقلىق، پەزىلەتلىك بولۇپ ئۆسۈشى ھەققىدە ۋەسىيەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەڭگۈ ياشىشىنى قۇتلىغان ئىكەن. شۇ يەردە كىشىلەر شۇ بەش ئوغۇلغا خۇددى خانلارغا ئىتائەت قىلغاندەك بوي سۇنۇشقان. شۇ بەش ئوغۇللارنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ ئىسمى شۇڭقار تىكىن، ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى

قۇتچۇرتىكىن، ئۇچىنچىسىنىڭ ئىسمى بۇقاتىكىن، تۆتىنچىسىنىڭ ئىسمى ئۇرتىكىن، بەشىنچىسىنىڭ ئىسمى بۇكوتىكىن ئىكەن. ئۇيغۇرلار بۇ ئوغۇللارنى تەڭرى ئاتا قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرىنى خاقان قىلىشنى قارار قىلىشىپتۇ. ئوغۇللارنىڭ ئىچىدە بۇكوتىكىن چىرايلىق، ئەقىللىق، تالانتلىق بولۇپ، نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى مۇكەممەل بىلىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بۇكوتىكىننى خاقان قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشقان ئىكەن. مانا شۇ بۇكوتىكىن خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن دۆلەتنى ياخشى ئىدارە قىلغان، دۆلەتنىڭ ئاھالىسى ئاۋۇپ كۆپەيگەن. تەڭرى بۇكوخانغا ئۈچ قۇش ئىنئام قىلغان ئىكەن. بۇ قۇشلار نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن، بۇكوخاقان مانا شۇ قۇشلارنى ھەر دائىم دۇنيانىڭ تۆرت تەرەپلىرىگە ئەۋەتىپ، دۇنيادىكى ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە كېچىسى بۇكوخاقان چېدىر ئىچىدە ياتقاندا، بىر ئىلاھى جاننى كۆرۈپتۇ. ئىلاھى جان گۈدەك قىز قىياپىتىدە كۆرۈنۈپتۇ. خاقان قورقۇپ، يالغاندىن ئۇخلىغان بولۇۋېلىپ، گەپ قىلىشقا پېتىنالماپتۇ. ئىككىنچى كېچىمۇ يەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپتۇ. ئۈچىنچى كېچىسى بۇكوخان بۇ ئەھۋالنى باش ۋەزىرگە ئېيتىپ قويۇپ، ئۆزى پەرى قىزغا ئەگىشىپ "قۇت تاغ" (بەخت تېغى مەنىسىدە) دىگەن تاغنىڭ ئىچىگە بېرىپتۇ. تاڭ ئاتقىچە قىز بىلەن مۇڭدىشىپتۇ. شۇندىن باشلاپ ھەر كېچە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپ تۇرۇپتۇ، مۇنداق ئەھۋال يەتتە يىل 6 ئاي 22 كۈنگىچە داۋام قىلىپ، بۇكوخاقان پەرى قىز بىلەن خوشلىشىدىغان چاغدا، قىز مۇنداق دەپتۇ: "كۈنچىقىشتىن كۈنپاتاغىچە پۈتۈن دۇنيا ساڭا بويسۇندۇ، سەن بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ،

ئەلنى ياخشى باشقۇرغىن.“ پەرى قىز بۇ گەپنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن غايىپ بولۇپتۇ. بوكوخاقان قوشۇن توپلاپ، چوڭ ئاكىسى شۇڭقارتىكىنگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇنى 300 مىڭ قوشۇن بىلەن موڭغۇل ۋە قىرغىزلار ئېلىگە ماڭغۇزۇپتۇ. ئىككىنچى ئاكىسى قۇتچۇرتىكىننى 100 مىڭ قوشۇن بىلەن تاڭغۇتلار ئۈستىگە ماڭغۇزۇپتۇ. ئۈچىنچى ئاكىسى بۇقاتىكىننى 100 مىڭ قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ماڭغۇزۇپتۇ. تۆتىنچى ئاكىسى ئورتىكىننى ئۆز ئېلىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپتۇ. يۈرۈشكە ماڭغان قوشۇنلار، نۇرغۇن ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، كۆپلىگەن ئەسىر ۋە ئولجىلارنى ئېلىپ ئورخون دەرياسىنىڭ بويىغا قايتىپ كېلىشىپتۇ. شۇ يەردە ”ئوردۇ بالىق“ دىگەن بىر شەھەر بىنا قىلىنىپتۇ. شۇ چاغدا كۈنچىقىش تەرەپتىكى دولەتلەر پۈتۈنلەي بويسۇندۇرۇلۇپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بوكوخاقان بىر كېچىسى ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە ئاپپاق چاپان كىيگەن، ئاق ھاسا تۇتقان بىر ئەر كىشىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ بىر پارچە قاش تېشىنى بوكوخاقانغا بېرىپ تۇرۇپ مۇنداق دەپتۇ: ”سەن مۇشۇ تاشنى مەڭگۈ ساقلىيالىساڭ، پۈتۈن جاھان ساڭا باش ئېگىدۇ“. بوكوخاقاننىڭ باش ۋەزىرىمۇ خۇددى شۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ. ئەتىسى بوكوخاقان ھەربى ھازىرلىققا كىرىشىپ، كۈنپېتىش تەرەپكە قوشۇن باشلاپ مېڭىپتۇ. بۇ قوشۇنلار تۈركىستانغا يېتىپ كەلگەندە، تۈپ-تۈزلەڭ، بۇلاق سۇلىرى شىرىلداپ ئېقىپ تۇرغان، سېمىز ماللار سەكرىشىپ ئويناپ تۇرغان بىر يايلاقنى كۆرۈشۈپتۇ. قوشۇن شۇ يەردە توختاپتۇ. ئۇلار شۇ يەردە بالا ساغۇن دىگەن شەھەرنى بىنا قىپتۇ. قوشۇنلار بولۇنۇپ جاي-جايلارغا [illegible]رىپتۇ، ئون ئىككى يىل ئىچىدە كوپ ئەللەرنى ئېلىپ،

ياۋايى ئادەملەر ياشايدىغان جايغىچە بېرىپتۇ...... نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرنىڭ خانلىرى بوكۇخاقان بىلەن كۆرۈشۈپتۇ، ئۇلار بوكۇخاقانغا سوغىلار تەقدىم قىلىپ، ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ...... بوكۇخاقان ئۇلارنى ئۆز ئەللىرىگە قايتۇرۇۋېتىپتۇ. چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەن بوكۇخاقان بالا ساغۇندىن ئۆزى تۇغۇلغان ئېلىگە قايتىپ كەپتۇ."

بۇ رىۋايەتنىڭ سيۇژېت تۈزۈلۈشى، رىۋايەت، ئەپسانىگە خاس پانتازىيە (خىيالى) خاراكتېرغا ئىگە بولۇپ، قەھرىمان ئىلاھلاشتۇرۇلغان. رىۋايەتتىكى ۋەقەلەر كىشىنى ئۆزىگە ماگنىتتەك تارتىدىغان بەدىئى شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەن. رىۋايەت نەسرى تىل بىلەن ۋەقەلىكنى سيۇژېت بويىلاپ ئوچۇق، ئىزچىل بايان قىلىدۇ. قىسقىغىنا بۇ رىۋايەت شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەڭگىۋار تارىخىدىن بىر دەۋرنى بەدىئى شەكىل بىلەن، ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

«تاڭ خاندانلىقى يىلنامىسى» نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، بوكۇخاقان ھەققىدىكى رىۋايەت ھەقىقى، رېئال تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا توقۇلغان. شۇ يىلنامىدىكى خاتىرىگە قارىغاندا، ئۇيغۇر ئورخۇن خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 647 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 845 - يىلىغىچە) دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئىچىدە بوكۇخان ئاتلىق خاقان ئۆتكەن. ئۇ، ئۇيغۇر — ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك دەۋرىدىكى (مىلادىنىڭ 745 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 815 - يىلىغىچە) خاقانلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، خاقان بايانچۇرنىڭ (مىلادىنىڭ 747 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 759 - يىلىغىچە خاقان بولغان) كىچىك ئوغلى. بوكۇخاننىڭ ئەسلى ئىسمى ئىدىقۇن بولۇپ،

ئاتىسى بايانچور ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئورنىغا خاقان بولغان. بوكوخان توغرىسىدىكى رىۋايەتتە، ئۇ ”پەرى قىز بىلەن 7 يىل 6 ئاي 22 كۈن سۆزلەشكەن......“، ”بالا ساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلىپ، 12 يىل ئىچىدە كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ......“ دېگەن سۆزلەر بار. رىۋايەتتىكى يىللارنى ھېساپلىغاندا، 20 يىل بولىدۇ. «تاڭ خاندانلىقى يىلنامىسى» نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، بوكون 20 يىل خاقان بولۇپ (مىلادىنىڭ 760 - يىلىدىن 780 - يىلىغىچە) ئۇيغۇر - ئورخون خاقانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان، رىۋايەتتە بوكوخان بەش ئوغۇلنىڭ ئەڭ كىچىكى بولۇپ، ئوغۇللارنىڭ ئىسىملىرى، ئۇلارنىڭ ھەربى يۈرۈشلىرى بايان قىلىنغان. بىز يۇقۇرىدا تىلغا ئالغان تاڭ يىلنامىسىدە، بايانچورنىڭ ھەققەتەن يابغۇ تېكىن، كۆل چور تېكىن، ياغلا قارتېكىن، تون باغا، بوكو تېكىنلەردىن ئىبارەت بەش ئوغلى بولغان.

ئۇلارنىڭ ھەربى يۈرۈشلىرىنى تاڭ يىلنامىسىدىكى ھەققى پاكىتلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، رىۋايەتنىڭ ھەققەتەن تارىخى ۋەقەلەر ئاساسىدا پەيدا بولغانلىقى تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ.

تاڭ پادىشاسى تاڭ شەنزۇڭ (مىلادىنىڭ 712 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 756 - يىلىغىچە پادىشا بولغان) نىڭ خىيپىي ئەتراپلىرىدا تۇرىدىغان ھەربى - مەمۇرى ۋالىسى ئەنلۇسەن (ئەسلى كېلىپ چىقىشى تۈرك بولۇپ، ئىسمى بىلىك — ئا) ئىسيان كۆتىرىپ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن شىئەنگە قاراپ بېسىپ كېلىدۇ. توڭگۇەندە بولغان قاتتىق جەڭدە تاڭ پادىشالىقىنىڭ ئاساسى قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ، ئەنلۇسەن پايتەخت شىئەننى بېسىۋا-

AltunOq

لىدۇ، ئەنلۇسەن ئۆزىنى پادىشا دەپ جاكالايدۇ. تاڭ شەنزۇڭ سىچۇەنگە قېچىپ كېتىدۇ. شۇنداق جىددىي پەيتتە تاڭ شاھزا-دىسى، تاڭ شاۋزۇڭ گەنسۇ ئەتراپىدا تۇرىدىغان تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى گوزىيىنىڭ قوللىشى بىلەن ئۆزىنى تاڭ پادىشاسى، دەپ جاكالايدۇ ۋە دەرھال ئۇيغۇر — ئورخون خاقانلىغىنىڭ خاقانى بايانچورنىڭ ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەنلۇسەن ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇشنى ئۆتۈنىدۇ، ئۇيغۇر خاقانلىغى تاڭ پادىشاسىنى ناھايىتى ئېغىر شەرتلەرگە كۆندۇرگەندىن كېيىنلا، قوشۇن ئەۋەتىپ ئەنلۇسەن ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇشقا ماقۇل بولىدۇ.

تۈزۈلگەن توختامغا ئاساسەن مىلادىنىڭ 756 - يىلى ئەنلۇسەن ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن بايانچورنىڭ چوڭ ئوغلى يابغۇتېكىن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى باشلاپ جۇڭگوغا كەلگەن بولسا، 761 - يىلى تۈپىلاڭنى ئۈزۈل - كېسىل بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن بۆكۈتېكىن ئۆزى جۇڭگوغا كېلىپ، بىرنەچچە يىل داۋام قىلغان ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇپ ئورخون بويىغا قايتقىنى ئۈچۈن تاڭ پادىشاسى ئۇنىڭغا "قەيسەر، ھەققانىيەت، تۆھپىلەر خاقانى" دىگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن.

765 - يىلى بۆكۈتېكىننىڭ يەنە بىر ئاكىسى ياغلا قارتېكىن تاڭ پادىشالىغىغا غەرپ تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىغان يۈز مىڭ كىشىلىك تىبەت (رىۋايەتتە تاڭغۇت دەپ ئېيتىلغان) قوشۇنلىرىنى ھازىرقى نىڭشىيا ئەتراپىدا تارمار كەلتۈرۈپ، شانلىق غەلىبىگە ئېرىشكەن. بۇنىڭ شەرىپىگە تاڭ پادىشالىغى ئۇيغۇرلارغا يۈز مىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن ھەدىيە قىلغان ئىكەن. بۆكۈخان زامانىسىدا (مىلادىنىڭ 760 - يىلىدىن مىلادىنىڭ

780 - يىلىغىچە) ئۇيغۇر — ئورخون خاقانلىقىنىڭ تەركىۋىدىكى قىرغىزلار (يەنسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدا ياشىغان) بىلەن ئۇرۇشلار بولغان. بوكوخاننىڭ بالا ساغۇن ئەتراپىغىچە يۇرۇش قىلغانلىقى ھەققىدە ئېنىق تارىخىي مەلۇماتلار بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر — ئورخون خاقانلىقىنىڭ خاقانى ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە خاقان (جۇڭگو تارىخىدا بويى خان دەپ ئاتالغان) زامانىسىدا (مىلادىنىڭ 808 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 821 - يىلىغىچە) شۇ خاقاننىڭ 815 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا (ھازىرقى قىرغىزىستان ئەتراپلىرىغىچە) يۇرۇش قىلغانلىقى توغرىسىدا: "توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىقى يادىكارلىقى" دا ھەققى ئىشەنچلىك مەلۇماتلار بار. ئېھتىمال، رىۋايەتتىكى بوكوخاننىڭ غەربكە قىلغان يۇرۇشلىرى، ئاي تەڭرىداقۇت بولمىش ئالىپ بىلگە خاقاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۇرۇشلىرىدىن ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

رىۋايەتتە: "تەڭرى بوكوخانغا ئۈچ قۇش ئاتا قىلغان ئىكەن، بۇ قۇشلار نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى مۇكەممەل بىلىدىكەن......" دىگەن سۆزلەر بار. بۇ ئۇيغۇر — ئورخون خاقانلىقىنىڭ تاشقى دىپلوماتىيىسىدە ئىشلەتكەن، نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان دىپلوماتلارنى كۆرسەتسە كېرەك، ئۇيغۇر — ئورخون خاقانلىقىدا، تاشقى ئىشلارغا ئۈچ ۋەزىر قويۇلغان.

بوكوخان ھەققىدىكى رىۋايەت ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ياخشى نەسرى ئەدەبىي يادىكارلىقىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى، تارىخى، ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە تېپىلمايدىغان قىممەتلىك ھۆججەت.

ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر خەلقنىڭ قەدىمقى زاماندا بېشىدىن

كەچۈرگەن تارىخىنى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى، دىنىي ئېتىقاتلىرىنى بىلىشتە ناھايىتى قىممەتلىك بايلىق بولۇپ، ئۇنى داۋاملىق، ئەتراپلىق، چوڭقۇر تەتقىق قىلىش زۆرۈر.

قەدىمقى زامانلاردا تۇغۇلغان ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر كېيىنكى زامانلاردىكى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن، چۈنكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر رومانتىزىمنىڭ بۇلىقى. كېيىنكى زامانلاردىكى ئاكتىپ رومانتىك شائىرلارنىڭ ھەممىسى قەدىمقى زامانلاردىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردىن نۇرغۇن ئىلھاملارنى ئالغان. دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ شائىر، يازغۇچىلىرى ئۆز ئىجادىنى يۈكسەلدۈرۈشتە، ئۆز خەلقىنىڭ قىممەتلىك بايلىقلىرىدىن بىرى بولغان ئەپسانە، رىۋايەتلىرىنى ئوبدان ئۆگىنىپ، ئۇنىڭدىن مەلۇم ئوزۇق ۋە ئۈلگە ئېلىشى لازىم.

«راك» مۇقامىغا سېلىنغان كلاسسىك شېئىرلار-دىن تاللانمىلار

ناۋايى شېئىرلىرىدىن*

1 • ئەشرە قەتىمىن ئەكس شەمسۇلكەئىس ئەنۋارىلھودا.
"يار ئەكسىن مەيدە كور" دەپ جامدىن چىقتى سادا.

2 • غەير نەقشىدە كوڭۇل جامىدا بولسا زەڭگى غەم،
يوقتۇر ئەي ساقى مەيى ۋەھدەت مۇسەللىك غەمزىدا.

3 • ئەي خوش ئول مەيكىم ئاڭا زەرپ ئولسا بىر سۇنغان ساپال
جام، ئولۇر گىتى ناما جەمشىد ئانى ئىچكەن گادا.

4 • جام، مەي گەر بۇيلەدۇر ئول جام ئۇچۇن قىلسا بولۇر،
يۈز جاھان ھەردەم نىسار ئول مەي ئۇچۇن مىڭ جان پىدا.

5 • دەير ئارا ھۇش ئەھلى رەسۋا بولغىلى ئەي مۇغبەچە
جام مەي تۇتساڭ مېنى دىۋانىدىن قىل ئىپتىدا.

---

* بۇ شېئىر — ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «خازائىنۇلمائانى — غارائىبۇس-سىغار» قىسمىنىڭ بىرىنچى مەتلە شېئىرىدىن ئېلىنغان (3 - بەت).

1. قۇياش نۇرى ئەكس ئەتكەن قاچىدىن توغرا يولنىڭ نۇرى يورىدى. يار جامالىنىڭ ئەكسىنى كورەي دىسەڭ مەيگە قارا دەپ جامدىن سادا چىقتى.

2. كوڭۇل جامىدا غەير بىر نەققاش تەرىپىدىن چېكىلگەن غەم دېغى بولسا ئەي ساقى، ۋەھدەت شارابىغا ئوخشاش بۇ غەم دېغىنى يۇيىدىغان نەرسە يوق.

3. ئەي خوش كىشى، ئاشۇ ۋەھدەت مىيىگە ساپالىنىڭ سۇنىغىمۇ قەدەھ قىلىنىدىغان بولسا، ئۇ خۇددى جەمشىتنىڭ جاھاننامە ئەينىگىدەك يار ئەكسىنى كورسىتىدۇ. بۇ مەينى ئىچكەن كىشىمۇ جەمشىتتەك گاۋالەرچە چىقىپ كېتىدۇ.

4. "قەدەھ" بىلە "مەي" شۇنداق خىسلەتلىك بولسا، "قەدەھ" ئۇچۇن يۇز جاھاننى "مەي" ئۇچۇن مىڭ جاننى پىدا قىلسا بولىدۇ.

5. ئەي، مەيچى يىگىت، مەيخانىغا هۇشيار كىشىلەر ئەقلىدىن ئېزىپ رەسۋا بولغىلى كەپتۇ. قەدەھ بىلە مەي تۇتقاندا مەن دىۋانە — ساراڭدىن باشلاپ تۇتقىن.

AltunOq

6. تاكى ئول مەيدىن كوڭۇل جامىدا بولغاچ جىلۋىگەر.
چىھرەئى مەقسۇد مەھۋ ئولغاي ھەم ئولدەم مائەدا.

7. تەشنەلەب ئولمە ناۋايى تائەزەل ساقىسىدىن
"ئۆشرە بو يا ئەيىۋ ھەل ئەتشان" كىلور ھەردەم نىدا.

1. باغ ئىچرە ساڭا ساچتى گۈل ئاقۇ يېشىل ياپراق،
شاھ باشىغا ئانداقكىم ئەل ئاخو - سېرىق يارماق.

2. نى يارلىغ ئولغايكىم ھەر كېچە تاڭ ئاتقۇنچە
سەن ئەيشى ئىلە راھەتتە مەن رەنجى ئىلە ئويغاق.

3. جان نەقدىن ئەجەل بىرلە ھىجرىڭ ئىككى بولمىشتۇر،
ئول نەۋئى تاپىپ سودى ئايرىلغان ئىككى ئورتاق.

لۇتفى شېئىرلىرىدىن*

1. سۇرىتىڭنى كىمكى كوردى قىلدى جانان جان پىدا،
سىرەتىڭگە خۇر قىلۇر ئالىپ پەرىشتە ئىقتىدا.

2. ئىنتىھا يوقمۇ دىسەم ھۇسنۇڭگە ئەيتۇر كوزلىرىڭ
قايدا سەن مەن خودبالانى قىلدىم ئەمدى ئىپتىدا.

3. سېھىر ئىش كەشمىر ئىلى غەمزەڭدىن ئورگەنسە كېرەك
كىم جاھان ئىچرە بولۇپتۇر ئول بۇ پەندە مۇقتىدا.

*«دىۋان لۇپتى» شېئىرلار توپلىمى. 9- بېتىدىن.

6. تاكى ئاشۇ مەي بىلەن كوڭۈل قاچىسى جىلۋە قىلسا،
مەقسەتنىڭ چىرايى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى يوقىلىدۇ.

7. "ۋەھدەت" كە "مەي" بىلەن "قەدەھ" ئارقىلىقلا مۇيەسسەر
بولۇش مۇمكىن، شۇڭا "مەي" بىلەن "قەدەھ" دىگەن ئىككى
ئىبارىنى بىرگە قوشۇپ "مەي قەدەھ" دىگەن بىر ئىسىم
بىلەن ئاتاش كېرەك.

1. كىشىلەر خۇددى پادىشالارنىڭ بېشىدىن ئالتۇن - كۈمۈش
پۇللارنى مۇبارەكلەپ چاچقاندەك، سەن يارىم باققا كىرسەڭ
ئاق گۈللەرنى، يېشىل ياپراقلىرىنى بېشىڭدىن چاچىدۇ.

2. ھەر كېچە تاڭ ئاتقۇنچە سەن ئەيش راھەتتە ئۆتىسەن،
مەن بىچارە "نىمە بۇيرۇق بېرىدىكىن؟" دەپ بوسۇغاڭدا
جاپا بىلەن ئويغاق تۇرىمەن.

3. گويا، شىرىكلەشكەن ئىككى تىجارەتچى پايدىنى تەڭ بۆلۈ-
شۈۋېلىپ ئايرىلىپ كەتكەندەك، جان سەرمايەمنى
ھىجرىڭ بىلەن ئەجەل ئىككىسى بۆلۈۋالدى.

1. ئەي جانانىم، كىمكى سۈرىتىڭنى كۆرسە جېنىنى پىدا قىلىدۇ،
ئىچكى كۆرۈنۈشۈڭگە ھەتتا ئۇلۇغ پەرىشتىمۇ باش قويىدۇ.

2. ھوشنۇڭدىن: "ماڭا سالىدىغان بالالىرىڭنىڭ ئاخىرى يوقمۇ؟"
دەپ سورىغىنىمدا، كۆزلىرىڭ: "نىمە دەۋاتىسەن، مەن بۇ
بالالىرىمنى ئەمدى باشلىدىم" — دەيدۇ.

3. كەشمىرلىكلەر سېھىرگەرلىكنى غەمزەڭدىن ئۆگەنگەنلىكە ئوخشايدۇ.
شۇڭا ئۇلار بۇ ھۈنەردە جاھاننىڭ ئالدىدا تۇرغان ئىكەن - دە.

4. سەن سىزنى قىلماي تەھەممۇل نالە قىلسام يوق ئەيىپ
گەر بۇيۇك يۈكلەنسە تاقەتا كەلگەي ئاندىن يۈز سادا.

5. ئىتلىرىڭنىڭ مەنسۇبى لۇتپىغا تەيىن ئەيلەكىم،
دولىتىڭدە قىلسا سۇلتانلىق نە بولغاي بىر گادا.

مەشرەپ شېئىرلىرىدىن*

1. بۇ تەنى خاكىنىۋ روھى راۋانىنى نە قىلاي
بولمىسا قاشىمدا جانانە بۇ جاننى نە قىلاي.

2. يارسىز ھەم بادەسىز مەككىگە بارماق نە كېرەك،
قالغان ئىبراھىمدىن ئۇل ئەسكى دۇكاننى نە قىلاي.

3. ئۇرايىنمۇ باشىمە سەككىز بېھىشتۇ - دەۋزەخنى،
بولمىسا ۋەسلى ماڭا ئىككى جاھاننى نە قىلاي.

ھوۋەيدا شېئىرلىرىدىن**

1. ئەي دىلا گۈل ۋاقتىدۇر گۈلزارىدىن ئەندىشە قىل
ئۆزمىگىل بىھۇدە گۈلنى كارىدىن ئەندىشە قىل.

* بابارەھىم مەشرەپنىڭ «دىۋان مەشرەپ» ناملىق شېئىرلار توپلىمىدا.

** ھوۋەيدا چىميانى: «شېئىرلار توپلىمى» دىن «دىۋان ھوۋەيدا» ناملىق.

4. سەنسىز سەۋرى - تاقەت قىلالمىغىنىمنى ئەيىپ قىلما، ئەگەر مۇنداق ئېغىر يۈك، تاققا يۈكلەنگەن بولسا، ئۇنىڭدىن يۈزلەرچە نالە - سادا كېلەتتى.

5. ئىشلىرىڭنىڭ مەنسۇرىگە لۇتپىڭنى تەيىن قىلغىن،
دۆلىتىڭدە مەندەك بىر گاداي سۇلتان بولسا نېمە بوپتۇ.

1. قېشىمدا جانانىم بولمىسا، تۇپراقتىن يارالغان تەننى، يۈرۈپ كېتىدىغان روھنى نېمە قىلىمەن، ھەتتا بۇ جاننىمۇ نېمە قىلىمەن.

2. يار بىلەن مەي بولمىغان مەككىگە بېرىشنىڭ نېمە كېرىكى بار،
ئىبراھىم پەيغەمبەر ياسىغان ئۇ كونا دۇكاننى نېمە قىلىمەن①.

3. سەككىز جەننەت، دوزاقلارنى دەپ ئۆز ئۆزەمنى كاچاتلايمۇ؟
ماڭا يار ۋەسلى مۇيەسسەر بولمىسا ئىككى جاھاننىڭ كېرىكى يوق.

1. ئەي كوڭۈل، گۈل چېغى بۇ، گۈلزارلىقنىڭ غېمىنى ئويلىغىن،
سەۋەپسىز گۈلنى ئۈزمە، ئۇنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئەندىشە قىل.

---

① ئەسكى دۇكان — ھازىرقى كەئبىنى دېمەكچى.

2. كىمكى كىردى بۇ چۇمەنگە گۈل ئۈزمەيىن ياتمىدى،
ئارى - ئارى گۈل ئۈزەرسەن خارىدىن ئەندىشە قىل.

3. راست سۆزۈڭنى ئەيمىغىل ھەركىمنى سەن مەھرەم بىلىپ
ئاقىل ئېرسەڭ مەھرەمى ئەسرارىدىن ئەندىشە قىل.

4. پاشا كىم بىدارلىقتىن ئىچتى ئادەم قېنىنى
بەزى - بەزى مەردۇمى بىدارىدىن ئەندىشە قىل.

5. ئەي ھۇۋەيدا ئەيمىخىل مەنسۇرىدەك سىرىڭنى پاش
ئەيلىسەڭ "ھويى ئەنەل ھەق" دارىدىن ئەندىشە قىل.

زەلىلى شېئىرلىرىدىن*

1. بويى زۇلپۇڭدىن جۇنۇنلۇقتىن بولەك ھاسىل ئەمەس،
كەلتۈرۈپ بوينۇمغا باغلاڭلار جۇنۇن تۇمارىدىن.

2. مەرىپەت تاجىنى قەدرىن ئەھلى تائەت بىلمىگەچ
خاتىرى خۇشتۇر ھەمىشە جوپپە ھەم داستارىدىن.

3. دەردى سەر بەردى زەلىلى تەلبىگە سەۋدايى ئىشق
سەندىلى خۇشبويى كەلتۈر ئىشقىنىڭ ئەتتارىدىن.

* مەھەممەت سىدىق زەلىلى: «دىۋان زەلىلى» ناملىق شېئىرى
توپلىمىدىن (......غەزەل......بەت)

2. باغقا كىرگەن كىشى گۈلنى ئۈزمەي قالمايدۇ، گۈلزارنى ئارىلاپ گۈل ئۈزمەكچى بولساڭ، ئۇنىڭ تىكىنىنى بارلىغىنى ئويلا.

3. ھەركىمنى ئۈزەڭگە مەھرەم بىلىپ راست گېپىڭنى سوزلەۋەمە ئەقىللىق كىشى بولساڭ سىرىڭنى ئېيتقان يېقىن كىشىڭدىنمۇ ئەندىشە قىل.

4. پاشمۇ كېچىسى ئۇخلىماي ئادەم قېنىنى ئىچىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش تاڭغىچە ئۇخلىمايدىغان ئادەملەرنىمۇ ئويلانغىن.

5. ئەي ھۆۋەيدا، مەنسۇرھەللاجدەك سىرىڭنى پاش قىلىپ قويما. ئەگەر "مەنمۇ ھەق" دەپ ھور تارتىدىغان بولساڭ دارغا ئېسىلىشىڭدىن خىيال قىل.

1. قارا چېچىڭنىڭ خۇش پۇرىغى ماڭا ساراڭلىقتىن باشقا نەرسە كەلتۈرمەيدۇ، شۇڭا، بوينۇمغا ساراڭلىق تۇمارىنى باغلاپ قويۇڭلار.

2. ئىلىم ـ مەرىپەت تاجىنىڭ قەدرىنى ئىبادەتگۈي موللىلار بىلمىگەنلىكتىن ھەمىشە بېشىدىكى سەللىسى، ياخشى كىمدىن كوڭلىنى خوش تۇتۇپ يۈرىدۇ.

3. ئىشق سەۋداسى، ساراڭ زەلىلىگە باش ئاغرىغى تېپىپ بەردى. (ئەي دوستۇم) ئىشقىنىڭ دۇكاندېرىدىن خۇش پۇراقلىق سەندەل ياغىچى ئېلىپ كەلگىن.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت روزى

ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى توغرىسىدا

غوجەخمەت يۇنۇس

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرى بولغان ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى ئەسىرلەردىن بېرى خەلقىمىزنى ياۋۇزلۇققا قارشى قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىشقا، ئىتتىپاقلىشىپ ئۆزئارا ھەمدەم بولۇشقا، قارا كۈچلەرنىڭ تۈرلۈك توزاق ئىسكەنجىلىرىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆز بەخت-سائادىتىگە يول ئېچىشقا ئىلھاملاندۇرۇپ كەلدى.

مەسەل — كۆپىنچە شېئىرىي يول بىلەن يېزىلىپ، تەلىم-تەربىيە بېرىشنى مەقسەت قىلغان ساتىرىك-كىنايىلىك كىچىك ئەسەر. مەسەللەردە ئۆي ھايۋانلىرى، يىرتقۇچ ھايۋانلار، ئۇچار قاناتلار، ھاشارەتلەر خۇددى ئادەملەردەك سۆزلەيدۇ، ئويلايدۇ، خۇشال بولىدۇ ۋە خاپا بولىدۇ، بىر بىرى بىلەن كۈرەش قىلىدۇ. ئۇلار، قارىماققا، ھايۋان، قۇش، ئۆسۈملۈك، ھاشارەت بولسىمۇ، ئۇنىڭدا سۆزلىنىۋاتقان تۇرمۇش ئەنە شۇلارنىڭ تۇرمۇشى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، يازغۇچىلار ئادەملەرنى ۋە ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەيدۇ. مەسەللەردە ھايۋان، قۇش، ھاشارەتلەر ئارقىلىق

بەزىدە پۈتۈن بىر ئىجتىمائىي گۇرۇھ تەسۋىرلىنىدۇ، بەزىدە شۇ ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ ئەزالىرى تەسۋىرلىنىدۇ. مەسەلىنىڭ بېشىدا ياكى ئايىغىدا كۆپىنچە ئەخلاقىي دائىر نەسىھەت قىلىنىپ، خۇلاسە چىقىرىلىدۇ. كۆپ ھاللاردا ئاپتور ئەمەس، بەلكى مەسەلىنىڭ ئۆزى خۇلاسە چىقىرىپ بېرىدۇ.

دۇنيادا مەسەل 17 - 18 - ئەسىرلەردە كەڭ تەرەققىي قىلغان. بۇ چاغلاردا كونا قالاق تۈزۈمگە قارشى ئاشكارا تەشۋىق-قات ئېلىپ بېرىش ۋە ئۇلارنى توغرىدىن-توغرا پاش قىلىش قىيىن بولغاچقا، تەرەققىيپەرۋەر يازغۇچى — شائىرلار ئۆز پىكىر-كۆزقاراشلىرىنى بىر خىل پەردە ئاستىغا ئېلىپ بايان قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەسەل دىگەن تۈرىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەپ ئەنە شۇ. ئۇلار مەسەلدە بايان قىلىنغان ۋەقەلەر ئارقىلىق زومىگەرلىك، ياۋۇزلۇقنى، ھىلىگەرلىك ۋە قۇۋلۇق - شۇملۇقنى پاش قىلىپ، قاتتىق مەسخىرە قىلىدۇ، ئاق كۆڭۈللۈك - سەمىمىيەتلىكنى، ئاجىزلارنى ياقلايدۇ، ئۇلارغا خەيرىخاھلىق قىلىدۇ ھەم ئېزىلگۈچى، خارلانغۇچى خەلقلەرنى ھۆكۈمران سىنىپلارغا قارشى كۈرەش قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. سىنىپىي كۈرەش ئانچە كەسكىن بولمىغان پەيتلەردىكى مەسەللەر-دە بولسا، كۆپرەك ئادالەتلىك بىلەن ئادالەتسىزلىك، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىق، راستچىللىق بىلەن يالغانچىلىق قاتارلىق مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، كىشىلەر ياخشى ئەخلاق - پەزىلەتلىك بولۇشقا دەۋەت قىلىنغان. شۇڭا تارىختا مەسەللەر ”ئەخلاق ئۆگەتكۈچى ئەسەر“ دەپمۇ قارالغان.

تارىخىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى خەلق ئارىسىدا چۆچەك شەكلى بىلەن كۆپرەك تارقالغان، شۇڭا

ئۇ كۆپ ھاللاردا خەلق چۆچەكلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. بىراق ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى، ۋەقەلىكى. قاتناشقۇچىلىرى، ئاپتورنىڭ كىتاپخانغا ئۇقتۇرماقچى بولغان مەقسىدى ۋە بايان قىلىش ئۇسۇللىرى مەسەلنىڭ ئادەتتىكى خەلق چۆچەكلىرىگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاسانلا بايقىۋالالايمىز.

ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرىدە توشقان، كاككۇك، كەپتەر، چۈمۈلە، توگە، ئېشەك، پاقا قاتارلىق ھايۋان، قۇش - جانىۋارلار ئەقىللىق، زىرەك، باتۇر، ۋاپادار قىلىپ تەسۋىرلىنىپ، ئەمگەكچى خەلققە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئېجابى پېرسوناژلار سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ. ئۇلار زالىم ھوكۇمرانلارنىڭ قارانىيەت ياۋۇزلۇقىنىڭ سىمۋولى بولغان يولۋاس - شىرغا، بۆرىگە، ساختىپەزلىك - ھىلىگەرلىكنىڭ سىمۋولى بولغان تۈلكىگە، تۇرلۇك ئەسكىلىكلەرنى قىلغۇچىلارنىڭ سىمۋولى بولغان چاشقان، قاغا - قۇزغۇنلارغا قارشى زىرەكلىك ھەم باتۇرلۇق بىلەن كۆرەش قىلىپ، ئۇلارنى ھالاك قىلىدۇ، مەسەل ھەجمى ئىخچام، تىلى ئوتكۇر، ھەجۋى ۋە يۇمۇرلۇق، قىزىق ۋە كۈلكىلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئېسىدە ساقلاپ، بىر بىرىگە ئېيتىپ بېرىپ، ئۇنىڭدىن ئەقىل، پەم، ئىلھام ئالىدۇ. مانا بۇ ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرىنىڭ چوچەك شەكلىدە تارقىلىپ، ئېغىزدىن - ئېغىزغا ئۆتۈپ، بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىكىنىڭ بىر مۇھىم سەۋەبى.

تۆۋەندە مەن مىسال تەرىقىسىدە بىرنەچچە مەسەلنى ھۆرمەتلىك كىتاپخانلارغا تەقدىم قىلىمەن.

تۈلكىنىڭ ھىلىسى

يولۋاس بىر كۈنى ئوزۇق ئىزلەپ چىقىپ، بىر تۈلكىنى كۆرۈپ قاپتۇ، خىيالىدىن بىرى تۈزۈكرەك بىر نەرسە تېپىپ

يېيەلمىگەن يولۋاس تۈلكىنى كۆرۈپلا ئۇنىڭغا خىرىس قىپتۇ. يولۋاسنىڭ غەرىزىنى چۈشەنگەن تۈلكىمۇ لۇلىلغىنى ئىشقا سېلىپ، تەلىيىنى سىناپ باقماقچى بوپتۇ.

— ئى، جانىۋارلارنىڭ ئاتىسى، جاڭگاللارنىڭ غوجىسى، — دەپتۇ تۈلكە كۆزىگە ياش ئېلىپ، — مەن ھوزۇرلىرىغا شىكايەت بىلەن ماڭغان ئىدىم، ئۆزلىرى يولۇقۇپ قالدىلا......

تۈلكىنىڭ ياغلىما سۆزىدىن مەغرۇرلانغان يولۋاس "بۇ ھەرقاچان تىرناقلىرىمنىڭ ئارىسىدىكى تەييار ئولجا، ئاۋال بۇنىڭ شىكايىتىنى ئاڭلاپ باقمايمۇ، ئېھتىمال، ئۇنىڭدىن بىرەر پايدىلىق ئىش چىقىپ قالار" دېگەن ئويغا كېلىپ:

— قۇلىقىم سەندە، — دەپتۇ.

— ھەي، كېرەملىك شاھىم، — دەپتۇ تۈلكە ئۆزىنى ئويدىنىپ، — مەن ئاخىرقى ئۆمرۈمنى جاناپلىرىنىڭ خىزمىتىدە ئۆتكۈزەي دېگەن نىيەتتە چۆلنى ئارىلاپ جاناپلىرىغا ئاتاپ راسا بىر سېمىز كىيىكنى ئېلىپ كېلىۋاتاتتىم، ئالدىمدىن بىر بۆرە چىقىپ كىيىكنى تارتىپ ئەكەتتى. يالۋۇردۇم، يىلىندىم، زادى گېپىمنى ئاڭلىماي، كىيىكنى پارچىلاپ يېيىشكە باشلىدى، مەن: "ھەي بىمەدەپ، سەن قانداق قىلىپ ئۇلۇغ شاھىمىزنىڭ رىسقىغا چاڭگال سالىسەن؟" دېسەم، "ھاي ئەخمەق تۈلكە، بۇ ئەتراپتا مېنىڭدىنمۇ ئۇلۇغراق ھايۋاننىڭ يوقلۇقىنى بىلمەمسەن!" دەپ جاناپلىرىنىڭ شەنىگە داغ چۈشۈرۈشكە باشلىدى. ئۇنى ئەيۋەشكە كەلتۈرەلمەسلىكىمگە كۆزۈم يېتىپ، جاناپلىرىغا شىكايەت قىلغىلى كېلىۋاتاتتىم، ئەمدى مۇرادىمغا يەتتىم، قالغان ئىختىيار ئۆزلىرىدە.

تۈلكىدىن بۇ سوزنى ئاڭلىغان يولۋاس غەزەپتىن تىترەپ تۇرۇپ:

— مېنى شۇ يەرگە باشلاپ بارالامسەن؟ — دەپتۇ.

— جېنىم بىلەن! — دەپتۇ تۈلكە ۋە يولۋاسنى ئوۋچىلار قاپقانغا چىشلىتىپ قويغان كىيىك گوشىنىڭ يېنىغا باشلاپ كەپتۇ.

— ئۇ هارامزادە ھىلىراقتا مۇشۇ يەردە قىلىۋىدى، ئەنە كىيىك گوشلىرى تۇرىدۇ، جاناپلىرىنىڭ شەپىسىنى ئاڭلاپ تىكىۋەتكەن ئوخشايدۇ، — دەپتۇ تۈلكە قاپقاندىكى گوشنى كورسىتىپ.

گوشنى كورگەن يولۋاس: ”ئاۋال بۇ گوشنى يەپ ئوزەمگە ئاز - تولا ماغدۇر تاپلاي، ئاندىن بورىنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ، ئوزەمنىڭ كىملىگىنى تونۇتۇپ قوياي“ دىگەن خىيال بىلەن ئوزىنى گوشكە ئۇرۇپتۇ - دە، شۇ هامان قاپقانغا چۈشۈپتۇ. بۇنى كورگەن تۈلكە:

— سەن ھەمىشە ئوزەڭنى ھەممىدىن ئۈستۈن چاغلاپ، باشقىلارغا ئارام بەرمەيتتىڭ، ساڭمۇ ئارام بەرمىگۈچى، سېنىڭمۇ جېنىڭنى قىينىغۇچى چىقىدۇ، بىلىپ قوي، — دەپ قۇيرۇغىنى ئوينىتىپ، ئوز يولىغا كېتىپتۇ.

كەپتەر بىلەن چۈمۈلە

بىر كۈنى بىر كەپتەر ئوۋچىنىڭ تورىغا چۈشۈپ قاپتۇ، ئوۋچى ئۇنى دەررۇ تۇتۇۋالماقچى بوپتۇ. بۇ ئەھۋالنى بىر چۈمۈلە كورۇپ قىلىپ، چاققانلىق بىلەن ئوۋچىنىڭ كوينىگىنىڭ ئىچىگە كىرىۋاپتۇ - دە، ئۇنىڭ دۈمبىسىنى ناهايىتى ئاچچىق چېقىپتۇ. ئوۋچى چىدىماي، ئىختىيارسىز تورنى تاشلىۋېتىپتۇ.

كەپتەر پەيتتىن پايدىلىنىپ، توردىن چىقىپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ.

بىر كۈنى چۈمۈلە سۇ ئىچمەكچى بولۇپ، ئېرىقنىڭ لېۋىگە بارغان ئىكەن، سۇنىڭ دولقۇنى چۈمۈلىنى تارتىپلا ئاققۇزۇپ كېتىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كورۇپ قالغان كەپتەر دەرھال بىر تال چوپنى ئېپكىلىپ ئېرىققا تاشلاپتۇ. چۈمۈلە چوپ ئارقىلىق ئاستا سۇدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

قۇشقاچنىڭ قويغا شىكار قىلىشى

بىر بۈركۈت قوي پادىسىغا شىكار قىلىپ بىر قوينى ئېلىپ كېتىپتۇ. بۇنى يىراقتىن كورۇپ قالغان قۇشقاچ ئىچىدە ھەسرەت چېكىپ كېتىپتۇ: "ۋاھ! قانات دىسە قانىتىم ئوخشاش، تۇمشۇغۇممۇ بار، پۇت ۋە تىرنىغىممۇ كەملىك قىلمايدۇ. بۈركۈت قوينى شىكار قىلدۇ - يۇ، مەن تېزەك چوقۇلاپ ئاۋارە بولۇپ يۇرەمدىمەن! ئىست، مۇنداق جانىنى! قوينى ئەمەس، توگىنى شىكار قىلالايدىغان كۈچۈم بار مېنىڭ!"

قورام تاشقا يانپاشلاپ يېتىپ، پادىلارنىڭ ئوتلاۋاتقىنىنى ھەۋەس بىلەن تاماشا قىلىۋاتقان پادىچى، ئاسماندىن ئوقتەك ئېتىلىپ چۈشۈپ، يۇڭلۇق بىر قويغا شىكار قىلغان قۇشقاچنى كورۇپ قاپتۇ. ئۇنىڭ پۇتى پاخماق يۇڭغا ئېلىنىپ قېلىپ، قانچە ئورۇنسىمۇ ئاجرىتالماپتۇ، ئوزىنى ھەريانغا ئورۇپ پالاقشىپ، ئاخىرى مادارسىزلىنىپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ يېتىپ قاپتۇ.

پادىچى قۇشقاچنىڭ بۇ ھالىغا كۈلۈپ قويۇپتۇ - دە، ئۇنى قويىدىن ئاجرىتىۋېلىپ "جېنىڭغا قاراپ ئىش قىل" — دەپ قويۇپ بېرىپتۇ.

ئەشەك بىلەن توگە

يېغىر بولۇپ ئولەر ھالغا كېلىپ قالغاندىن كېيىن كارۋان داۋانغا تاشلىۋەتكەن ئەشەك بىلەن توگە يېرىم كۈنگىچە ئورۇنلىرىدىن قوپالماي يېتىپتۇ. ئەمما ھەرخىل ئوت - چۆپلەرنىڭ پۇرىقىنى ئېلىپ كەلگەن تاغ ھاۋاسى ئۇلارغا كۈچ - قۇۋۋەت بەرگۈچى دورا بوپتۇ. ئۇلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، يېڭى چىققان ئوتلارنىڭ ئۇچىدىن يەپ، بىر ئاز ماغدۇر يىغقاندىن كېيىن، داۋاننىڭ ئۈستىگە چىقىپتۇ. ئۇلار تاغ باغرىدىكى سۇلار شاقىراپ ئېقىۋاتقان كەڭ يايلاقنى كورۇپ ئېيتقۇسىز خوشاللىققا چومۇپتۇ. ئۇلار يولدىن يىراق بىر جاينى ماكان قىلىپ، ئوتلاپ يۈرۈپ بىر ئايدىن كېيىنلا سەمرىپ كېتىپتۇ.

بىر كۈنى شۇ يەردىكى تاغنىڭ ئارقىسىدا ياشايدىغان تۆلكە "ئوۋ" غا چىقىپ، ئەشەكنىڭ ھاڭرىغان ئۈنىنى ئاڭلاپ قاپتۇ - دە، ئۇن چىققان تەرەپكە مېڭىپ، يايلاقتا ئوتلاپ - ئويناپ يۈرگەن توگە بىلەن ئەشەكلى كورۇپ قاپتۇ. تۆلكىنىڭ ئاغزىدىن سېرىق سۇ ئېقىپتۇ، "ئامال قانچە؟ كۈچۈم يەتمەيدۇ" دەپ ئويلاپتۇ. تۆلكە بۇ خەۋەرنى شۇ تاغدا ياشايدىغان بورىگە ئېيتماقچى بوپتۇ. تۇرۇپ بورىنىڭ يەپ تاشلىغان ئۇستىخانلارنى بېرىدىغانلىغىنى ئويلاپ ئېيتمايدىغانمۇ بوپتۇ. ئەمما ئېيتماي دىسە يېيىشكە ھېچنەرسە يوق. "يوق گوشتىن كورە ئۇستىخانمۇ ياخشى" دەپ ئاخىرى بورىگە خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ.

— ئۇلارغا قانداق گۈنا قويىمىز؟ گەپ - سوز يوقلا بېرىپ يېيىش قىيىنغۇ؟ — دەپتۇ بورە.

— ئانداق بولسا، — دەپتۇ تۈلكە، — "بۇ يەر مېنىڭ
يېرىم، سىلەر بۇ يەرنىڭ ئوتىنى رۇخسەتسىز يەپسىلەر. ئەمدى
بۇنىڭ بەدىلىگە سىلەرنى يەيمەن" دىگىن. مەن "بورە جاناپلى-
لىرىنىڭ ئېيتقىنى راست" دەپ گۇۋاچىلىك بولىمەن.

ئۈچ كۈندىن كېيىن ئاچ يۈرگەن بورە تۈلكىنى ئەگەش-
تۈرۈپ يايلاققا كەپتۇ. تۆگە بىلەن ئىشەك بولارنى يىراقتىن
كۆرۈپلا: "ماغدۇرسىزمۇ، كۈچسىزمۇ بار، ئۇلسەكمۇ ئېلىشىپ ئۇلەي-
لى" دەپ مەسلىھەتلىشىۋاپتۇ. بورە كېلىپلا:

— ھەي ئۇزۇن بويۇن، ئۇزۇن قۇلاق! ئىككىڭ كىمنىڭ
رۇخسىتى بىلەن بۇ يەرلەردە ئوتلاپ يۈرۈيسەن؟ — دەپتۇ.

— ئۇنىڭ بىلەن سېنىڭ نىمە ئىشىڭ! — دەپتۇ تۆگە.

— ھەي ئۇزۇن ئەخمەق! بۇ يەر مېنىڭ يېرىم ئىكەنلىگى-
نى بىلمەمسەن تېخى! — دەپتۇ بورە.

— قايسى يەر سېنىڭ؟ — دەپتۇ تۆگە. بورە تۈلكىنىڭ
پىچىرلىشىغىمۇ قۇلاق سالماي:

— سەن تۇرغان يەر، — دەپتۇ.

— مەن گۇۋا، راست دەپتۇ، — دەپتۇ تۈلكە تومشۇقلى-
رىنى سوزۇپ.

شۇ چاغدا تۈلكە بورىنىڭ قۇلىغىغا بىر نىمىلەرنى پىچىر-
لاپتۇ.

بورە ئالدىغا بىرنەچچە قەدەم مېڭىپ:

— سەنلەرنىڭ بۇ يەردىكى ئوتنى يىگەن-يىمىگىنىڭلارنى
ئاسانلا بىلىمەن، — دەپتۇ.

— قانداق قىلىپ بىلىسەن؟ — دەپتۇ تۆگە.

— تىلىڭنى چىقىرىسەن، مەن پۇراپ باقىمەن، — دەپتۇ

بورە، توگە بىلەن ئىشەك بۆلارنىڭ ئۆزلىرىگە كۆچى يەتمەي، تىللىرىنى ئۆزۈۋېلىپ، ئوت يېيەلمەس قىلىپ قويۇپ ئولتۇرۇپ يەمەكچى بولغانلىقىنى پەملەپتۇ. توگە ئىشەككە قاراپ كوزىنى قىسىپ قويۇپ:

— ماقۇل، پۇراپ باق، — دەپ تىلىنى چىقىرىپتۇ. بورە توگىگە يېقىن كېلىشىگە توگە كوكرىگى بىلەن شۇنداق ئۇرۇپتىكى، بورىنىڭ كوزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، موللاق ئېتىپ يىقىلىپتۇ. بورە ئۆزىنى ئوڭلاپ ئورنىدىن تۇرغىچە ئىشەك كېلىپ، بىقىنلىرىغا كېلىشتۇرۇپ نەچچىنى تېپىپتىكەن، بورە تىن تارتماي ئۆلۈپتۇ. بۇنى كورگەن تۈلكە تاققا قاراپ قېچىپتۇ.

ئىشەك بورىنىڭ ئارقىسىدىن ھاكراپ مۇنداق دەپتۇ:

"يەر ئىگىسى" نى كورۈڭ ئولۇك ياتقىنىنى،
"گوۋاچىسى" نى كورۈڭ قورقۇپ قاچقىنىنى.
بۇ كورگىنىڭدىن ساۋاق ئالمىساڭ،
باشلاپ كەل يەنە بورىنىڭ باشقىسىنى.

AltunOq

موللا زەيدىن گەپچى

مەخمۇت زەيدى

موللا زەيدىن 1815 - يىلى لۈكچۈندىكى باغرا يېزىسىدا نامرات دېخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى ئاتاقلىق قوغۇنچى ئىدى، موللا زەيدىن ئالتە يېشىدىلا مەھەللى - خۇسۇسى مەكتەپتە ئوقۇپ، خەت - ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، 11 يېشىدا مەدرىسكە ئوقۇشقا كىرىپ 17 ياشقىچە پۈتۈن قارى بولۇپ يېتىشكەن. ئۇنىڭ دەرس ئۆزلەشتۈرۈش قابىلىيىتى ياخشى بولغاچقا، بىللە ئوقۇغان ساۋاقداشلىرىدىن كۆپ ئىلگىرىلەپ، ئەرەپچە كىتاپ، قۇرئانلارغا مەنا ئېيتالايدىغان بولغان. ئۇ 17 يېشىغىچە كافىيىدىن باشلاپ، شەرھى موللاغىچە ئوقۇغان، شۇنداقلا ناۋايى، سوپى ئاللايار، خوجە ھاپىز قاتارلىقلارنىڭ مۇناجات، قەسىدە كىتاپلىرىنى؛ قول خوجائەخمەت، شامەشرەپ قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۆز قابىلىيىتىنى يۇقىرى كۆتەرگەن. شۇنداق قىلىپ ئۇ ”موللا زەيدىن“ دەپ نام ئالغان.

موللا زەيدىن دەسلەپتە زالىم قازىلاردىن تارتىپ خوراپى بۇۋدىلەرگىچە ئۇلارنىڭ مۇتەئەسسىپلىكلىرىنى سۆككەن، پاش قىلغان.

مۇشۇ تۇغرىدىن يۇرتىدىكى مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى، زاھىر قازىجى
تەرىپىدىن بىرقانچە قېتىم جازاغا تارتىلغان. قازى ئۇنىڭ
گەپچىلىك قىلىشىنى، قوشاق - نەزمە يېزىشىنى چەكلىگەن ئىكەن.

موللا زەيدىن تەرىپىدىن ئېيتىلغان قوشاقلار — بېيىت -
نەزمىلەر، ساتىرا - شاكىچو پاراڭلار مەھەللىدىن - مەھەللىگە،
يۇرتتىن - يۇرتقا تارقاپ كېڭەيگەن. موللا زەيدىن لەتىپىلىرىنىڭ
ئىخچاملىقى، ئېيتىشقا ۋە ئەستە قالدۇرۇشقا ئەپچىللىقى، قىزىقار-
لىقلىقى، ئۇنىڭ خەلق ئارىسىغا ئومۇمىي يۈزلۈك تارقىلىشىغا
سەۋەب بولغان. موللا زەيدىن تورپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ -
ئادەت، تىل - قائىدىلىرىنى ئۆز لەتىپىلىرىگە سىڭدۈرگەن. ئۇنىڭ
لەتىپىلىرىنىڭ تېمىلىرى ھەر تەرەپلىمە، چوڭ ئىجتىمائىي زىددى-
يەتلەردىن تارتىپ، تۇرمۇشتىكى ئۇششاق مەسىلىلەرگىچە نۇرغۇن
تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ «باينىڭ كۆز ئاغرىقى»،
«سۈتچى»، «قازىخانىدىكى سوراق» ۋە «ئۆلۈم» قاتارلىق لەتىپى-
لىرىدە ئاچچىق ھەجۋىي، چوڭقۇر مەسخىرە، ئۆتكۈر كۈلكە بار،
ئۇ ئېكسپىلاتاتور سىنىپلارنى ھەم ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىنى پاش
قىلغان، جەمئىيەتتىكى زالىملىق، ئادالەتسىزلىك، پاراخورلۇق،
چىقىمچىلىق ئوخشاش ئەھۋاللاردىن نەپرەتلەنگەن. شۇڭا موللا
زەيدىننىڭ لەتىپىلىرى خەلقنىڭ يېقىن دوستى بولۇپ قالغان.
جامائەتچىلىك لۈكچۈندىكى ئەپىردۇن ۋاڭنىڭ شۇنداق بىرەر پاراڭ-
چى ئىزلەپ يۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئۇنى ئوردا خىزمىتىگە، يەنى
ۋاڭنىڭ گەپچىسى قىلىپ كۆرسەتكەن.

موللا زەيدىننىڭ ۋاڭنىڭ ۋە ئوردىنىڭ ئىچكى ئەھۋالى
بىلەن تونۇشقان ۋاقتى ئۇنىڭ 20 ياشلارغا كىرگەن چېغى
ئىدى. ئۇ ئۆز ھاياتىدا جەمئىيەتتىكى بولۇۋاتقان تەڭسىزلىكلەرگە

قارىتا غەزەپ-نەپرىتىنى بوشاشتۇرماي، تۇرلۇك قىزىقچىلىق گەپ-سۆز هەم قوشاقلىرى بىلەن تونۇلۇپ كەلگەن. موللا زەيدىن مۇشۇنداق قىلغانلىغى تۈپەيلىدىنمۇ، ۋاڭ ئوردىسىدىن 8 قېتىم قوغلىنىپ، 9-قېتىم يەنە چاقىرتىۋېلىنغان. ۋاڭ موللا زەيدىنگە "شېرىن دۈشمىنىم" دەپ نام بېرىپتىكەن.

ئەپرىدۇن ۋاڭ بېيجىڭغا بارغاندىمۇ، كېيىن مەنسۇپ ئۇسۇپ، قەشقەرگە ۋاڭ بولۇپ بارغاندىمۇ، موللا زەيدىننى ئۆز يېنىدا بىللە ئېلىپ يۈرگەن. شۇ تۈپەيلىدىن موللا زەيدىنگە ئۆز سۆيگۈنى بىلەن بالدۇرراق توي قىلىش ئىمكانىيىتى بولماي قالغان. ئۇ پەقەت 30 ياشقا كىرگەندىلا ئالمىخان بىلەن توي قىلغان. توي قىلماستىن بۇرۇن:

ئالمىخاننىڭ بېغى بار،
گۈل تۈۋىدە چېكى① بار.
ئالمىخانغا سەپ سېلىڭلار
ئۆك قېشىدا مېڭى بار.

دېگەندەك قوشاقلار موللا زەيدىن تەرىپىدىن ئېيتىلغان. ئۇنىڭ ئالمىخان ھەققىدە توقىغان نۇرغۇن قوشاقلىرى بار.

ۋاڭ موللا زەيدىن بىلەن قەشقەردە 9 يىل بىللە بولغان. ئۇ ۋاڭنىڭ كەلگۈسى ئاقىۋىتى ھەققىدە نۇرغۇن شېئىرلارنى يېزىپ قالدۇرغان. 1860-يىللىرى ئىستىپا سوراپ، يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ قوغۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

---

① چاڭ — تۇرپاندا "كات" نى شۇنداق دەيدۇ.

موللا زەيدىن 1880 - يىللىرى (ۋاپات بولۇشتىن بىر ئاز ئىلگىرى) ئۆز قەۋرىسىنى لۈكچۈن شەھەر شەرقىي دەرۋازا سىرتىدىكى ئاچا يولغا چاپتۇرۇپ، گۈمبەز ياسىتىپ، ئىشىك بېشىغا بىر تاختا بېكىتىپ، ئۇنىڭغا بىرنەچچە مىسرا ھەجۋىي نەزمە يېزىپ قالدۇرغان. ئۇ ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىنمۇ ئۇنىڭ لەتىپىلىرى ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ خەلقنىڭ روھىي بايلىقى سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

موللا زەيدىن موللىدا

موللا زەيدىن گۆدەك ۋاقتىدا مەدرىسە ھويلىسىدا ساۋاقداشلىرى بىلەن چاخچاق قىلىشىپ تۇرغاندا، خەلپەت كېلىپ ناماز ئوتەشكە قوغلاپتۇ. بالىلار خەلپەتنىڭ گېپىگە سوغاق مۇناسىۋەتتە بولغان ئىكەن، كېلىپ كالا شىرىسىدە ياسالغان دەرە (پالاق) بىلەن بالىلارنى ئۇرۇپ - سوقۇپ، ھەممىسىنى ھەيدەپ تارقىتىۋېتىپتۇ. شۇ چاغدا ھېلىقى پالاق ياش موللا زەيدىنگىمۇ تېگىپتۇ. بۇنداق ۋاڭ - چۇڭنى ئاڭلىغان موللىسى ئۆيدىن چىقىپ: يىغلىماڭلار بالىلىرىم، پالاق تەككەن يەردىن قىيامەت كۈنى گۈل ئۈنۈپ چىقىدۇ دەپتۇ. موللا زەيدىن تۇرگۇن ھالەتتە سۆزلەپتۇ: "گۈل ئۈنىدىغان ئىش بولسا، خەلپىتىمنى بىزمۇ ئۇرۇپ قويايلى، قىيامەت بولغاندا خەلپىتىم گۈلسىز خەلپەت بولۇپ قالمىسۇن." دەپتۇ. شۇ چاغدا قارى مولام بالىلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ: "ئۇنداق قىلماڭلار، مەن سىلەر خالىغان باشقا بىرسىنى خەلپەتلىككە بەلگىلەپ بېرەي" دەپ توختىتىۋاپتۇ.

پەيشەنبىلىك

موللا زەيدىنىڭ موللىسى ئوقۇغۇچىلىرىدىن ياخشىراق پەيشەنبىلىك ئېلىش كويىدا باللارغا مۇنداق قاپىيىلىك جۈملىلەرنى ئۆگىتىدىكەن:

ئېلىپقا لام ـ ئېلىپنى قوشسا ئاللا بولۇر،
ئۇستازىدىن دۇئا ئالسا موللا بولۇر.

شاگىرتلار ئۆگەنگەنلىرىنى ئاتا ـ ئانىسىغا دەپ بېرىدىكەن، ئاتا ـ ئانىلار موللامنىڭ تاماگەر مىجەزىنى پەملەپ، پەرزەنتلىرىگە پۇل ياكى نان، پوشكال ۋە بەزىلىرى يەل ـ يېمىش، ئوتۇن ـ كۆمۈر قاتارلىق نەرسىلەرنى پەيشەنبىلىككە ئاتاپ بېرىدىكەن.

پەيشەنبىلىك ئەكەلمىگەنلەرنى باي باللىرى "تىكا ـ تىكا ـ ياك، ئۈزۈم پىشىياك......" قىلىپ، چىقىرتىپ يىغلىتىپ ئوينايدىكەن. موللا زەيدىنمۇ شۇنداق ئازاپلىنىشنى بېشىدىن ئۆتكۈزگىنى ئۈچۈن يۇقۇرىدا ئۆگەنگەنلىرىگە قارىتا مۇنداق ئىككى قۇر جۈملىنى قوشۇپ خەلپىتىگە بېرىپتۇ:

باي باللىرىدىن ئالسا ئوبدان، هالال بولۇر،
نامراتلاردىن ئالسا بەكمۇ ئۇۋال① بولۇر.

سوراقتا تارتىلىش

موللا زەيدىن مەدرىسكە ئوقۇشقا كىرگەندە تاماكا چېكىپتۇ،

① تۇرپان سوزىدە "ئۇۋال" سوزى شۇنداق ئېيتىلىدۇ.

AltunOq

بۇنى بىلىپ قالغان خەلپىتى گۈنى قازىخانىغا چىقىپتۇ. موللا زەيدىننى قازى چاقىرتىپ سوراققا تارتىپتۇ:

— سەن هارام نەرسىلەرنى ئاغزىڭغا ئاپسەنغۇ؟

— خوش، قازاخۇنۇم، مېنىڭ ئاغزىمغا ئالغىنىم هارام ئەمەس، مەكرۇغۇ!

— هارام بولسۇن، مەكرۇ بولسۇن نەھى ئىش، گۇنا بولىدۇ، ئەمەسمۇ؟!

— ئىمىلا بولسا يەۋېتىپ، ئارقىدىن "ئىستىغبار" ئوقۇۋەتسەكلا گۇنايىمىزدىن ساقىت بولۇپ، دوزاق ئازاۋى كۆرمىگۈدەكمىزغۇ؟ مۇپتاخۇنۇمىنىڭ بىزگە نورۇز كۈنى ئېيتىپ بەرگەن پەتىۋاسى شۇ!

بۇ پەتىۋاغا گۇۋا بولغۇچىلار كوپ بولغانلىقتىن قازى سوراقنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئاجىزلىق قىپتۇ.

خۇپتەنگە چىقماسلىق

مۇدەررىس ئاخۇنۇم دەرستىن كېيىن: "بۇ ئاي سەپەر ئاي، بۇ ئايدا ئاللاتائالا ھەممە ئىنسى جىن- ئالۋاستىلارنى يەريۈزىگە قويۇپ بېرىدۇ. ئون سەككىز مىڭ خىل بالا- قازانى ئەۋەتىدۇ. ئاگاھ بولۇڭلاركى، مۇنداق بالا- قازاغا ئۇچراپ كەتمەڭلار، دەپ ۋەز- نەسىھەت قىلىپتۇ.

موللا زەيدىن بىرقانچە كۈن خۇپتەن نامىزىغا چىقماپتۇ، بۇ هال بىلىنىپ قاپتۇ. بىر كەچلىگى ئاخۇن تالىپلىرىنى سۇرۈشتە قىلىپ، موللا زەيدىننى چاقىرتىپتۇ. ئۇنىڭدىن:

— نېمىشقا خۇپتەن نامىزىغا چىقمايسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.
موللا زەيدىن تۇرگۇن ھالەتتە تۇرۇپ مۇنداق جاۋاپ بېرىپتۇ:
— ئاخشام بولسىلا تالادا بالا - قازا ئايلىنىپ يۈرىدىكەن.
ئاخۇنۇمنىڭ ۋەز - نەسىھەتىنى قۇلاقتا تۇتقانلىقىمىدىن، شامدىن كېيىنلا تالاغا چىقمايدىغان بولۇپ قالغانمەن.

نەزىر - چىراق

ئاخۇنۇم ئاسماندا يېڭى ئاي كۆرۈنگەندە، سېپەر ئېيى چىقىپ كېتىپ، مەۋلۇت ئايىنىڭ كىرىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ.
مەۋلۇت ئايى پەيغەمبىرىمىزنىڭ روھىدىن شاپائەت تىلەپ، نەزىر - چىراق ئۆتكۈزىدىغان ئايى ئىكەنلىكىنى جاكالاپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان موللا زەيدىن دوستىغا:

قۇشقاچ دېگەن جانىگەر①،
دان بار يەردە توختايدۇ.
موللىلارنىڭ سۆزلىرى،
پۇل ئۈستىدە توختايدۇ.

دەپ بىر كۇپلېت قوشاق ئېيتىپتۇ.
موللا زەيدىننىڭ دوستى ئۇنىڭ "پېتىر ناندىن قىل ئالماق، موللا ئادەمدىن پۇل ئالماق" دېگەندەك سۆزلىرىنى ئەسلەپ، ئاچكۆز موللىلارغا قارىتا ئېيتقان بۇ قوشىقىدىن تەسىرلىنىپ:
— ئاۋال چىققان قۇلاقتىن، كېيىن چىققان مۈڭگۈز ئۆتۈپ كېتىپتۇ. دېگەن شۇ دە، دەپتۇ.

---

① جانىگەر — جانىۋار. تۇرپاندىكى بىر خىل ۋارىيانت.

موللا زەيدىن ئۆز دوستىغا يەنە:

— ھەر ئايدا بىر خىل نەزىر جاكالايدىكەن، ئۆزلىرى يىلدا بىر نەزىر قىلمايدىكەن. يەنە، نەزىر - سەدىقە گۆنانى يۇيىدىغان سوپۇن دەيدىكەن. بۇنىڭدا نەزىرنىڭ تائامى گۆنانىڭ يۇندىسى بولۇپ قالامدۇ؟ نەزىرگە ئادەتلىنىپ قالغان ئاخۇنلار يۇندىخورلار بولۇپ قالامدۇ؟ — دەپتۇ.

موللا زەيدىننىڭ يەنە سوراققا تارتىلىشى

موللا زەيدىن خۇراپىي ئۆرپ - ئادەتلەرگە قارشى نۇرغۇن قاپىيىلىك گەپ - سوزلەرنى، بېيىت - قوشاقلارنى چىقارغاندىن كېيىن، كونىلىق تەرەپدارلىرىدىن بولغان مۇتەئەسسىپلەر قازىخانىغا موللا زەيدىننى چېقىپتۇ.

بىر كۈنى قازى موللا زەيدىننى چاقىرتىپ كېلىپ قازىخانىدا سوراققا تارتىپتۇ:

— سەن كۇپىرى سوز - نەزمە - بېيىتلەرنى كىمدىن ئۆگەندىڭ؟

موللا زەيدىن: كۇپىرى سوزلەر چىقادۇر

كۇفرى ئادەمدىن.
ھەق سوزلەر چىقادۇر
توغرا ئادەمدىن.

قازى: سېنىڭ بۇ ئېيتقان ھەم يازغانلىرىڭ كۇپىرى تۇ -

رۇپتىغۇ! سەن كاپىرمۇ، نىمە؟

مولla زەيدىن: موللىنى كاپىر دىمىسىلە

موللا كاپىردىن يامان.

موللىنى كاپىر دىگەنلەر،

ھەممە كاپىردىن يامان.

قازى: ئۇلىمالارنىڭ ھەممىسىگە لەقەم قويۇشۇڭغا بائىسى نىمە؟

موللا زەيدىن: موللىلارنىڭ ئىشىدىن،

بايقاپ قېرى - يېشىدىن.

لەقەم چۈشەر قىلمىشىغا

ئۆتكۈزدىلەر بېشىدىن.

قازى: ھەي، خوتۇن تالاق، سەن نىمانچە قوشاقچى بولۇپ كەتتىڭ!؟

موللا زەيدىن: چېكىلىدىغان چوجەكنىڭ

تۇخۇمى پالاق بولۇرمۇ؟

ئۆيلەنمىگەن يىگىتنىڭ

خوتۇنى تالاق بولۇرمۇ؟

....

ھەر بىر جاۋاپتىن كېيىن چوڭ - كىچىك موللىلارنىڭ ھەممىسى ئىختىيارسىز كۈلۈپ تۇرغانلىقتىن، قازى بىر ئۆزى ئاچچىقلىنىپ، ئاخىر ئۇمۇ كۈلۈپ تاشلاپتۇ.

قازى: سېنى بىز سوراق قىلمىزمۇ، سەن بىزنى سوراق قىلامسەن؟ قايسى ھەق؟

مو للا زەيدىن: ھەق ـ ناھەقنىڭ مۇساپىسى

كوز بىلەن قۇلاق ئارىسى.

كورمەي تۇرۇپ راست دىگەن،

ھاماقەتنىڭ چاي خالتىسى......

قازى: ئۇلىمالارنى تەسقىر قىلىپ قويغان لەقەملەرگە دەلىل ـ ئىسپات كورسىتىپ بېرەلەمسەن؟

مو للا زەيدىن: دەلىل ـ ئىسپات تەييادۇر،

ئاسماندىن چۈشەر لەقەم.

مەرتلىك بىلەن چىددىسىلا،

ماڭا سالماي دەرت ـ ئەلەم.

قازى بۇنىڭ گەپچىلىگىنى ئاڭلىغۇسى كېلىپ، تاكى سوزى تۈگىگىچە شۇك تۇرۇشقا كېپىلىك قىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مو للا زەيدىنمۇ قازىخانىغا بۇ تاماشانى كور ـ گىلى كەلگەن خەلققە قاراپ، مەغرۇرانە قىياپەت بىلەن مۇنداق مۇخەممەسلەرنى ئوقۇپتۇ:

مەدرىسىگە تەئەللۇق كوردۇم ۋەخپە بارلىغىن،

ئاخۇنۇملار تالاشىدۇر، كوردۇم ئىچى تارلىغىن،

ئەھم ئاخۇن ھاكاۋۇر تۇتماس خۇدا يارلىغىن،

مۇپتى پەتىۋا ھەققى يەپ بىلمەس كوڭلى قارلىغىن،

قارام، پىقىسق نەپسىكەشلەر، كەلمەس ئاخىر زامانە.

AltunOq

قارى يادار① قۇرئاننى مەنىسىدىن بىخەۋەر،
خاتىپ ئوقۇر خۇتبىنى، ئۇلۇغ شاھنى مەدھىيىلەر،
موللا كوپ، نەممام تولا قىلىپ بىر - بىر ھىلىلەر،
مۇرات - مەقسەت بۇلارنىڭ ئوز نەپسىنى شەرھىلەر،
پىتنە - پاسات، غەيۋەتلەر بولماس ئاخىر زامانە.

قىرىق تاشنى توققۇز تىزىپ كاھىن ئېيتۇر يالغاننى،
ساھىر ئالۇر جۇدە قىلدىم دەپ پال②دىن ئېشىپ قالغاننى،
ھوكما سۇپەت پىرىخون كېلىپ، كوردۇم داپنى چالغاننى،
ئاغزىدا لاپ، قولىدا داپ، بىلمەس قولى تالغاننى،
سېھىرگەرلىك، ئالدامچىلىق ئاقماس ئاخىر زامانە.

ئىشان ماگۇر ئايلىدا③، تۇزەپ ساقال - بۇرۇتنى،
سوپىلار ماگۇر پادا ياگلىغ ئەگەشتۇرۇپ مۇرۇتنى،
غايىپ رىزقى تاماسىدا شەيىخلەر ئوقۇر دۇرۇتنى،
مەخسۇم نامىنى بۇلغاپ، كولار مەقەت قۇرۇتنى،
سالىھ سۇپەت، ھايۋان سۇرەت كەلمەس ئاخىر زامانە.

قۇشقاچ ئارا قۇرغۇي كەبى كەلسە خەلپەت موللىغا،
نەمرۇت ھەم شەددات كەبى ئالسا دەررە قولىغا،
قىيامەتتە گۇل ئۇنەرگە زەربە قىلۇر بالىغا،
ئاخۇنۇملار سۇكۇت قىلدى زالىملارنىڭ يولىغا،

---

① يادار — ياتلار دىگەن سوزنىڭ تۇرپانچە بىر خىل ئېيتىلىشى.
② پال — رەممال.
③ ئايلىدا — ئالدىدا دىگەن سوزنىڭ تۇرپانچە بىر خىل ۋاريانتى.

مۇنداق باغرو - كوڭلى قارا، كەلمەس ئاخىر زامانە.

....

موللا زەيدىن مۇشۇنداق نەزمىلەردىن خېلى كوپ ئوقۇپتۇ. ھەممەيلەن شۈك تۇرۇپ قۇلاق سېلىپ ئاڭلاپتۇ. ئاخىردا ئۇ كوپچىلىككە سالام بېرىپ، "تەتىل قىلىش" قاتارلىق مۇتەئەسسىپلەرنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك چىرىك تۇرمۇشىغا دائىر يازغان شېئىرلىرىمۇ بارلىقىنى جاكالاپتۇ.

موللا زەيدىننى خەلق ئاممىسى ھۆرمەتلەپ قوچاقلىۋاپتۇ. قازى، ئەلەم مۇپتى ...... لار خەلقنىڭ موللا زەيدىننى مۇنداق ھىمايە قىلغانلىقىدىن جازا بېرىشكە ئامالسىز قاپتۇ. پەقەت "مۇشرىك" "جىددىت" دەپ نام بېرىپتۇ.

جازا

موللا زەيدىننىڭ ئەل ئىچىدىكى ياپتا گەپلىرى، شاڭخولىرى ۋاڭلارنىڭ ئار - نومۇس، ئابرۇيىنى توكۇشكە بېرىپ تاقىلىپتۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ۋاڭ بىر كۈنى موللا زەيدىننى ئالدىغا چاقىرىپ قاتتىق ھاقارەتلەپتۇ. ئاندىن ئۇنى قەھرىتان سوغاقتا ئوردىنىڭ ئەڭ يۇقۇرقى پەشتىقى ئۈستىدە يالاڭ ئەڭلى بىلەن تۇرغۇزۇپ جازالىماقچى بوپتۇ.

موللا زەيدىن بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن يېرىم تولۇقچە تاشنى كۆتىرىپ چىقىپ، كېچىچە ئۇنى راۋاق ئۈستىدە قوچاقلاپ ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىپ تەرلەپ چىقىپتۇ.

ئەتىسى سەھەردە ۋاڭ ئۇزىنىڭ كارىغا: "ھېلىقى نائەھلى

موللا زەيدىنگە سوغاق ئۆتۈپ، ئەقلىگە كەلدىمۇ - يوق، قاراپباق" دەپ تاپشۇرۇپتۇ. ۋاڭنىڭ كارى راۋاقتىن يىنىپ چۈشۈپ:

— ۋاڭ بىگىم، موللازەيدىن مۇزلاشنىڭ ئورنىغا قاتتىق تەرلەپ تۇرۇپتۇ" — دەپتۇ. بۇنىڭدىن ئەجەپلەنگەن ۋاڭ، موللا زەيدىننى ئالدىغا چاقىرىپ، بۇنىڭ سىرىنى سوراپتۇ، موللا زەيدىن:

— تەقسىر، مەن راۋاقتا تۇرۇپ، جانابى ئالىلىرىنىڭ ماڭا بولغان مېھىر - شەپقىتىنىڭ تەپتىدە تەرلەپ تۇرۇپتىمەن، — دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ.

بۇ سوزدىن مەغرۇرلانغان ۋاڭ خوشاللىغىدا:

— مەن سىزنىڭكىگە بېرىپ، مېھمان بولىمەن، — دەپتۇ.

ۋاڭ موللا زەيدىننىڭ ئۆيىگە كەپتۇ. موللا زەيدىن ۋاڭنى ئۆي ئىچىدە ئولتۇرغۇزۇپ، چوگۈننى دەرەخنىڭ ئۇچىغا ئېسىپتۇ، ۋە ئۇنىڭ ئاستىدىن ئوت قالىغىلى تۇرۇپتۇ. ئاخىر بىتاقەت بولغان ۋاڭ بۇ ئىشتىن ئەجەپلىنىپ:

— ھەي، ئەخمەق موللا زەيدىن، مۇنداقتا بۇ چوگۈن قانداق قاينايدۇ؟ — دەپ زاڭلىق ئارىلاش كۈلۈپتۇ. موللا زەيدىن ۋاڭنىڭ كۈلكىسىگە جاۋاۋەن:

— سىلىنىڭ مېھىر - شەپقەتلىرىنىڭ تەپتىدە مەن 100 گەز ئىگىزلىكتىكى راۋاقتا تەرلەپ كەتكىنىمگە ئىشىنىدىلا يۇ — بۇ چوگۈن بىلەن ئوتنىڭ ئارىسى ئون گەز كەلمەيدۇ، ئەجەبا، بۇنىڭ قاينىشىغا قانداق ئىشەنمەيدىلا! — دەپ جاۋاپ بەردى.

ئاي بىلەن كۈننىڭ موكۇۋىلىشى

بىر كۈنى ۋاڭ ئۇشتۇمتۇت موللا زەيدىندىن سوراپتۇ:

— ئاي بىلەن كۈن نىمە ئۈچۈن بولۇتنىڭ ئارقىسىغا

موكۇۋالدۇ؟

موللا زەيدىن ئۇنىڭغا:

"ئاخشىمى جاپاكەشلەرنىڭ قوسىغى ئاچ، نانغا زار، پەريات چەككەنلىگىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا ئىچى ئاغرىپ، تەكسىزلىككە چىدىماي بۇلۇتنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالدۇ، كۈندۈزى بولسا قۇياش نامراتلارنىڭ ئىتىز - ئېرىقلاردا ئىشلەپ، ئۇسساپ گېلى قۇرۇپ كېتىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا رەھمى كېلىپ، ئۇمۇ بۇلۇتنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈۋالدۇ، ئاي بىلەن كۈننىڭ دائىم بۇلۇتنىڭ كەينىگە موكۇۋېلىشىنىڭ سىرى شۇ يەردە، — دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ.

ئوتۇن تېرىش

موللا زەيدىننىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ، بىر موللىنىڭ مەكتىۋىگە كىرىپ، شۇنىڭ ئىشىنى قىلىدىغان بوپتۇ. ئەمما بۇ مەكتەپنىڭ موللىسى موللا زەيدىننى تىنماي ئىشلىتىپ بىرئازمۇ بىكار قويمايدىكەن.

بىر كۈنى موللا زەيدىننى ئوتۇن ئېپكىلىشكە بۇيرۇپتۇ. موللا زەيدىن ئوتۇنغا بېرىش ئالدىدا موللا قايتا - قايتا جېكىلەپ:

— سەن هارۋىنىڭ ئارقا - ئالدىنى بوش قويماي ئوتۇن بىلەن تولدۇرۇپ كەلگىن، — دەپتۇ.

موللا زەيدىن غىلك - پىلك قىلماي هارۋىنى ئېلىپ مېڭىپتۇ. ئەمما قايتىپ كېلەردە موللا قارىغۇدەك بولسا هارۋىنىڭ ئوتتۇرىسى قۇرۇق، پەقەت ئالدى . كەينىدە بىر باغلامدىن ئوتۇن تېڭىقلىق تۇرغان، شۇنىڭ بىلەن موللىنىڭ ئاچچىغى كېلىپ:

— ھەي...... كىم سېنى ھارۋىنى قۇرۇق ئېپكەل، دېدى، — دەپتۇ. موللا زەيدىن ھارۋىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى ئوتۇننى كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

— سەن ماڭا ھارۋىنىڭ ئالدى-كەينىنى تولدۇرۇپ كەلگىن دېگەن ئەمەسمىدىڭ؟ بۇنىڭ ئۆزى سېنىڭ ئېيتقىنىڭدەك ئەمەسمىكەن؟ — دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. موللا بىردەم تۇرۇپ كېتىپ جاۋاپ بېرىدىغان گەپ تاپالماي ئاچچىقى كەلگەنلىكىدىن كىرپىدەك تۈگۈلۈپ ئۆيىگە كىرىپ كېتىپتۇ.

باينىڭ كۆز ئاغرىقى

بىر باينىڭ كۆزى ئاغرىپ قېلىپ يىراق-يېقىندىكى دوختۇرلارنى چاقىرتىپ كۆزىنى داۋالىتىپتۇ. لېكىن ھېچبىر ئۈنۈم بولماپتۇ. ئاخىرى موللا زەيدىننى چاقىرتىپ داۋالىنىشقا مۇھتاج بوپتۇ. موللا زەيدىنمۇ يېتىپ كەپتۇ.

موللا زەيدىن: سىزنىڭ كۆزىڭىزنى ساقايتىشقا بولامدۇ؟ ياكى بولمامدۇ؟ بۇنى مەن خىزىردىن سوراپ باقاي دەپلا مېچىتكە قاراپ مېڭىپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن قايتىپ كېلىپ، بايغا مۇنداق دەپتۇ:

— خىزىر سىزگە يەتكۈزۈپ قويۇشنى ئېيتتى — خىزىر ئەسلىدە كۆزىڭىزگە زىيان سالماقچى ئەمەسكەندۇق، ئەمما نۇر-غۇنلىغان كىشىلەرنىڭ ئەرزىچە سىز دائىم كىشىلەرگە ئىككى خىل كۆز بىلەن مۇئامىلە قىلىدىكەنسىز. خىزىر ئامالسىز سىزنىڭ بىر كۆزىڭىزنى كورمەس قىلىپ ئاغرىتىپ قويۇپتۇ. شۇڭا مېنىڭچە سىز بۇندىن كېيىن كىشىلەرگە بىر خىل كۆز بىلەن مۇئامىلە قىلىڭ، — دەپ كېتىپ قاپتۇ.

AltunOq

ئىمام

لەمجىندىكى① بىر مېچىتنىڭ جامائىتى زادىلا ئىمام ياراتماپتۇ. بىرسىنى "ئاۋازى ياخشى ئەمەسكەن" دېسە، بىرسىنى "قۇرئاننىڭ مەنىسىنى بىلمەيدىكەن" دېيىشىپ ئاخىرى باغرىدىكى② مەدرىسىدىن بىر تالىپنى ئىمامەتچىلىك قىلىشقا ئېپچىقىپتۇ. ئۇ بىر سۈرىنىمۇ تولۇق بىلمەيدىغان تالىپ ئىكەن. ئىمامەتچىلىك قىلغان بىرىنچى نامىزىدىلا رۇكۇغا ئولتۇرۇشنىڭ ئالدىدا: "ۋەتتىنى ۋەز زەيتۇنى ۋە تۇرى سىنىنى..." دەپ سۈرىنىڭ ئايىغىنى تاپالماي تېختاپ قاپتۇ. شۇ چاغدا ئارقا قاتاردا تۇرغان موللا زەيدىن:

— يېڭى ئىماملار شۇنداق بولسا، ئاۋالقى ئىماملارنى ھېچنېمە دېمەينى... دەپ لوقما ساپتۇ.

ئىمامنى ئوغرى ئېپكېتىپتۇ

بىر نامازدا رۇكۇغا ئولتۇرۇۋاتقاندا ئىشتانىيېغى ئۈزۈلۈپ كەتكەن ئىمام جامائەتكە چاندۇرماي غىپلا قىلىپ تالاغا چىقىپ كېتىپتۇ. جامائەت سەجدىدە خېلى ئۇزاق تۇرۇپتۇ.

لېكىن ئىمامدىن خەۋەر يوق، ئاخىرى تاقەت قىلالمىغان موللا زەيدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ مېھراپقا قاراپ ۋاقىراپتۇ:

— جامائەت، ئىمامنى ئوغرى ئېپكېتىپتۇ!

---

① لەمجىن — پىچانغا قاراشلىق بىر يېزا.

② باغرى — تۇرپانغا قاراشلىق يېزا.

گەپ ئۇيىنتىش

— بىر كۈنى ۋاڭ ئەتراپىدىكىلەر بىلەن ئۇ ئىشلارى ھەققىدە گەپلىشىپ ئولتۇرۇپ موللا زەيدىندىن:

— قانچۇق ئوغا يارامدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. موللا زەيدىن:

— قانچۇق بېگىم، ئوغا يارايدۇ، — دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ.

زىياپەتتە

بىر كۈنى ۋاڭنىڭ ئوردىسىدا زىياپەت بوپتۇ. تاماقتىن كېيىن موللا زەيدىننىڭ مەگزىگە بىر تال گۈرۈچ چاپلىشىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ قالغان ۋاڭ ئۇنى زاڭلىق قىلماقچى بولۇپ:

— ھە موللا زەيدىن ئاخۇن، ئىدىرغا كىمىك چىقىپۇ، — دەپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ بۇ سوزنى تاپقانلىقىغا مەسلىگى كېلىپ قاتتىق كۈلۈپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن بۇرنىنىڭ پوتلىسى كۆرۈنۈپ قاپتۇ. بۇنىڭغا سەپ سالغان موللا زەيدىن:

— ھە ۋاڭ بېگىم، كامادىن ئېيىق چىقىپتۇ، — دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ.

بىر ساپ يانتاق

بىر كۈنى ۋاڭ موللا زەيدىننى چاقىرىپ:

— جاڭگالغا بېرىپ سورتىپ بىر ھارۋا يانتاق ئېلىپ

كەل، — دەپ بۇيرۇپتۇ. موللا زەيدىن بىر هارۋىغا تۆت ئات قوشۇپ، بىرنەچچە يۈز غۇلاچ ئاغامچا ئېلىپ جاڭگاللىغا بېرىپتۇ ۋە بىر ساپ يانتاقنى ئاغامچىنىڭ بىر ئۇچىغا باغلاپ يەنە بىر ئۇچىنى هارۋىغا باغلاپ ئوردىغا كەپتۇ. ئوردىنىڭ ئىچىدە هار-ۋىنى راسا پېقىراتقىلى تۇرۇپتۇ، ۋاڭ:

— بۇ نېمە قىلغىنىڭ، يانتاق قېنى؟ — دەپ سوراپتۇ. موللا زەيدىن:

— سۆرىتىپ يانتاق ئېلىپ كەل دېۋىدىلە، يانتاق شەھەر-نىڭ تېشىدا سۆرىلىپ كېلىۋاتىدۇ، — دەپ ئاتلارنى قامچىلاپ هارۋىنى پېقىرىتىۋېرىپتۇ، بىر هازادىن كېيىن بىر ساپ يانتاق سۆرىلىپ دەرۋازا ئىچىگە كىرىپتۇ.

قەرز تۆلەش

موللا زەيدىننىڭ دادىسى ئۆلۈپ قاپتۇ، ئۇنى كومىگىلى ئېپچىقىپ، كېتىپ بارغاندا شۇ مەلىدىكى بىر جازانىخور:

— مېنىڭ 2 دادەن بۇغدىيىم بار ئىدى، شۇنى تۆلۈۋەت-سۇن، بولمىسا قىيامەت قەرز بولۇپ قالىدۇ، — دەپ جىنازىنىڭ ئالدىنى توسۇۋاپتۇ. موللا زەيدىن جىنازە كەينىدىن كېتىۋاتقان-لارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن:

— دادامنىڭ قەرزىنى مەن تۆلەيمەن، — دەپ ۋەدە بەرگىنىدىن كېيىن جازانىخور جىنازىنى قويۇۋېتىپتۇ.

موللا زەيدىن ئىككى يىل 9 كۈردىن بۇغداينى تۆلەپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ توي قىلىشىمۇ كەينىگە سۈرۈلۈۋېرىپتۇ. ئۇ بىر قىشلىغى ئوبدان ئوقەت قىلىپ خېلىلا جىق تەڭگە

تېپىپتۇ. بۇنى كورگەن جازانىخور قەرزنى تۇتۇپتۇ.

— مانا، قالغان ئىككى كۈرە بۇغدايلىرىنىڭ پۇلى، — دەپ 3 سەر تەڭگە بېرىپتىكەن، جازانىخور:

— ياق، سىنىڭدە مېنىڭ 2 دادەن بۇغدىيىم بار، ھەر بىر دادەن بۇغداي ھەر يىلى بىر ھەسسە كوپىيىدۇ. ئىككى يىلدىن بېرى مېنىڭ 2 دادەن بۇغدىيىم 4 دادەن بولاتتى. سىنىڭ بەرگىنىڭ 18 كۈرە، مەن تېخى 2 كۈرە بۇغداينى كېچىرىم قىلىۋېتىپ 2 دادەن بۇغدىيىم بار دەۋاتىمەن، — دەپتۇ. موللا زەيدىن:

— بىر دادەن بۇغداينىڭ پۇلنى بېرەي، تۇگىشەيلۇق، — دىسىمۇ ئۇنۇماپتۇ.

— ئۇنداق بولسا يۇر، مەن ساڭا 2 دادەن بۇغداي تېپىپ بېرەي، — دەپتۇ موللا زەيدىن. جازانىخور بىر ھارۋىنى كىرا قىلىپ ئۇنىڭ بىلەن بىللە مېڭىپتۇ. خېلى ئۇزاق ماڭغاندىن كېيىن بىر چولگە چىقىپتۇ. موللا زەيدىن ھارۋىدىن چۈشۈپ ئۇ ئىدىرغا، بۇ ئىدىرغا چېپىپتۇ. جازانىخور يىراقتىن ۋاقىراپتۇ:

— ھاي، موللا زەيدىن، بېرىدىغان بۇغدىيىڭ نەدە؟

— ئالدىرىمىسىلا، ھازىر، — موللا زەيدىن بىر دوڭگە چىقىپ ئۇنى چاقىرىپتۇ، جازانىخور يېتىپ كەلگەندىن كېيىن:

— مۇنۇ تۇزلەڭلىكنى كورۇۋاتامىلا؟ — دەپ سوراپتۇ، موللا زەيدىن.

— كورۇۋاتىمەن.

— بەللى، سىلى مېنىڭ توي قىلىشقا يىغىپ قويغان بۇغدايلىرىمنى ساپ قەرزگە دەپ ئېلىۋالدىلا، ئەگەر مەن توي قىلىپ ئوتتۇرا قولدەك 4 ئوغۇل تاپقان بولسام، ئوغۇللىرىم

ئەسقاتقىدەك بولغاندا مۇشۇ يەرنىڭ كۈنچىقىشىغا كارىز چا-
پاتتىم، كارىزدىن لەپپىدە سۇ چىقسا، كۈنپېتىش تەرىپىگە
بۇغداي تېرىيتتىم. بۇغدايلار راسا ئوخشاپ كەتسە، 2 دادەن
بۇغدايلىرىنى بېرىۋېتەتتىم، — دەپتۇ موللا زەيدىن. جازانىخور
پاراقلاپ كۈلۈپ كېتىپتۇ.

— قەرزىمنى نەق ئۈندۈرۈۋالىدىغان بولدۇم، دەپ خوشال
بولۇۋاتىلا ـ ھە؟ — دەپتۇ موللا زەيدىن.

AltunOq

ئاتا ۋەسىيىتى

(چۆچەك)

بۇرۇن بىر پادىشا ئۆتكەن ئىكەن. ئۇ ئادىللىق بىلەن شەھەر سورايدىكەن، لېكىن، پادىشانىڭ ئالقىش دىگەن بىر زالىم ۋەزىرى بار ئىكەن. ئۇ پادىشاغا خوشامەت قىلىدىغان، خەلقلەرگە ھەددى-ھىساپسىز زۇلۇم سالىدىغان زالىم بولۇپ، پۈتۈن دولەتنىڭ ئىلىم-پەن، مەدىنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى ۋەيران قىلىپ، ئەل-يۇرتنى جاھالەتتە قالدۇرۇپتۇ. بۇ يۇرتتىكى ئىلمىي-ھىكمەت، مەرىپەتدارلارنىڭ ئالقىش ۋەزىرگە غەزەپ-نەپ-رىتى قوزغىلىپتۇ، لېكىن ئالقىشنىڭ باستۇرۇشىدىن قورقۇپ ئېغىز ئاچالماپتۇ. بۇ يۇرتتا خوجا بەختى دىگەن بىر ئىلمىي ھىكمەتلىك كىشى بار ئىكەن. ئۇ ئۆز ئىلمىنى كېيىنكى ئەۋ-لاتلارغا قالدۇرۇپ، زالىم-قانخورلاردىن ئىنتىقام ئېلىشنى ئوي-لايدىكەن. بىراق، كىشىلەرنى ئوقۇتۇپ ئىلىم-بىلىملىك قىلىشقا زالىم ۋەزىر يول قويمايدىكەن. خوجا بەختىنى ئۆز پەرزەندىنىڭ يوقلۇغى تېخىمۇ ئازاپلايدىكەن. شۇنداقتىمۇ بۇ زالىم ۋەزىر خوجا بەختىنىڭ ئىز باسار يېتىشتۈرۈپ قويۇشىدىن ئەنسىرەپ

بىرقانچە قېتىم ئۇنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرۇپ، كىتاپلىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپتۇ. ئازاپ ۋە زۇلۇم كۈچەيگەنسېرى ئالقىشقا بولغان قارشىلىق شۇنچە كۈچىيىپ كېتىپتۇ. خوجا بەختى ھەر دائىم بىر پەرزەنتىم بولسا، ئوزەمنىڭ بىلىملىرىمنى ئۆگىتىپ ئالقىشتىن ئىنتىقام ئېلىشنى ۋەسىيەت قىلسام دەيدىكەن. كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈپ خوجا بەختىنىڭ خوتۇنى ھامىلدار بولۇپ قاپتۇ. خوجا بەختى بەك خوشال بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇ خوتۇنىغا: "خوتۇن، يۇرتىمىزدا ئالقىش دىگەن زالىمنىڭ زۇلمىدىن مەك-تەپلەر تاقىلىپ، ئىلىم-بىلىمنىڭ چىرىغى ئۆچتى. ئومرۇمنىڭ قانچىلىك قالغانلىغىنى بىلمەيمەن. قوساقتىكى بالا خا ئوغۇل، خا قىز بولسۇن يەتتە ياشقا كىرگەن ھامان مېنىڭ سودى-گەر دوستۇمغا تاپىلاپ چەتئەلگە ئەۋەتىپ ئوقۇتقىن. ئىلىم-ھىكمەتلىك ئادەم بولۇپ كېلىپ ئالقىش ۋەزىردىن ئىنتىقام ئالسا، مەن ئۇ دۇنيا، بۇ دۇنيا رازى" دەپ ۋەسىيەت قىپتۇ. ئۇ شۇندىن كېيىن يەنە ئالقىشنىڭ زۇلمىدىن ئازاپ چېكى-ۋاتقان كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، جەمىيەتتە بولۇۋاتقان، بولۇپ ئۆتكەن ۋە بۇندىن كېيىن بولىدىغان ئىشلارنى تەتقىق قىلىپ بىر كىتاپ يېزىپ چىقىپتۇ-دە، ئۆينىڭ تورۇسىغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ. بىر كۈنى ئايالى كېسەل بولۇپ قاپتۇ. ئۇلارنىڭ دورا ئالغۇدەك بىر نەرسىسى يوق ئىكەن. خوجا بەختى ئىلاجىسىزلىقتىن ئىش ئىزلەپ مەدىكار بازىرىغا بېرىپتۇ. خوجا بەختىنىڭ بەخ-تىگە شۇ كۈنى زالىم ئالقىش ۋەزىرگە مەدىكار لازىم بولۇپ قېلىپ مەدىكار بازىرىغا كىشى چىقىپتۇ.

خوجا بەختى مەدىكار ئالىدىغان مىرا قولغا ئوزىنىڭ مەدىكار ئىشلەيدىغانلىغىنى ئېيتىپتۇ.

— ماڭا ئالقىش ۋەزىر 40 مەدىكار ئېلىپ كەل دىگەن ئىدى، ھازىر بازاردىن 40 مەدىكار چىقمايدىكەن، — دەپتۇ مىرا قۇل.

— 40 مەدىكارنىڭ ئىشىنى ماڭا بەر، ئەگەر مەن 40 ئادەمنىڭ ئىشىنى بىر كۈندە قىلىپ بولالمىسام ماڭا ھەق بەرمە، — دەپ يېلىنىپتۇ خوجا بەختى.

ھېلىقى مىرا قۇل خوجا بەختىنى زالىم ۋەزىر ئالقىشنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. ئالقىش ۋەزىر تاغدەك بىر دوۋە قومنى كۆرسىتىپ:

— مانا مۇشۇ دوڭنى تۈزلەپ قورۇلۇش قىلىشقا لايىقلاشتۇرۇپ بېرەلەمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

خوجا بەختى "ئىنشائاللا" دەپتۇ. ئالقىش كەتمەن ئېلىپ چىقىشنى بۇيرۇپتىكەن، بەش ئادەم ئىنجىقلىشىپ بىر دانە كەتمەن ئېلىپ چىقىپتۇ. خوجا كەتمەننى دەسسەپ كۆرۈپ، بۇنىڭدىنمۇ يوغانراق كەتمەن تەلەپ قىپتۇ. ئالقىش ۋەزىرنىڭ يەتتە ئەۋلادىدىن قالغان، قىرىق پاتمان توپا چىقىدىغان بىر كەتمىنى بار ئىكەن. ئۇنى 40 ئادەم كوتىرەلمەي ئاخىر خوجا بەختىنى ئاپىرىپ كۆرسىتىپ قويۇپتۇ. خوجا بەختى كەتمەننى دەس كوتىرىپ دوڭنى گۈپۈلدىتىپ چېپىشقا باشلاپتۇ، ئالقىش ۋەزىر خوجا بەختىنىڭ بۇ كۈچتۈڭگۈرلۈكىگە ھەيران بولۇپ: "مۇشۇنداق بىر باتۇر تۇرغان يەردە مەن ئەجەپ تىنچلىق بىلەن شەھەر سوراپتىمەن. بۇ قارا باتۇرنى يوقاتمىسام ئاخىرى مېنىڭ جېنىمغا زامىن بولىدۇ" دەپ ۋەھىمىگە چۈشۈپتۇ.

خوجا بەختى كۈن قايرىلغىچە بۇ دوڭنى تۈزلەپ بولۇپتۇ. بىر ۋاقىتتا كەتمەن جاراڭ-جۇرۇڭ قىلىپ بىر نەرسىگە

ئۆرۈلۈپتۇ. سىنچىلاپ قارىسا يوغان بىر كۆپتا ئالتۇن-تىللا تۇرغىدەك. ئاق كوڭۈل خوجا بەختى سەممىلىك بىلەن شۇنداق ئويلاپتۇ. "مەن ئالقىش ۋەزىرگە بىر كۈنلۈك مېھنىتىمنى ساتتىم، ماڭا بىر كۈنلۈك مېھنەت ھەققىم ھالال. بۇ ئالتۇن-تىللا پادىشاغا تەئەللۇق. ۋەزىرگە خەۋەر قىلىشىم لازىم". خوجا بەختى شۇنداق قارارغا كېلىپ ئالقىش ۋەزىرنى چاقىرىپتۇ. ئالقىش ۋەزىر بۇ كۆپتىكى ئالتۇن-تىللانى كۆرۈپ كۆزى قىزىرىپ، نىيىتى بۇزۇلۇپتۇ. ئۇ شۇنداق ئويلاپتۇ. "بۇ ئالتۇن-تىللا پادىشاغا تەئەللۇق. پادىشاغا خەۋەر قىلسام ھەممىنى ئېلىپ كېتىدۇ. خەۋەر قىلمىسام مانا بۇ مەدىكارچى پادىشاغا چېقىشتۇرۇپ قويسا پادىشا مېنى ئۆلتۈرىدۇ. ئالتۇن-تىللانىڭ يېرىمىنى بۇ مەدىكارغا بېرەي دېسەم كۆزۈم قىيمايدۇ. قانداق قىلىش كېرەك؟" دەپ ئويلاپتۇ. ئويلا-ئويلا بىر ھىيلە تېپىپتۇ-دە، خوجا بەختىگە:

— بۇ ئالتۇن-تىللا ئاتامدىن ماڭا مۇشۇ دۆڭ بىلەن بىللە مىراس قالغان. يەنە مۇشۇ جايغا چوڭقۇر ئورا كولاپ، بۇ كۆپنى ئۆز جايىغا كۆمۈۋېتەيلى، — دەپ بۇيرۇپتۇ.

خوجا بەختى بىردەمدە چوڭقۇر بىر ئورا كولاپتۇ ۋە ئالقىش ۋەزىرگە ئورا پۈتتى دەپ خەۋەر قىپتۇ. قانخور جاللات قولتۇقىغا قىلىچتىن بىرنى تىقىپ چىقىپ ئۇنىڭغا كۆپنى ئەكەلدۈرۈپ بولۇپ، ئۇ ئېڭىشىپ كۆپنى جايلاشتۇرۇۋاتقان ۋاقتىدا شارتتىدا كاللىسىنى ئاپتۇ-دە، ئالتۇن-تىللا بىلەن ئورىغا كۆمۈپ تاشلاپ، ئۈستىگە يەتتە قەۋەتلىك بىر ئىمارەت سېلىپ، ئەتراپىغا ساياھەت باغچىسى ياسىتىپتۇ......

خوجا بەختىنىڭ ئايالى ئاچ-زارلىق ئىچىدە بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇ پەرزەنتىنىڭ ئېتىنى بەختىيار قويۇپتۇ. ئايالىنىڭ قەل-

بىدە ئېرىنىڭ ۋەسىيىتى ئوت بولۇپ يانىدىكەن. ئايلار، يىللار ئۆتۈپ بالا هايت ـ هۇيت دىگىچە يەتتە ياشقا كىرىپ قاپتۇ. ئانىسى خوجا بەختىنىڭ سودىگەر دوستىنى تېپىپ، يىغلاپ تۇ ـ رۇپ ئۆز هالىنى ئېيتىپ، بالىسى بەختىيارنى ئوقۇتۇپ بېرىشنى ئېيتىپتۇ. سودىگەرمۇ "ئولۇكنىڭ روهى، تىرىكنىڭ يۈزى" دەپ بالىنى چەتئەلگە ئېلىپ كېتىپ مەكتەپتە ئوقۇتۇپ، ئىلمىي ـ هىك ـ مەتكە كامىل قىلىپ، ئون يىلدىن كېيىن قايتۇرۇپ كېلىپ ئانىسىغا تاپشۇرۇپتۇ. ئانىسى ئۆز ئوغلى بىلەن كورۈشۈپ، هال ـ ئەهۋال سورىشىپ، دادىسى خوجا بەختىنىڭ ۋەسىيەتلىرىنى بىر ـ بىرلەپ سوزلەپ بېرىپتۇ ۋە دادىسى قالدۇرغان كىتاپ بار جاينى كورسىتىپتۇ.

بەختىيار شوتا قويۇپ ئويىنىڭ تورىسىدىن كىتاپنى ئالاي دەپ قارىسا يوغان بىر ئاق ئىلان توقۇچاق بولۇپ يېتىپتۇ. بەختىيار قاتتىق ئاۋاز بىلەن: "ئەي ئىلان، بېشىڭنى كوتەر، ئوز ئامانىتىمنى قولۇمغا بەر!" دەپ ۋاقىراپتۇ. ئىلان بېشىنى كوتىرىپ چاراسلاپ ئويىنىڭ تورىسىغا يامىشىپ كوزدىن غايىپ بوپتۇ.

بەختىيار دادىسىدىن قالغان كىتاپنى 40 كۈنگىچە بېشىنى كوتەرمەي ئوقۇپتۇ. ئۇ ئەسەردىكى پاجىئەلىك ۋەقەلەرنى ئوقۇ ـ غاندا ئازاپقا چىداپ تۇرالماي يىغلاپ كېتىپتۇ، دادىسىنىڭ دۈشمەن بىلەن كۈرەش قىلغان ۋە دۈشمەنلەرنى مەسخىرە قىل ـ غان، دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان يەرلىرىنى ئوقۇغاندا خوشاللىقىدىن كۈلۈپ كېتىپتۇ.

بىر كۈنى بۇ كىتاپتىن پادىشانىڭ قاسساپلىق دوكىنىنى باشقۇرىدىغان خوجايىن بىر چارۋىدارىدىن يۈز دانە چارۋا ئې ـ

AltunOq

لىپ، چارۋا ئىگىسىنى پۇلغا ئاخشاملىقتا كەل دەپ، ئاخشىمى كەلسە ئولتۇرۇپ تامنىڭ تۈۋىگە كومۇۋەتكەن يېرى چىقىپتۇ. بەختىيار دەرھاللا بىر كونا داستىخاننى كوتىرىپ قاسساپخانىغا بېرىپتۇ ۋە ئۇنى جىڭ گوش ئېلىپ كوتىرىپ مېڭىپتۇ. قاسساپ:

— پۇلنى تولەپ ماڭ، — دەپ ئالدىنى توسۇۋاپتۇ.

— پۇلنى كېيىن خوجايىنغا بېرىمەن، — دەپتۇ بەختىيار.

قاسساپ يۇگۇرۇپ كىرىپ خوجايىنغا خەۋەر قىپتۇ. خوجايىن غەزەپ بىلەن ئېتىلىپ چىقىپ:

— پۇل بەرمەي گوش ئالىدىغان قايسى پادىشانىڭ شاھزادىسى ئىدىڭ؟ — دەپ تىللاشقا باشلاپتۇ. بەختىيار تەمكىنلىك بىلەن:

— ھەي، مېنىمۇ 100 قوي ساتقان چارۋىچىغا ئوخشاش ئولتۇرۇپ تام تۈۋىگە كوممەكچىمۇ؟ ھەددىڭ ئەمەس! — دەپ يېنىپتۇ. خوجايىن بۇ گەپنى ئاڭلاپ چوچۇپ كېتىپ:

— بالام، بۇ گەپنى ئاغزىڭدىن چىقارما، قانچىلىك گوش بولسا ئال دەپتۇ - دە، بىر ئادەمگە بىر قوينىڭ گوشىنى كوتەرگۈزۈپتۇ ۋە كۈندە بىر قوينىڭ گوشىنى پۇلسىز ئاپىرىپ بېرىشكە ۋەدە بېرىپتۇ.

يەنە بىر كۈنى كىتاپتىن ئالقىش ۋەزىرنىڭ ناۋايخانىسىغا خوجايىنلىق قىلىدىغان خوجايىننىڭ بىر ئاشلىق سودىگىرىدىن 80 تاغار ئۇن ئېلىپ، سودىگەر پۇل سورىغاندا "پۇلۇڭنى كەچتە ئال" دىگەنلىگى ۋە شۇ ئاخشىمى ئۇنى ئولتۇرۇپ تونۇرنىڭ تۈۋىگە كومگەن يېرى چىقىپتۇ. بەختىيار دەرھاللا بىر داستىخان ئېلىپ ناۋايخانىغا بېرىپتۇ - دە، ناۋايدىن 30 نان ئېلىپ "پۇلىنى كېيىن ئېپكېلىپ بېرىمەن" دەپ كوتىرىپ مېڭىپتۇ. ناۋاي پۇلنى نەق بەر دەپتۇ. بەختىيار ئۇنىڭغا خوجايىنىڭنى چاقىرىپ كەل دەپ بۇيرۇپتۇ. تېخى مۇشۇ ۋاقىتقىچە ناننى نېسى ئالمەن

دەپ ئۇزى بىلەن تاكاللاشقان ئادەمنى كورمىگەن خوجايىن غەزەپلىنىپ يۇگۇرۇپ چىقىپتۇ-دە:

— هوي هارامزادە قەلەندەر، نېمىگە نان ئالمەن دەپ يوغانلىق قىلىدىغان نىمە ھەددىڭ؟ — دەپ ۋاقىراپتۇ.

— بوشراق ۋاقىرىغىن، ئاشلىق سودىگىرىنىڭغۇ ئولتۇرۇپ تونۇرنىڭ يېنىغا كومدۇڭ، مېنىمۇ ئولتۇرەي دەمسەن؟ ھەددىڭ ئەمەس، — دەپ يېنىپتو بەختىيار.

خوجايىننى قورقۇنچ بېسىپ لاغىلداپ تىترەشكە باشلاپتۇ.

— بالام، بۇ گەپنى باشقا بىرەر كىشىگە دىمەڭ، ئائىلىڭىزنىڭ كۆندىلىك يەيدىغان نېنى مۇشۇ ئاشخانىدىن بولسۇن، — دەپ يالۋۇرۇپتۇ خوجايىن. ئۇ يەنە بىر ئادىمىگە 50 نان كوتەرگۇزۇپ ئۇينى كورۇۋېلىپ كۇندە نان ئاپىرىپ بېرىشنى بۇيرۇپتۇ. شۇندىن باشلاپ پادىشانىڭ قاسساپلىق دوكىنىدىن گوش، ۋەزىرنىڭ ناۋايخانىسىدىن نان كېلىپ تۇرۇپتۇ. ھەتتا ئوزلىرىدىنمۇ ئېشىپ خولۇم-خوشنىلىرىغىمۇ بېرىدىغان بوپتۇ.

بەختىيار دائىم دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى ئەسلەپ ئالقىش ۋەزىردىن ئىنتىقام ئېلىش پۇرسىتىنى ئىزلەيدىكەن. بىر كۇنى قارىسا ئالقىش ۋەزىر يەتتە قەۋەتلىك بىنانىڭ ئۇستىدىكى راۋاقتا ساياھەت باغچىسىغا قاراپ كوكۇل ئېچىۋاتقان ئىكەن. بەختىيار ئەمدى پۇرسەت كەلدى دەپتۇ-دە، ئاستا بېرىپ باغنىڭ سۇ كىرىدىغان سوڭگۇچىدىن باغنىڭ ئىچىگە كىرىپتۇ ۋە باغنىڭ بۇلۇڭىدا باغلاغلىق تۇرغان قوينى يېشىپ قويۇپ بېرىپتۇ. ئالقىش ۋەزىر راۋاقتا ئولتۇرۇپ ھەممىنى كورۇپتۇ ۋە قېنى ئاقىۋىتىدە نىمە ئىشلارنى قىلاركىن دەپ كوزىتىپ ئولتۇرۇپتۇ. ھېلىقى قوي بىر ئۇ گۇلنى، بىر بۇ گۇلنى چىشلەپ گۇلزارنى چەيلەشكە

باشلاپتۇ. باغۋەن قوينى قوغلاپ يۈرۈپ ئۇرۇشقا باشلاپتۇ، بەختىيار باغنىڭ بۇلۇڭىدىن چىقىپ:

— ۋاي ئەخمەق، قوينى ئۇرما، ھېلىقى بىكار ئۈچ جانغا زامىن بولىسەن دەپتۇ. باغۋەننىڭ ئاچچىغى كېلىپ:

— قايسى ئۈچ جانكەن، قوي بىر ئەمەسمۇ دەپتۇ.

— ھەي ئەخمەق، قوي بىر بولغان بىلەن قوسىغىدا ئىككى قوزىسى بار ئەمەسمۇ دەپتۇ بەختىيار.

— سەن نېمە بىلىسەن؟ — دەپتۇ باغۋەن.

— مەن ئىككى قوزىنىڭ بارلىقىنىمۇ، ئۇلارنىڭ رەڭگى-رويىنىمۇ بىلىمەن، — دەپتۇ بەختىيار.

ئىككىسى تاكاللىشىپ تۇرغاندا ئۇلارنى كۆرگەن ئالقىش ۋەزىر باغۋەننى چاقىرىپ ۋەقەنى سوراپتۇ.

ئالقىش ۋەزىر بەختىيارنى راۋاق ئۈستىگە ئېلىپ چىقىپ قوزىلارنىڭ رەڭگىنى سوراپتۇ.

— قوزىلارنىڭ بىرسى ئەركەك، بىرسى چىشى. ئەركەكنىڭ قوسىغىدا ئالىسى بار، چىشىنىڭ پېشانىسىدا قاشقىسى بار دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ بەختىيار.

ئالقىش ۋەزىر بەختىيارغا قوزىلار ئۇنىڭ دېگىنىدەك چىقسا ۋەزىرلىكنى بېرىدىغانلىقىنى، ئەگەر ئۇنداق چىقمىسا قوينىڭ ئەنتى ئۈچۈن ئۇنىمۇ ئۆلتۈرىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. بەختىيار ماقۇل بوپتۇ. باغۋەن قوينى بوغۇزلاپ، قوسىغىنى يېرىپلا ئىككى قوزىنى ئاپتۇ. قوزىلار خۇددى بەختىيار دېگەندەك چىقىپتۇ. ئالقىش ۋەزىر ”بۇ مېنىڭ جېنىمغا بالا بولغىدەك“ دەپ قورقۇشقا باشلاپتۇ. ئۇ باغۋەنگە بۇ قەلەندەرنى دەرھال ئۆلتۈرۈپ يۈرىكىنى كاۋاپ قىلىپ ئېپكېلىشنى، ئەگەر ئەمرىنى دەرھال بەجا

كەلتۈرمىسە، ئۈنىڭ يۈرىكىنى ئېلىپ يەيدىغانلىقىنى ھۆكۈم قىپتۇ. باغۋەن ماقۇل دەپتۇ-دە، توققۇز قېتىم تازىم قىلىپ چىقىپ بەختىيارنى باغلاپ باغنىڭ بۆلۈكىگە ئېلىپ بېرىپ پىچاقنى قولىغا ئاپتۇ.

— ئەي ئەخمەق، نېمىش قىلىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ بەختىيار.

— ۋەزىرنىڭ ھۆكۈمىگە بىنائەن سېنى ئۆلتۈرۈپ يۈرىكىڭنى ئۈنىڭغا كاۋاپ قىلىپ بېرىمەن، — دەپتۇ باغۋەن.

— ئەخمەق، سەن ئالقىش ۋەزىرنىڭ قىزىغا ئاشىق بولغىنى 40 يىل بولدى. شۇندىن بۇيان بىرەر قېتىممۇ مۇرادىغا يەتكىنىڭ يوق. مېنى ئۆلتۈرسەڭ تېخىمۇ مۇرادىڭغا يېتەلمەيسەن، مېنى قويۇپ بەرسەڭ قىرىق كۈندە سېنى مۇرادىڭغا يەتكۈزۈپ ئالقىش ۋەزىرنىڭ قىزىنى ساڭا نىكالاپ ئېلىپ بېرىمەن، — دەپتۇ بەختىيار. باغۋەن:

— بۇ گېپىڭ ناھايىتى ياخشى، لېكىن ئالقىش ۋەزىر يۈرىكىڭنى ئەكەل دىگەن تۇرسا بۇنى قانداق قىلىمەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بۇ ئاسان، — دەپتۇ بەختىيار، شەھەردە بىر تۇل خوتۇن بار، ئۈنىڭ بۇ دۇنيالىقتا يالغۇز بىر ساغلىقى بار ئىدى، بۇ ساغلىق بىر كۈنى قوزىلاپ بولۇپ ئۆلۈپ قالدى. بۇ خوتۇن ھېلىقى قوزىنى ئۆزى ئېمىتىپ چوڭ قىلغان ئىدى. بۈگۈن سېتىشقا مەجبۇر بولۇپ بازارغا ئېلىپ چىقتى. ھازىر شۇ قوزىنى ئېپكىلىپ ئۆلتۈرسەڭ ئۈنىڭ يۈرىكى خۇددى ئادەمنىڭ يۈرىكىگە ئوخشاشلا تەم بېرىدۇ. ئالقىش ۋەزىر بىلمەيدۇ، — دەپتۇ.

باغۋەن خوشال بولۇپ مال بازىرىغا بارسا دىگەندەكلا

بىر خوتۇن بىر پاخلاننى تۇتۇپ تۇرغىدەك. باغۋەن قوينى سېتىۋاپتۇ-دە، ئولتۇرۇپ يۈرىكىنى كاۋاپ قىلىپ ئالقىش ۋەزىرگە بېرىپتۇ. ئالقىش ۋەزىر تېتىپ باقسا ئادەم يۈرىكىنىڭ تەمى كەپتۇ. ئۇ باغۋەندىن ناھايىتى رازى بوپتۇ.

ئارىدىن 40 كۈن ئۆتۈپتۇ. بۇ يەرنىڭ پادىشاسى بىر چۈش كۆرۈپتۇ، كۆرگەن چۈشىنى ئۇنتۇپ قاپتۇ. پادىشانىڭ ناھايىتى ئىچى پۇشۇپ بىئارام بولۇپ تۇرالماپتۇ. ئۇنىڭ ئوردىسىدا مەسلىھەتچى، ئاقىل، دانا دەپ ئاتالغان 40 نەپەر ئەرباپ بار ئىكەن. پادىشا ئۇلارنى چاقىرىپ چۈشىنى سوراپتۇ. بىراق ئۇلار ھېچنەرسە دېيەلمەپتۇ. ئاخىرى پادىشا غەزەپلىنىپ بۇ 40 نەپەر ئاقىل-مەسلىھەتچىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئولتۇرۇپ قاندىلىرىنى ئېقىتىپتۇ. پادىشا يەنە تۇرالماپتۇ. بىر كۈنى ئۇ ئالقىش ۋەزىرنى چاقىرىپ:

— سەن مېنىڭ پۇلۇمنى خەجلەپ، دۆلىتىمنى كۆرۈپ ئىززەت ئابرۇيلۇق بولدۇڭ. بۈگۈنكى كۈندە مېنىڭ بېشىمغا بۇ تەشۋىش چۈشتى. بۇنىڭ دەردىدە ساراڭ بولۇشقا ئاز قالدىم. شۇ تۈپەيلىدىن 40 نەپەر مەسلىھەتچى-دانالىرىمنى ئولتۇردۇم، ئەمدى ساڭا بۇيرۇق قىلىمەن، ئۈچ كۈن ئىچىدە قايسى ئورۇندا بولسۇن، غەزىنىدىكى پۈتۈن مال-دۇنيالىرىم سەرپ بولسىمۇ مەيلى، مېنىڭ چۈشۈمنى تاپقىن، تەبىر بەرگىن، ئۈچ كۈندىن ئاشسا سېنىڭمۇ 40 نەپەر مەسلىھەتچىلەرگە ئوخشاش بېشىڭنى تېنىڭدىن جۇدا قىلىمەن، — دەپتۇ.

ئالقىش ۋەزىر بۇنى ئاڭلاپ قورققىنىدىن بەزگەك ئادەمدەك تىترەشكە باشلاپتۇ. شۇندىن باشلاپ ئۆلۈمنىڭ ۋەھىمىسىگە چۈشۈپ گېلىدىن غىزا ئۆتمەپتۇ. ئۇ بۇ چۈشنى تېپىپ تەبىر

بەرگىدەك بىرەر ئادەم ئىزلەپ ھەرقايسى شەھەرلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ، خەت يېزىپمۇ بېقىپتۇ. لېكىن بۇ توغرىدا بىرەر ئېغىز خۇش خەۋەرمۇ كەلمەپتۇ. ئاخىرى 3 كۈنمۇ توشۇپتۇ. ئالغىش ۋەزىر ھېلىقى قوينىڭ قوسىقىدا ئىككى قوزا بارلىقىنى، ئۇنىڭ رەڭگى - روينىمۇ بىلگەن بالىنى ئۆلتۈرۈپ قويغىنىغا پۇشايمان قىپتۇ. ئۇ باغۋەننى چاقىرىپ:

— ھەي باغۋەن، ھېلىقى قوينىڭ قوسىقىدىكى قوزىنى بىلگەن بالىنى ئۆلتۈرمىگەن بولساق مېنى پادىشانىڭ غەزىۋىدىن قۇتۇلدۇراتتى، — دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان باغۋەن:

— جانابى ۋەزىر، بۇ بالىنى ئۆلتۈرمىگەن، ھازىر ئۇ ھا-يات، — دەپتۇ.

— ھوي، نېمە دىدىڭ؟ گېپىڭ راستمۇ، — دەپ ھاڭ - تاڭ قاپتۇ ۋەزىر، — مەن ئۇنىڭ يۈرىگىنى يىگەن ئەمەسمۇ؟

— سىزگە شۇ بالىنىڭ ئەقىل كۆرستىشى بىلەن ئادەم ئېتىپ چوڭ بولغان بىر قوزىنىڭ يۈرىگىنى كاۋاپ قىلىپ بەرگەن ئىدىم، — دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ باغۋەن.

ئالغىش ۋەزىر ئوردىغا خۇش خەۋەر ئېيتىپ كىرگىدەك بولسا پادىشا تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە يەتتە پەتنۇستا ئالتۇن، سول تەرىپىدە قىلىچ تۇتقان يەتتە جاللات تۇرغىدەك. پادىشا ئالغىش ۋەزىرنى كۆرۈپ:

— قېنى، مېنىڭ چۈشۈم نېمىكەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

ئالغىش ۋەزىر پادىشانىڭ تىزىنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ:

— كەچۈرگەيسىز پادىشاھىم، سىزنىڭ چۈشىڭىزنى بىلىدىغان ئادەمنى ھازىر ئېلىپ كېلىمەن، — دەپتۇ. پادىشا:

— ئۈچ كۈنلۈك سۈرۈك توشتى، تېز بول، توغرا جاۋاپ

بەرسەڭ مانا بۇ يەتتە پەتنۇس ئالتۇننى مۇكاپات قىلىمەن، ئەگەر ھوددىسىدىن چىقالمايدىكەنسەن، مانا بۇ يەتتە ئەزىمەت سىپاھىلىرىم سېنى يەتتە پارچە قىلىپ تاشلايدۇ، — دەپ تەھدىت سالىپتۇ.

ئالقىش ۋەزىر پادىشانىڭ ئالدىدىن كەينىچە مېڭىپ چىقىپتۇ-دە، باغۋەن بىلەن بەختىيارنىڭ قېشىغا بېرىپ ۋەقەنى ئېيتىپ يىغلاپتۇ. بەختىيار تەمكىنلىك بىلەن:

— بۇنىڭ ھوددىسىدىن مەن چىقىمەن، لېكىن سالامەتلىكىم ياخشى ئەمەس، پىيادە ياكى ئات-ئۇلاق بىلەن بارالمايمەن، — دەپتۇ.

ئالقىش ۋەزىر مەپە، ھارۋا، ئات جابدۇپ ئېپكەپتۇ، بەختىيار ئۇ ئېپكەلگەن نەرسىلەرنى قوبۇل قىلماپتۇ. ئاخىر باغۋەن "مەن ھاپاش ئېتىپ ئاپىراي" — دەپتۇ. ئەمما بەختىيار "ياق، ماڭا كىمنىڭ ھاجىتى چۈشكەن بولسا شۇ ھاپاش قىلىپ ئاپارسۇن" — دەپتۇ. ئالقىش ۋەزىر "يۈزۈم كەتسىمۇ كەتسۇن، جېنىم قالسۇن" — دەپ ئۆزى ھاپاش ئېتىشكە مەجبۇر بوپتۇ. بەختىيار ھاپاش بولۇپ: "دومبىڭىز بەك سىلىق ئىكەن، سىيرىلىپ كېتىپ تۇرالمىدىم. دومبىڭىزگە ئىگەر توقۇساق"، — دەپتۇ. ئالقىش ۋەزىر ياق دەي دىسە، بۇ بارمىغاندا پادىشا غەزەپلىنىپ ئۆز كاللىسىنىڭ كېسىلىپ كېتىشىدىن قورقۇپ ماقۇل دەپتۇ. بەختىيار ئۇنىڭ دۈمبىسىگە ئىگەر توقۇپ، ئاغزىغا يۈگەن سېلىپ، قولىغا ئالقىش ۋەزىرنىڭ ئادەم ئۇرىدىغان قانلىق قامچىسىنى ئېلىپ ئۈستىگە مىنىپتۇ-دە، ئۇنى قامچىلىغان پېتى كوچا ئايلاندۇرۇپ پادىشانىڭ ئوردىسىغا يېتىپ كەپتۇ. بۇنى كورگەن پادىشا ھەيران بولۇپ "مەن شۇنچە چوڭ پادىشا تۇرسام، مەندىن قورقماي مىنىڭ

شۇنچىۋالا يۈز-ئابرويلۇق ۋەزىرىمنىڭ ئۇچىسىغا ئىگەر توقۇپ، ئاغزىغا يۈگەن سېلىپ، شۇنچىۋالامۇ رەسۋا قىلامدۇ؟ قېنى مېنىڭ چۈشۈمنى تاپسىمۇ، تاپمىسىمۇ بەربىر ئۆلتۈرمىسەم بولمايدۇ"، — دەپ ئويلاپتۇ، ئۇ شۇنىڭ بىلەن بەختىيارغا قاراپ:

— مەن ئۇخلاۋېتىپ چۈش كۆردۈم، بىراق كۆرگەن چۈشۈمنى ئېسىمگە ئالالمىدىم. ئۇنى تېپىپ تەبىرىنى دەپ بەرگىن، — دەپتۇ.

— سىز كۆرگەن چۈشتە ئالدىڭىزغا قىرىق لىگەن ئاش كەلدى، بىرى كام قىرىق لىگەننىڭ ھەممىسى كۈمۈش لىگەن، بىرسى ئالتۇن لىگەن ئىدى. سىز ئالتۇن لىگەندىكى ئاشنى يەي دەپ قول ئۇزاتتىڭىز، بىر دانە ئىت كېلىپ ئاشنى سىز بىلەن بىللە يېدى. شۇنداقمۇ؟ — دەپتۇ بەختىيار.

پادىشا ئويلىسا كۆرگەن چۈشى بەئەينى شۇنداق ئىكەن. پادىشا يەنە ئۇنىڭغا چۈشىنىڭ تەبىرىنى دەپ بېرىشنى ئېيتىپتۇ.

— سىز خوتۇنلىرىڭىزغا ئەمىر قىلىڭ، ھەممىسى ئۆز مەپىلىرى بىلەن جابدۇنۇپ چىقسۇن، — دەپتۇ بەختىيار.

پادىشا بۇيرۇق قىپتۇ. بىر سائەت ئىچىدە قىرىق مەپە ئوردا ئالدىغا جەم بولۇپتۇ. قارىسا بىرى كەم قىرىق مەپە كۈمۈش، بىرى ئالتۇن مەپە ئىكەن. ئالتۇن مەپىدىكى پادىشانىڭ ئامراق خوتۇنى — سۇلتانى روم پادىشانىڭ قىزى ئىكەن. بەختىيار بېرىپ مەپىنىڭ شوتىسىنى كۆتىرىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن تىلسىمات بىلەن بەنت قىلىنغان بىر زەڭگىنى سۆرەپ چىقىپتۇ-دە، پادىشاغا:

— سىز بىلەن ئاشنى بىللە يېگەن ئىت مۇشۇ، — دەپ كۆرسىتىپتۇ.

پادىشا شۇ يەردىلا جاللاتلارغا ئەمىر چۈشۈرۈپ خۇتۇنى بىلەن ھىلىقى زەڭگىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپتۇ.

— ئەمدى سەن نىمە ئۈچۈن مېنىڭ شۇنچە ئابرويلۇق ۋەزىرىمنى شۇنچە رەسۋا قىلدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ پادىشا يەنە.

— بۇ سىزگە بەدنىيەتلىك قىلدى، خىيانەتتە ئاسىلىق قىلدى، ماڭا قاتىللىق قىلدى. مۇشۇ سەۋەپلەردىن بۇ ھالغا كەلتۈردۈم، — دەپتۇ بەختىيار. ئۇ يەنە پادىشانى باشلاپ بېرىپ ئالقىش ۋەزىرنىڭ راۋىغى ئاستىنى كولاپ دادىسىنىڭ ئۆلۈكى بىلەن بىر كۈپ ئالتۇن تىللانى كۆرسىتىپتۇ. پادىشا ھەيران بولۇپ ئۇنىڭ ئالقىش ۋەزىرنى ئات ئېتىپ مىنگىنىگە بارىكاللا ئېيتىپتۇ ۋە ئالقىش ۋەزىرنىڭ كاللىسىنى ئاپتۇ.

بەختىيار ئالقىش ۋەزىرنىڭ قىزى بىلەن سوھبەتلىشىپ، ئۇز ئىختىيارىنى ئاپتۇ-دە، باغۋەن ئىككىسىگە قىرىق بىر كۈن توي قىلىپ بېرىپ، قىرىق يىلدىن بۇيان مۇرادىغا يەتمىگەن ئاشىقلارنى مۇرادىغا يەتكۈزۈپ قويۇپتۇ. بۇ شەھەرنىڭ پادىشاسى بۇنداق ئەقىل-پاراسەتنىڭ ئىلىم-بىلىمدىن كېلىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھىس قىلىپ، مەدىنىيەت، مائارىپنى كەڭ راۋاجلاندۇرۇپ، ئىلىم-بىلىمنىڭ چىرىغىنى ياندۇرۇپتۇ ھەمدە بەختىيارنى ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى قىلىپ ئالقىش ۋەزىرنىڭ ئورنىغا ۋەزىرلىككە ئولتۇرغۇزۇپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: قاسىم قۇربان.
رەتلەپ يازغۇچى: سادىر سايىم.

ئىلى خەلق توي قوشاقلىرى

شاياخمەت قۇربان

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىز ـ يىگىت تويىدا ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش مۇراسىم ـ ئادەتلىرى بار، بۇ مۇراسىم ـ ئادەتلەر ئۇزاق يىللار داۋامىدا پەيدىن ـ پەي شەكىللەنگەن. قىز ـ يىگىت تويى ئادەتتە 3 كۈن داۋاملىشىدۇ. توي مۇراسىملىرىدا بىر يۈرۈش توي قوشاقلىرى ئېيتىلىدۇ. بۇ قوشاقلار ئارقىلىق قىز ـ يىگىت تەبرىكلىنىدۇ، قۇدىلار مۇبارەكلىنىدۇ، ئۇلارغا ياخشى تىلەكلەر تىلىنىدۇ. بۇ قوشاقلار «هاي ـ هاي ئۆلەن» بىلەن باشلىنىدۇ.

1. هاي ـ هاي ئۆلەن

توينىڭ بىرىنچى كۈنى ئەتىگەن ئولتۇرغۇزغان ئويدىن يىگىت بېشى باشلىق ئوتتۇز ئوغۇل قىزنىڭ ئۆيىگە توي تارتىپ ماڭغاندا ۋە يىگىتنى نىكاغا ئاپارغاندا، ئاھاڭغا سېلىپ «هاي ـ هاي ئۆلەن» نى ئېيتىدۇ.

هاي ـ هاي ئۆلەن هاي ئۆلەن، گۈل قايدا بار يار ـ يار،

بىر ياخشىغا بىر يامان ھەر جايدا بار يار-يار.
ھاي-ھاي ئۆلەن ھاي ئۆلەن، بارمۇ ھايات يار-يار،
قارچۇغىدەك بېيۇشغا بولدۇم سەييات يار-يار.
ھاي-ھاي ئۆلەن ھاي ئۆلەن، مەن نە قىلاي يار-يار،
خەنجەر ئېلىپ يۈرەكنى، پارە قىلاي يار-يار.
ھاي-ھاي ئۆلەن ھاي ئۆلەن، قار كېلەدۇر يار-يار،
بەرگى خازان تۈننى كىيىپ، يار كېلەدۇر يار-يار.
بەرگى خازان تۈننىڭ بەرگى تولا يار-يار،
ئۆيلەنمىگەن يىگىتنىڭ دەردى تولا يار-يار.
سايدا يۈرگەن جەرەننى سەككىز دەڭلا يار-يار،
سەككىز قىزنىڭ بىرىنى سىڭلىم دەڭلا يار-يار.
ئەگىم-ئەگىم يوللاردا ئىز كېلەدۇ يار-يار،
كىمخاپ تۈننى يۆركىنىپ، قىز كېلەدۇ يار-يار.
ئاپپاق-ئاپپاق توشقانلار سايدا تولا يار-يار،
ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر تويدا تولا يار-يار.
قىزىل-قىزىل پىيازنىڭ پوستى تولا يار-يار،
ئۆيلەنمىگەن يىگىتنىڭ دوستى تولا يار-يار.
قارا-قارا قاغىلار خاماندادۇر يار-يار،
ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر ئارماندادۇر يار-يار.
ئىگىز-ئىگىز تاغلاردىن قوي كېلەدۇر يار-يار،
ئۆلەن ئېيتىپ يىگىتلەر، توي كېلەدۇر يار-يار.

2. چىمىن قىچقىرىش قوشىغى

توي كۈنى كەچتە قىز-يىگىتنىڭ ھوجرىسىغا كۆچۈرۈلىدۇ.
ئاۋال قىزغا بىر قۇر توي كىيىمى كىيگۈزۈلىدۇ، ئاندىن 4 ئاق-

باش ئايال قىزنىڭ يېنىغا كىرىپ، ئالدىن تەييارلانغان گىلەمنىڭ 4 ئۇچىنى تۇتۇپ، قىزنى گىلەمگە ئولتۇرغۇزۇپ ئېلىپ ماڭىدۇ. شۇ چاغدا تۆۋەندىكى قوشاقنى ئېيتىدۇ. بۇ — چىن قىچقىرىش قوشىقى دېيىلىدۇ.

يىغلىما قىز، يىغلىما تويۇڭ بولدى،
ئالتۇن گۈللۈك كوشۇگە ئويۇڭ بولدى.
يىغلىما قىز، يىغلىما خوش بولۇرسەن،
قارچۇغىدەك يىگىتكە تۇش بولۇرسەن.
يىغلىما قىز، خوشال بولغىن تويلىشىڭدۇر،
ئالتۇن بويلۇق گۈل يىگىت سىردىشىڭدۇر.
يىغلىما قىز، يىغلىما بەختىڭ بولۇر،
ئالتۇن گۈللۈك كوشۇگە تەختىڭ بولۇر.
يىغلىما قىز، ساڭا بۈگۈن بەخت بېقىپتۇ،
كوشۇگۈڭگە ئالتۇندىن مىقلار قېقىپتۇ.
ئاپتاۋدا سۇ قويسام ئەللىمايدۇ،
قىز ئانىسى ئۆگەيمىكىن يىغلىمايدۇ......

3. ئانا قوشىقى

قىزنىڭ ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى قىيالماي تۇرغان ئانىغا «چىن قىچقىرىش قوشىقى» قاتتىق تەسىر قىلىدۇ. بۇ قوشاق ئاخىرلىشىشىغىلا ئانا «ئانا قوشىقى» نى ئېيتىپ يىغلايدۇ، ئوغۇل تەرەپنىڭ قىزغا ياخشى قارىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئەگەر قىز ئانىسى ئۆگەي بولسا، بۇ قوشاقنى رەسمىيەت ئۈچۈنلا ئېيتىپ يىغلايدۇ.

كىچىككىنە قارا كۆز، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
تىلى تاتلىق، شېرىن سۆز، ۋاي بالام، ۋاي بالام.
بالام مەندىن ئايرىلدى، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
قاناتلىرىم قايرىلدى، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
ئۆيدە يالغۇز قالۇرمەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
كەلسە تارتىپ ئالۇرمەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام.
ئونبەش ياشقا يەتمىگەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
ئۇرسام ئۆيدىن كەتمىگەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام.
ئۇچۇپ كەتتى ئۆيۈمدىن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
غايىپ بولدى كۆزۈمدىن، ۋاي بالام، ۋاي بالام.
بالام بېرىپ ئۇخلىغاي، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
بالامنى ھەق ساقلىغاي، ۋاي بالام. ۋاي بالام.
شۇڭقارىمنى قاچۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
خۇدايىمغا تاپشۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام......

4. چۇنچۇن سالۋات

تويىنىڭ ئىككىنچى كۈنى «ھوجرا كېيى» بولىدۇ. شۇ كۈنى يىگىت دوستلىرىغا زىياپەت بېرىدۇ. ئوتتۇز ئوغۇل ھەر-قايسىسى ئۆزىنىڭ تاپقار نەرسىلىرىنى (چىنە، چەينەك، گىلەم، باشقا تۇرلۇك ئۆي جابدۇقلىرىنى) كۆتىرىپ كېلىشىپ، قىز-يەگىتنىڭ يېڭى تۇتقان ھوجرىسىغا توپلاپ قويۇشىدۇ. شۇ كۈنى

كەچكىچە بەزمە، ئويۇن ـ تاماشا قىلىشىدۇ.

شۇ كۈنى يىگىتنىڭ ئاتا ـ ئانىسىمۇ قۇدىلارنى چىللايدۇ. كەچقۇرۇن ئوتتۇز ئوغۇل يىگىتنىڭ ئوتتۇرىغا ئېلىپ يېڭى تۇت ـ قان ئۆينى مۇبارەكلەپ، ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرىنى بىر يەرگە تىزىپ، يىگىتنى ئاتا ـ ئانىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىشىدۇ. شۇ ۋاقىتتا يىگىت بېشى ياكى ئارىدىن سايلاپ قويۇلغان ۋەكىل تۆۋەندىكى قوشاقلارنى ئېيتىدۇ:

چۈنچۈن سالۋات①
بەزمە ھەممەت
ھەر كىشى سوزلەر،
ئىشىكنى كوزلەر.
ئۆگدا يىگىتلەر،
سولدا جۇۋانلار.
ئويناڭلار،
كۈلۈڭلار،
ھەرقانچە ئويۇن بولسا،

شۇنچە بولۇر،
بۇنىڭدىن ئېشىپ بولماس.
بۇنىڭدىن ئېشىپ بولسا،
كۆل تام بولماس.

---

① چۈنچۈن سالۋات — چوك ـ چوڭ سالۋات ياكى چوچۈره سالۋات دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. قايسىسى توغرا ئىكەنلىكى تېخى ئېنىقلانمىدى (تەھرىر.)

كۆل بىلەن تام بولسا،
تۆۋى بوش بولۇر.
كۆيوغۇل ئوغۇل بولماس،
كۆيوغۇل ئوغۇل بولسا،
كوڭۇل خوش بولۇر.
كېلىن ئاغىچىنىڭ خۇيى بولسا،
قېيىنانىسى ئوچ بولۇر.
ئوغلىڭىز مەھكەم بولسا،
كېلىنىڭىز ئىشچان بولۇر.
ئوغلىڭىز بوشاڭ بولسا،
كېلىنىڭىز بىشەم بولۇر.
ئاڭلاڭلار،
ئىشتىڭلار!

مەن ئۆزەم بىر باتۇر ئىدىم،
تاغدا كىيىك ئاتۇر ئىدىم.
مالخىيىمنى قىردا قويۇپ،
قىرىق قىزنى قوغلار ئىدىم.
ياماتۇنىڭ نېرىسىدىن،
جىرغىلاڭنىڭ بېرىسىدىن،
ئۈنىمگەن چىغ تۈۋىدىن،
تورەلمىگەن توشقان چىقتى.
پۈتىمىغان چوماق بىلەن بىرنى قويسام،
كولىمىغان ئورىغا چۈشتى.
ئالتە ئادەمگە باستۇردۇم،
يەتتە ئادەمگە سويدۇردۇم.

ئالته پاتمان يېغى چىقتى،
يەتتە پاتمان چاۋىسى.
قىشتىن بېرى يەۋاتىمىز،
ھىلىمۇ باردۇر تەڭ يامىسى.
ئىشەنمىسەڭلار قاراپ بېقىڭلار،
قوزۇقتا تۇرىدۇ كاللىسى.
ئاڭلاڭلار،
ئىشتىڭلار!
مېنىڭ باتۇرلۇغۇمنى شۇندىن بىلىڭلار.
يېنى يوق قوڭغۇزنى،
ياغا تارتماي مىنەتتىم.
يېرىم شىلڭ كىپەكنى
كىشىگە يولەتمەي ئارتاتتىم.
كەسلەنچۇككە ئوقيا ئاتسام،
چالا تېگىپ قاچتى.
قوڭغۇز مېنىپ قوغلىشۇېدىم،
بەش داۋان ئاشتى.
داۋان سۇيى ئۇلۇغ كېلىپ،
قاپتالدىن تاشتى
توققۇز تارا يولىدا،
چاشقاننى هارۇنغا قاتتىم.
ھېرىپ قالغان جوۋانغا،
ئىككى خورجۇننى ئارتتىم.
كوتىرەلمىسە خورجۇننى،
جوۋاننىڭ پۇتىنى تارتتىم.

ئۈزۈمگە توخۇ چىقتى،
تېرەككە پاقا.
توكۇر ئېشەككە يېرىم تاقا،
يۈك پايپاقتا ناھال قاقا،
تارغىل ئىنەككە چولاق بوقا.
خوتۇنلار ئالتە غېرىش كۆينەك كىيىپتۇ
يەتتە غېرىش ياقا.
خوتۇنلار كۆينەك كىيسە
بىر - بىرسىگە باقا.
ئاڭلاڭلار،
ئىشتىڭلار!
تەپكەكتە تۇياق بولماس،
ئۈسكەكتە مۈڭگۈز.
تەپكەكتە تۇياق بولسا،
يېنىدىن ئۆتكىلى بولماس.
ئۈسكەكتە مۈڭگۈز بولسا،
بېشىنى تۇتقىلى بولماس.
ياغاچ پىچاق پىچاق بولماس،
قىڭغىراقتا غىلاپ.
قىڭغىراقتا غىلاپ بولسا،
يانغا ئاسقىلى بولماس
بولۇۋاتىدۇ شىۋىرغان،
قويۇۋەتتىم ئاتىنىڭ بېشىنى
تۇتۇۋالدىم ئىگەر قېشىنى
قىرغاۋۇل جەدىدى،

قۇيرۇغى يەردە ئىدى،
ئاقساقىلكام شەر دىدى.
ئالتە قىزى ئەر دىدى.
ئىگىز دوڭگە قوناق تەرسەم،
مۇندالا بولدى.
يان يەرگە چامغۇر تەرسەم،
يۇك تالا بولدى.
بىشەم خوتۇنغا ئەر چىقماپتۇ،
چىپىلغاق ئەرگە خوتۇن،
بۇ نىمە بالا بولدى.
ئەللەر ھەر نىمە دەيدىكەن،
دىيەلمەيدىكەن.
ئوتكەمدە ئالغانلار،
غەلۋىردە بىرەلمەيدىكەن.
تاپقىنى قوي ئولتۇرەر،
تاپالمىغىنى چۇجە خوراز.
تاپقىنى گۇل كەلتۇرەر،
تاپالمىغىنى بىر باش پىياز.
... ئاخۇن ئاكامنىڭ ئوغلى
... ئاخۇننىڭ توي مەرىكىسى بوپتۇ دەپ
سۇلتانبەگنىڭ توي مەرىكىسىگە
ئوتتۇز ئوغۇل توققۇز توك ھارىغى بىلەن
توققۇز قارا باش قويى بىلەن،
توققۇز تاغار قەن - گىزىگى بىلەن
يىتىپ قوپار ئولەن تارتىپ

دەم ئالماي يەتكۈزۈپ كەلدى
كوپچىلىك:
دېمى كەم بولمىسۇن!
بارىكاللا،
بارىكاللا!

5. سالام بېرىش

چىللاق كۈنى كەچتە يىگىت، يىگىت قولداشلىرى، يىگىت بېشى بىلەن بىرلىكتە قېيىناتىسىنىڭ ئۆيىگە سالامغا بارىدۇ. ئۆيىنىڭ ئىشىگىنى قىيا ئېچىپ قويۇپ، ئىشىك تۈۋىدە ئۆرە تۇرۇپ يىگىت بېشى يىگىتكە ۋاكالىتەن سالام بېرىدۇ. قېيىنئاتىسى جاۋاۋەن تەلىم بېرىدۇ. قېيىناتىسىنىڭ بەلگىلەپ بېرىشى بويىچە باشقا قىز تەرەپ تۇققانلىرىنىڭ ئۆيىگە شۇ يوسۇندا سالامغا بارىدۇ. شۇ ئۆيلەردىكى ئاساسلىق ئەر تۇققىنىمۇ جاۋاۋەن تەلىم بېرىدۇ:

يىگىت بېشى: كۈيوغۇل سالامغا كەلدى خۇدا يولدا.
ئاتىسى: خۇدايىم يار بولسۇن!
يىگىت بېشى: كۈيوغۇل سالامغا كەلدى چاھارىيالار ھەققىدە.
ئاتىسى: چاھارىيالار يار بولسۇن!
يىگىت بېشى: كۈيوغۇل سالامغا كەلدى ئاتىلىرىمىز ھەققىدە.
ئاتىسى: ئاتىلىرىمىز يار بولسۇن!

يىگىت بېشى: كۆيوغۇل سالامغا كەلدى ئانىلىرىمىز ھەققىدە.
ئاتىسى: ئانىلىرىمىز يار بولسۇن!
يىگىت بېشى: كۆيوغۇل سالام بەردى چوڭ ئاتىسى، چوڭ ئانىسىغا.
ئاتىسى: چوڭ ئاتىسى، چوڭ ئانىسى رازى بولسۇن!
يىگىت بېشى: كۆيوغۇل سالام بەردى ئاتىسى بىلەن ئانىسىغا.
ئاتىسى: ئاتىسى بىلەن ئانىسى رازى بولسۇن!
يىگىت بېشى: كۆيوغۇل سالام بەردى قېرىنداشلىرىغا.
ئاتىسى: قېرىنداشلىرى خوش بولسۇن!
يىگىت بېشى: كۆيوغۇل سالام قاقىقان قوزۇق، تۆككەن تۆگۈچ ھەممىسىگە.
ئاتىسى: ئوغلىمىز ئۆزى ئوبدان بولسا، ئۆي ئىچىدىكى ھەممە پۇل - ماللار كۆيوغلىمىزنىڭدۇر.

6. تەلىم قوشىقى

يىگىت قولداشلىرى بىلەن سالامغا ماڭغاندا قىزمۇ يەڭگىسى قاتارلىقلار بىلەن قېيىناتا - قېيىنانىسى ۋە ئۇلار كورسىتىپ بەرگەن ئۇرۇق - تۇققانلىرىنىڭ ئۆيىگە سالامغا بارىدۇ. قىز يەڭگىسى قاتارلىقلار بىلەن ئۆيگە كىرىپ، ئىشىك تۈۋىدە تۇرۇپ، چوڭلارغا ئۆزىنىڭ كېلىن بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن سالام بېرىدۇ. چوڭلار كېلىنگە تىلەك تىلەپ مۇبارەكلەيدۇ، تەلىم بېرىدۇ ۋە تەلىم قوشىقى ئېيتىدۇ:

ئەتىگەندە تۇرار بولغاي،
كوڭلۈڭنى ئاچار بولغاي.

AltunOq

توققۇز ئوغۇل بىر قىزلىق،
خۇش چاغ ئانا بولغاي.
قوتاندا قويلۇق بولغاي،
ئىلقا، كالىلىق بولغاي.
ئۆچى ئۆزار غايى،
تۆۋى يېيىلغاي.
كىشىگە يېپىشقاق بولغاي،
ئاتا - ئانىغا كويۇمچان بولغاي.
ئۆچى ئۆزارغاي.
تۆۋى يېيىلغاي،
خۇدايىم يار - يۆلەك بولغاي.

لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى

مىرسۇلتان

قىسقىچە ئىزاھات

لوپنۇر خەلقى قوشاققا باي، ئۇلارنىڭ قوشاقلىرى مەزمۇنى جەھەتتىن باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدىكى قوشاقلاردىن كۆپ پەرقلەنمىسىمۇ، تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئەسلى لوپنۇر قوشاقلىرى يەتتە بوغۇمدىن ۋە ئون بىر بوغۇمدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. يەتتە بوغۇمدىن تۈزۈلگەنلىرىنىڭ بىر كۇبلېتى ئالتە مىسرا، ئون بىر بوغۇمدىن تۈزۈلگەنلىرىنىڭ بىر كۇبلېتى تۆت مىسرا بولىدۇ. باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدىكىدەك ئون ئۈچ بوغۇملۇق (بىرىنچى مىسراسى سەككىز، ئىككىنچى مىسراسى بەش بوغۇملۇق) ياكى بىرىنچى ۋە ئىككىنچى مىسرالىرى قوشۇلۇپ ئون بەش بوغۇمدىن تۈزۈلگەن قوشاق شەكىللىرى لوپنۇردا كۆرۈلمەيدۇ. ئەگەر مۇنداق ئەھۋال كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئازدۇر-كۆپتۇر يۈز بەرگەن دېيىلسە، بۇ لوپنۇر خەلقىنىڭ ئەتراپتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنىڭ

قوشۇقلاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولۇشى مۇمكىن.

لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇن بىر بوغۇمدىن تۈزۈلگەنلىرىنىڭ بىرىنچى مىسراسى يەتتە بوغۇم بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. ئۇندىن باشقا، ئۇلاپ ئېيتىلغان قوشاقلاردا بىرىنچى كۇبلېتىنىڭ ئاخىرقى مىسراسىنىڭ ئىككىنچى كۇبلېتىنىڭ باش مىسراسى مەزمۇن جەھەتتىن تەكرارلىنىشىمۇ لوپنۇر قوشاقلىرىدىكى بىر ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ.

بۇ بېرىلگەن قوشاقلار ئەسلىدە تىل ماتېرىياللىرى سۈپىتىدە يىغىلغان بولۇپ، لوپنۇر دىيالېكتىكىنىڭ فونېتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇمكىنقەدەر ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈش يولى بىلەن خاتىرىلەنگەن ئىدى. شۇڭا لوپنۇر قوشاقلىرىنى بۇ توپلامغا بېرىشتە تۆۋەندىكى بىرقانچە ئۇسۇل قوللىنىلدى.

(1) ئەدەبىي تىلنىڭ تەلەپپۇز قائىدىلىرى بويىچە ئۆزگەرتىلگەندە ۋەزىن ۋە قاپىيىلىرىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولۇپ كېتىدىغان قوشاقلار مەزمۇنىنى ساقلىغان ھالدا ئەدەبىي تىلنىڭ نورمىسىغا بويسۇندۇرۇپ بېرىلدى.

(2) ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سۆزدىن كېيىن سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆز كەلسە، ئالدىنقى سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ جانلىق تەلەپپۇزدا تاشلىنىش ھادىسى لوپنۇر دىيالېكتىدىمۇ بار. لېكىن لوپنۇر خەلقى كوپلىگەن قوشاقلاردا بۇ ھادىسىدىن قوشاقنىڭ بوغۇمىنى ئىخچاملاش ئۇسۇلى سۈپىتىدە پايدىلىنىدۇ. بىز مۇنداق ئەھۋالدا ھەر ئىككىلا سۆزنى مورفولوگىك پىرىنسىپ بويىچە بەردۇق. ئەگەر مۇنداق سۆزلەر كەلگەن مىسرالارنىڭ بوغۇمى يۇقۇرقى ئۇلچەملەردىن ئېشىپ كەتكەن

بولسا، مۇشۇ قائىدە بويىچە ئالدىنقى سوزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى دىكى سوزۇق تاۋۇش تاشلاپ ئوقۇلسا، بوغۇم ئېشىپ كەتمەيدۇ.

(3) لوپنۇر تىلىغىلا خاس بولغان سوزلەر، گىرامماتىك شەكىللەر، ياكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كوپ قوللىنىلمايدىغان سوزلەرگە، يەر ناملىرىغا قىسقىچە ئىزاھات بېرىلدى.

لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىدىن نەمۇنىلەر

ئالتىنچى ئايدا ياز بولۇپ
تۇتقان يارىم ئۇچۇپ كەتتى غاز بولۇپ.
ماڭا ناسان①قىلماڭلار تۇققانلىرىم،
كېتەدىمەن② كارۋانلارغا باش بولۇپ.

*　　*

ئېقىپ كەلدى باش مەلىنىڭ③ تارىمى،
ئاڭلاپ تۇردۇم كوڭلىڭىزنىڭ يېرىمى.
ئوناپ ياتسام④ چۇشۇمگىمۇ كىرمەيسەن،
بىر مەلدە يالغۇز ئوينىڭ غېرىۋى.

ئارغىماغى ئازىنايدۇ⑤ ئىشىكتە
تورغىيىمنىڭ نەرى كەم دىمەتلىكتە.

---

① ناسان — نەسىھەت.
② كېتەدىمەن — كېتىمەن (كەلگۇسى زامان پېئلى)
③ باش مەلە تىكەنلىكتە بىر مەلىنىڭ نامى.
④ ئوناپ ياتسام — ئويلاپ ياتسام.
⑤ ئازىنايدۇ — كىشنەيدۇ.

جېنىم ئايلام، ئاستا ئولتۇرۇپ خىيال قىل.
نەزمى سالدىم چىدىماي ئېجىلىمگە①.

*　　*

ئاق جۇۋانىنىڭ نېپى تېگىدۇ ئەلگە
ياغلىقلىرى قۇۋۋەت قىلىدۇ بەلگە.
جان ئاغىنەم، بارساڭلار سالام دەڭلار،
غېرىپلىقتا سۆيگىنىم قىزىلگۈلگە.

باققان مېلىم تاراپ كەتتى مەرىشىپ،
بىر يىل بولدى ئارقىڭىزدىن ئەگىشىپ.
بولسا ئىدى قولۇمدا مېنىڭ پۇلۇم،
ئالار ئىدىم ئاناڭ بىلەن كېڭىشىپ.

*　　*

باراي دىسەم بارالمىدىم قېشىڭغا،
سىزنى ئويناپ كۆزدىن ئاققان يېشىمغا.
قىزىلگۈلۈم، دەردىڭدە ئولۇپ كەتسەم
يىغلارسەنمۇ يارىم مېنىڭ بېشىمغا.

*　　*

ئىگىن كەيسەڭ تال بويۇڭغا يارىشىپ
پۇلى بار ئېلىپ كەتتى تالىشىپ.

① ئېجىل — يار.

AltunOq

قىزىلگۇلۇم سەن ئاڭا سەپەر قىلدىڭ،
بىز ئامالسىز يىغلاپ قالدۇق قارىشىپ.

خۇدا نېسىپ قىلمىغان زېھنىلىككە،
مەزىن ياخشى سېنىڭ يارىڭ مەلىكە.
خىيال قىلسام يارنىڭ ئۆتلىرى يامان،
ئايرىلساڭمۇ سۆيەپ قوياي بېرى كەل.

* *

خوشامەتنى ئۆچۈردۈڭ ئاغىز يەلدە.
دەردىڭىزدە كەيگەن ئىگىنىم جەندە.
بېرى كەلگىن ئىجىلىم مۆكىدىشايلى،
چىقالمىدىم، دۈشمەنگە بولدۇم بەندە.

* *

كېتەدىمەن ئەسكى تارىم① ياقىلاپ،
يۈرۈيدىمەن مەن دەردىمنى ئاغالاپ②.
خوتۇن ئالماي بوي يۈرۈپ ئولۇپ كەتسەم،
سىزگە ئوخشاش بىر خېنىمنى تامالاپ.

* *

كەتمەن چېپىپ ئاغرىپ مېنىڭ قوللىرىم،
ئوناپ ياتسام يېشىلىدۇ بويلىرىم.

---

① ئەسكى تارىم — تارىم دەرياسىنىڭ كونا ئېقىنى،
② ئاغالاپ — بۇ يەردە پەس قىلىپ، بېسىپ، بەزلەپ مەنىسىدە.

بىر بېرىپ جامالىڭنى كۆرەي دېسەم،
قىزىلگۈلۈم يىراق كېلىپ يوللىرىڭ.

* *

مۆندىن كېتىپ ياخشى ئادەمنى تاپقايمۇ،
تەركىن ئەيلەپ① مېنى تاشلاۋاتقايمۇ؟
خىيال قىلسام يارنىڭ ئۆتلىرى يامان.
خىزمەت قىلىپ ئىشىگىڭدە ياتايمۇ؟

* *

مەن مۇرۇنلۇق② باشقىغا گەپ قىلمايمەن،
مۆندىن بارسام ئىككى ئايغىچە كەلمەيمەن.
قىزىلگۈلۈم جامالىڭنى كۆرمىسەم
ئۆلۈپ كەتسەم مەن بېيىشكە كىرمەيمەن.

* *

نىمە ئۈچۈن ئىچىلمايدۇ چىرايىڭ،
قىزىلگۈلۈم كىمدە ئىكىن خىيالىڭ؟
ئىككى كۆنلۈك ئالەمدە بىللە يۈرۈپ،
ئايرىلاردا خوش ئەمىسە دېمىدىڭ.

---

① تەركىن ئەيلەپ — تەرىك قىلىپ.
② مۇرۇنلۇق — باغلانغان، ۋەدە قىلغان.

ئويناپ بېرىپ چىقتۇالدىم تېرەككە،
مۈزنى تېگىپ ياتادىمەن يۈرەككە.
قىزىلگۈلۈم خاتىرىڭنى جەمى قىل،
ئوينىمايمەن يارىم سەندىن بولەككە①.

سالقىن تېگىپ ئۈيۈمنىڭ تۈياغىغا،
شامال كېلىپ سوغ تەگدى قۇلاغىمغا.
ئاكا ماڭا بىر يوغماق توقى② بەرگىن،
قويۇۋەتەي يارىمنىڭ سۇلاغىغا③.

ساتقانغا يېرىم بولۇپ مېنىڭ كوڭلۇم،
يارىشىپتۇ يېڭىدىن تۇتقان ئويۇڭ.
بىزدەكلەرنى نەزىرىڭگە ئىلمىدىڭ،
توپىڭىزگە يار تۇتقاننى ئەمدى كورۇڭ.

توخۇ چىللاپ تاڭ نىمىشقا ئاتمىغان،
چۈشكە كېلىپ ئۈركە نىمە پاتمىغان.
مۇندىن كېيىن شەيتانغا ئىشەنمەڭلار،
تاشا يۇرتلۇق جانغا ئەسى قاتمىغان④.

---

① بولەك — سېنىڭدىن باشقىسى بىلەن.
② توقى — ئاخلانغان چېگە.
③ سۇلاق — مال سۇغىرىدىغان جاي.
④ ئەسى قاتمىغان — ئەستا تمىغان.

يېتەمسەن مېنىڭ تارتقان دەردىمگە،
مەن پاتمىدىم ئىككى كۆنلۈك ئالەمگە.
ھوشىنەمگە خۇرجۇن ئارتىپ ساپا ئۇتۇپ
دىۋانىدەك كىرىپ كەلدىم مەلەڭگە.

قاراپ ماڭدۇق تاغ سايان①،
پاتقۇزمايدۇ ئاردا دۇشمەن يامان.
ئىككى يانغا قارىسام يولغۇن، قومۇش،
قارا كوزۇم تەلمۈردۇ يار سايان.

كىچىگىمدىن ئېتىم چىققان يارىم سەن،
سەھەردە چىققان ئۈنۈمنى تونارسەن.
باشتا يۈرتقا بىز ئەمدى بارار بولدۇق،
بىز پاتمىغان ئوز شەھرىڭدە قالۇرسەن.

يۈرۈيدىمەن ئىنچىكەدىكى② دوڭلۇكتە،
نەدە باردۇر كوڭلۈمدىكى مەلىكە.
مەلىكەنىڭ كويۈگى تەنگە چۈشتى،
بۇلبۇل بولۇپ سايرايمىكىن ئىشىكتە.

بۇلبۇل بولۇپ سايراپ شاخىڭغا قوناي،
مەنمۇ يېنىپ قەلەمقاش بىلەن ئويناي،

---

① تاغ سايان — تاغ سىرى، تاغ تەرەپكە.

② ئىنچىكە — يەر ئىسمى.

قەلەم قېشىم ئەقلى كىچىك نادانمۇ؟
بىز ئۆينايلى ئاردا ئادەم قويماي.

باي بولمايدۇ رىيازەت چەكمىگۈنچە
ئوي بولمايدۇ ئىمارەت ئەتمىگۈنچە.
ئايرىلماسقا ۋەدە قىلىپ ئۆينايلى،
شۇ دۇنيادىن ئۆمرىمىز ئۆتمىگۈنچە.

*   *

خۇدا بۇرسا باي بولۇپ مال ساتارمىز،
ئارا تاپساق بىللە ئۆيدە ياتارمىز.
قىزىلگۈلۈم بېشىمىزغا كۈن چۈشسە،
تىل تۆرغىيىم ئىككىمىز تەڭ تاتارمىز.

*   *

مەلىكەمگە ئات مىندۇرۇپ تون كىيدۇرسەم،
خىيالىمدا كۈندە يۈز مىڭ كۈلدۇرسەم،
ئەنتىم بولسا قىيامەتتە ئالۇرمەن،
قىزىلگۈلۈم بولەك كىشى سۆيدۇرسەڭ.

قىزىلگۈلۈم سۆيدۇرمىسەڭ بولەكنى،
ئوتقا سېلىپ كاۋاپ ئەتتىڭ يۈرەكنى.
قەپەز ئېتىپ باقسا ئادەم بولىدۇ.
ئۆزگە ئۆگىتىپ كوندۇرسە كوكىنەكنى.

Altun Oq

*   *

ھاۋاغا بولۇت ئورلەپ،
بىزلەرگە يامغۇر چېچىپ،
قىزىلگۈلنىڭ سايىسى
يېقىن كەلمەيدۇ قېچىپ.
ئاق توشقاندەك ئويناپ كەل،
ياخشى سوزۇڭنى ئېيتىپ.
ئالتۇن كەمەرىڭ ئېسىپ،
يار ئېتىڭغا مىنىمگىن.
دۇشمەننىڭ تىلى يامان،
قارا تۇماق كىيمىگىن.
كىم ئۇچۇن تارتقان بۇ دەرت
ئەقلى چىچەن بىلمىدىڭ.

ئاپتاپپەرەسكە ئوخشاش،
كۈن چورۇلسە چورۇلۇپ،
شۇمۇ ئادەم خۇيىمۇ،
ھەر تەرەپكە ئورۇلۇپ.
ئىككى يۈزلۈك بولۇشنى
مەنمۇ سىزدىن ئۈگىنىپ.

ئايرۇپىلان كېلىدۇ،
ئىككى يۈزى قاناتلىق.

مەن يارنى تونۇپ قويدۇم،
ئوتۇپ كېتىشتى ئاتلىق.
كەلمەسكە چارىسى يوق،
يار دىگەن شۇنداق تاتلىق.

ئارقاڭدىن قاراپ تۇرسام
قايرىلمىدىڭ كەينىڭگە،
خىيالىڭ باشقا بولسا،
قويۇپ بەرەي مەيلىڭگە.
ھىچنەرسە دەركار ئەمەس،
يار ئۈچۈن تارتقان دەرتكە.

* *

بارساڭلار سالام دەڭلار،
مىنى سورىغان يارغا.
ئېتىمنى چىقارماڭلار،
كوڭلۇم تۇغمايدۇ ئاكا،
خالى يەر بىلەن ئوتسۇن،
جىمەسى① بولۇر ماڭا.

* *

بىشىڭغا ئۇنگەن چىچىڭ،
ئىككى دۇلاڭغا پاتماي.

---

① جىمە — تاپا - تەنە، سوز - چوچەك.

بىرچە يادىڭغا ئونا،
قىزىلگۈلۈم ئۈنۈتماي.
شۈنچە دەردىڭنى تارتتىم،
قولۇڭ ئۈچىنى تۈتماي.

* *

باغدا توخۇنىڭ ئىزى،
تاغدا سايرايدۇ كەكلىك.
چىرايىڭ ئېچىلمايدۇ،
قايسى يارىڭغا گەپلىك؟
چىچەن بولساڭ بىلەرسەن،
كىملەر يۈرۈيدۇ دەرتلىك.

* *

بىر يەردە ئولتۇراي دەپ،
سىنىڭ مەلەڭگە كۆچۈپ.
پۇتۇڭدا تاۋار پايپاق
كىيگىنىڭ مەسە ئۈتۈك.
بىيىشكە كىرەرمەن،
قويسام كوزۇڭنى ئۆپۈپ.

بويۇم بىلەن قۇيۇلۇپ،
كوزۇمدىن ئاققان يېشىم.

ئوت ـ كۆيۈك يامان ئىكەن،
ئايلىنىپ كەتتى بېشىم.
ئىچىم ئېزىلىپ كەتسە،
ساق تۇردىكەن تېشىم.
بوغزۇمدىن غىزا ئۆتمەي،
بۇ مېنىڭ كورگەن كۈنۈم.
ئارىمىز يېقىن بولسا،
ساڭا ئاڭلانسا ئۈنۈم.
بەرگەن خېتىڭنى ئوقۇپ،
گۈلدەك ئېچىلدى كوڭلۈم.

بۇغدايىنىڭ ئارىسىغا،
زاغۇن ئېلىشىپ كەتكەن.
مېنىڭ بىلەن سېنىڭدەك
كىم مۇرادىغا يەتكەن.
ئالتۇن بىلەن كۈمۈشنى
سىرلاپ يۇغۇرۇپ ئەتكەن.

ئېچىلمىدىن ئايرىلىپ،
سىڭمەيدۇ يىگەن ئاشىم،
ئايرىلماستىن ئويناپمەن،
ئولۇمگە كەتسە باشىم.
ئاي يۈزۈڭگە يارىشىپ،
قارا كوز قەلەم قاشىڭ.

* *

ئىشىگىڭدىن ئۆتەرمەن،
بانە قىلىپ كالىغا.
قۇرۇق دەريا① ياقىلاپ
كېچە ماڭدىم شايارغا.
يۈزى قارا بىۋاپا،
چىقماي قالدىڭ تالاغا.

* *

ئىشىگىڭنىڭ ئالدىدا،
كۆندە قۇرىمايدۇ قار.
ئاھ جېنىم شۇ ئالەمدە،
سەندىن بولەك نىمەم بار.
كوكۇلدەك يۇرەلمەيمىز،
ئەسلى زامان ئالەم تار.

* *

ئىشىگىڭنىڭ ئالدىدا،
بۇلبۇللار سايرىشىدۇ،
مۇبارەك بولسۇن يارىم،

① قۇرۇق دەريا — تارىمنىڭ بىر ئېقىنى.

AltunOq

تون كىيسەك يارىشىدۇ.
تالاغا چىقىپ ماڭساق،
ياش باللار قارىشىدۇ.

*　*

ئېشىگى ھىرىپ قېلىپ،
يۈكىنى ئارتتىم باقىنىڭ.
يىسەك چىشىڭ چۈشىدۇ،
سودىگەرنىڭ قېقىنى.
ئەينەككە قاراپ يۈلاي
ساقىلىمىنىڭ ئېقىنى.

*　*

غازاڭ كېسىپ سەمرىتەي
باققاندىكى قويۇمنى.
ئۇزەم تېپىپ ماڭالماي،
كېچە ماڭغان يولۇمنى.
قانچە گۇنايىم بولسا،
باغلاپ بېرەي قولۇمنى.

*　*

گەپ قىلماستىن يۈرگەنگە،
ساراڭمىكىن دىدىڭمۇ؟

گەپىمنىڭ ئۇچىنى ئېيتتىم
قالغىنىنى بىلدىڭمۇ ؟
ئالاقانات بىۋاپا،
كويگىنىمنى بىلدىڭمۇ ؟

* *

خەۋىرى كەلگەن بىلەن،
كەلمەيدىكەن ئۆزلىرى.
قاتتىق تاشنى ئېرىتكەن،
شىرىن ناۋات سوزلىرى.
مېنىڭ ئىچىمنى كويدۇرگەن،
مۇزاي كىرپىك كوزلىرى.

خىيال قىلىپ ئولتۇرۇپ
چىراي - پەيزىم سارغىيىپ.
يەتمەيتۇ مۇرادىغا،
بۇرۇنقى ئوتكەن شا، غېرىپ.
يىغىشىم يەتمەي قىرىققا،
كەتتى بېشىم ئاقىرىپ.

* *

ئىچىم ئېزىلىپ كەتتى،
قالدى تىرە ئۇستىخان.

ئولگىچە ئۇنۇتمايمەن،
كۈندە قىلدى داستىخان.
ئالتۇن گۈلنى ئۇنسام،
كويۇپ كېتىدۇ بۇ جان.

* *

كالا سويۇپ قىسىنىپ،
تېرىلغۇدا يېيىشكە،
بىزنى يارغا قاتقاندلار،
تىرىك كەتكەي بېيىشكە.
بىر قېتىم سۇيۇپ قويۇپ،
كۆڭلۈك ئاغرىپ نىمىشكە.

* *

كېچە كۈندۈزلا ماڭدىم،
دىشۇ تاغنى ئاردلاپ.
ئىككى كوزۇم تەلمۈردى،
يارىم تەرەپكە قاراپ.
شەيتان دىگەن بىۋاپا،
ئوتتقا سالدۇ قىيناپ.

كېچە ـ كۈندۈز قىلارمەن،
يارىمنىڭ تىلەگىنى.

ئۈچ كۈن ياقىلاپ مېڭىپ،
ئۆگەننىڭ ئىلەگىنى①
ئېگىز يالاپ كەتكەندۇ،
گۈلۈمنىڭ بىلەگىنى.

*　*

كىشى يارى بىۋاپا،
كېتەي كوڭلۇمنى بولۇپ.
دەردىم ئارا بولمىدى،
سېنىڭ ئىشقىڭدا كويۈپ،
ئادەم كەلسە دۇئا دەپ،
ئاغزىغا يۈزىنى سۈيۈپ.

*　*

كىيگەن ئىگىنىڭ يارىشىپ،
تالدەك ئۆسكەن بويۇڭغا.
كېلەرىڭنى مەن بىلسەم،
چىقىپ تۇرماي يولۇڭغا.
ئۆزى كىچىك بولسىمۇ،
ئالەمنى ئالۇر قولىغا.

---

① ئۆگەننىڭ ئېلىگى — ئۆگەن دەرياسىنىڭ بىر تارمىغى.

* *

كۆزىمىزگە كۆر قىلىپ،
چايغا چىللاپ يارىنى.
غېرىپ بولۇپ ئولتۇرسام،
كىشى سورىماي ھالىمنى.
يار يادىمغا يەتكەندە،
نەمگە ياقاي باغرىمنى.

كۆزۈمدىن ئاققان ياشىم
توشۇپ كەتتى تارىمغا،
مەن يارىمنى تېڭىۋالاي،
كۆيۈپ كەتكەن باغرىمغا.
يار ئۈچۈن ئۆلۈپ كەتسەم،
ئاغرىنمايمەن جېنىمغا.

* *

كۆيۈك ئوت يامان ئىكەن،
پاتمايدىكەن تېنىمگە.
ھەممىسى سانچىق بولۇپ
تۇرۇپ قالدى بېلىمگە.
تۆگلۈگۈك ئۈچۈق بولسا،
كىرىپ بارسام ئۆيۈڭگە.

AltunOq

*　　*

مېھرىۋانىم خوش ئەمدى،
ئۆزىتىپ قويۇپ ياندىڭ.
تولغىنىپ قاراپ تۇرۇپ،
بار تېنىمگە ئوت ياقتىڭ.
قانداق بارىمەن ئەمدى،
ئايرىلىپ يولدا قالدىڭ.

*　　*

مېنىمۇ قۇچاقلىدىڭ،
كۆينىگىڭنىڭ تېشىدىن،
مەندە كۆڭلىڭىز بولسا،
نان ئورۇپ يەي بېشىڭدىن
مېنىڭ مەيلىمچە بولسا،
قويمىسام يار قېشىڭدىن.

*　　*

مېنىڭ چىرايىم سۇنۇق،
مەن سارغىيىپ ساماندەك.
ئۆيۈڭگە باراي دىسەم،
قېشىڭدا يارىڭ باردەك.

كۆلدە چىقتىڭ ياسىنىپ،
قىزىلگۈل تۈلۈن ئايدەك.

* *

مەن قېشىڭغا باراي دەپ،
شۇ تار كوچا كەڭ بولماي.
ئاتىسى بىلەن ئۇينايلى،
دۈشمەن بىلەن تەڭ بولماي.
يالغۇز ياتقىن ئۇيۇڭدە،
يېنىڭدا ئادەم قويماي.

* *

مەن مۈندىن يېنىپ كەتسەم،
ھېرىپ قالماس ئۇلاغىم.
يار ئېتىمنى چىقارسا،
ئاڭلار ئىدى قۇلاغىم.
قىلچە گۇنايىم بولسا،
ئىلىكىڭگە ئېلىپ سوراغىن.

* *

سىز يادىمغا كىرگەندە،
ماڭغان يولۇمدىن ئېزىپ،

ئىچىمدىكى دەردىمنى،
بىرەيمۇ خەتكە يېزىپ.
غېرىپ بىلەن سەنەمدەك،
ئۇلمەي تىرىك ئايرىلىپ.

سىزگە ئېيتىم ئىلەنىپ①،
مەن قېنىمغا پاتالماي.
غېرىپ جان ئۆتتۈك يامان،
كېچە ئۇرنۇمدا ياتالماي.
ئىچىمدىكى دەردىمنى،
خالى تېپىپ ئېيتالماي.

* *

سوغاق سۇنى بادىلاپ،
يوقلاپ باردىم ئۆيۈڭگە.
ھېچ ئىلاجىم بولمىدى،
يار كەلدىمۇ كۆڭلۈڭگە.
ھېچنەرسە دەر كار ئەمەس،
ئىچىمدىكى كۆيۈككە.

* *

تېرىپ قويسا ئۈنەدۇر،
يەنە كېلەر تېرىلغا.

---

① ئىلەنمەك — ئىلەشمەك، چاپلانماق.

بار تېنىم كويۇپ كەتتى،
ئارقىسىغا قايرىلسا.
بولەك باشتىن ئويناپمەن،
ئاداشىدىن ئايرىلسا.

* *

ئون كېچىنى يورۇتقان،
ئون بەش كۈنلۈك ئاي ئىكەن.
يارىمنىڭ مىنگەن ئېتى،
كوندۇرمىگەن تاي ئىكەن.
ئادەمىكىن دەپ يۈرسەم،
قۇرۇق سولەت باي ئىكەن.

* *

ئۇلۇق كولنىڭ① ئىچىدە،
قېشىڭنى قارا قىلىپ،
قىلغان ۋەدەڭگە تۇرماي،
كوڭلۈڭنى ئالا قىلىپ.
بىرەر قاتار يوقلىغىن،
ئوتتۇنغا بانە قىلىپ.
شامال كەلسە پۇرايدۇ،

① ئۇلۇق كول — لوپنۇردا بىر يەر ئىسمى.

ئەتراپىڭىز تۈز ئۈچۈن.
ھەجەپ ئىچىم كويىدۇ،
شۇ مەلىدە سىز ئۈچۈن.
ھەسرەت بىلەن تۇتقان يار،
گەپ ئاڭلىما بىز ئۈچۈن.

*　　*

ياخشى گەپنىڭ باھاسى،
ھەركىم ئالسا مىڭ تىللا.
ئويىنىغىن گاڭگۇك بىلەن
جان قىينىلار ياڭسۇڭدا①
پۇقرا ئەللەر بىلەيدۇ،
سۇرىتى بار جاڭجۇڭدا.

*　　*

يامغۇر يېغىپ قالمىسۇن،
ھاۋا ـ جاھان بۇزۇلۇپ.
بىر ئېغىز گېپىم بىلەن،
يارىم بىزگە بۇزۇلۇپ.
بىۋاپا چىقىپ قالدىڭ،
مەن يۇرۇيمەن مۇرۇنلۇق.

---

① ياڭسۇك ــ نامەرت.

AltunOq

* *

يامغۇر يېغىپ قالمىسۇن،
كىيگەن تونىنى ھۆل قىلىپ.
قاراپ كۆلمىسىز يارىم،
مېنىڭ ئىچىمنى خۇن قىلىپ.
ئوزەڭگە دورا قىلغىن،
مېنى سېتىپ پۇل قىلىپ.

* *

يار ئايرىلىپ قالغانغا،
چام سېلىپ ماڭغۇم كەلمەي.
شەيتان دىگەن بىۋاپا،
ئويلىسا چۈشكە كىرمەي.
ئىشىنىپ كېتىپتىمەن،
قويغان قارادا كەلمەي.
يار بىلەن قاتار ماڭسام
كىچىگو چوڭ قارىشىپ.
سىنىڭ بىلەن ئاداش دەپ،
يۈرىشىدۇ مارىشىپ.
شۇنداق ئالەم ئۆتەرمۇ،
يىراق يەردىن قارىشىپ.

* *

يارنىڭ ئولتۇرغان ئويى،
قىلۋى يېڭى تۈز بولۇپ.
ئۇچراشقان ئادەملەرگە،
ئېچىلمىسىز گۈل بولۇپ.
ئوتتۇگىز چۈشۈپ قاپتۇ،
كويۇپ كەتتىم كۆل بولۇپ.

* *

يارغا قاتقان قوشىغىم،
ناۋاينىڭ بېيىتى.
بەر قېتىم سۆيۈپ قويۇپ،
تاش كوڭلۇمنى ئېرىتتى.
كوڭلى ئاغرىپ كېتىپتۇ،
بۇ كەمگىچە كېلەتتى.

* *

يىمىشلىك دەرەخلەرنىڭ،
يوپۇرمىغى سېرىدلىپ.
نوزۇك جان ئوتتۇك يامان
كەتتى يۈرەك ئېزىدلىپ.

ئىزلەپمۇ تاپالمايمەن،
قايان كەتتىڭ ئىچىلىم؟

*　*

يۈرگۈزمەيدۇ تەرگىشىپ.
ئۈز توققانلار خاس بولۇپ①
كوڭلىنى بولۇپ كەتتى،
قېرىنداشلار يان بولۇپ.
غېرىبىسىنىپ يۈرۈيمەن،
ئىچىم دەرت بىلەن تولۇپ.

ئەتىگەندىن بېرىسى،
دەردىمنى ئۆزەم بىلەرمەن.
كوزۇمدىن ئاققان ياشقا،
كىمە سېلىپ ئۆتەرسەن.
مەندىن ئۆتكەن كەمچىلىك،
ئۆز ئۈستۈمگە ئالارمەن.

*　*

ئەتىگەن كەلگەن شامال
كۈن پاتقۇچە توختىماي.

① خاس بولۇپ — دۈشمەن بولۇپ.

جاپا تارتتڭمۇ يارىم،
بەرچە كېلىپ يوقلىماي.
بىر مەلىنىڭ ئىچىدە
ساڭا كىشى ئوخشىماي.

* *

غېرىپسىنىپ ئولتۇرسام
كىم كېلىدۇ قېشىمغا،
كېمە سېلىپ ئوتۇڭلار،
كوزدىن ئاققان يېشىمغا
شۇنچە دەرت ـ ئەلەم كەلدى،
كىچىك تۇرۇپ بېشىمغا.

* *

غېرىپ بولغان چېغىمدا،
ھىچكىم كەلمەي قېشىمغا.
يار مېنى تاشلىۋەتسەڭ،
ياخشى بولماس ئېتىڭغا،
چىن گېپىڭنى دېمىگىن،
ئۇرۇق ـ تۇققان، يېتىڭغا.

* *

غازاڭلار سارغىيىپتۇ،
كۈز بولغانغا ئوخشايدۇ.

كوزۇمدىن ئاققان يېشىم،
ئەمدى قاچان توختايدۇ.
غېرىپلىغىمنى بىلىپ،
كۆندە كېلىپ يوقلايدۇ.
ھەجەپمۇ يارىشىپتۇ،
بويۇڭدىكى پەشمىتىڭ.
غېرىپ كوڭلۇمنى يېشىپ،
بىردەم ئولتۇر گەپلىشىپ،
ئۆز تۇققان بولدى دۈشمەن
يۈرگۈزمەيدۇ تەرگىشىپ.

*　*

ھەممىدىن ئىگىز ئۇچۇپ،
كوزۇم چۈشتى تېرەككە.
جاندىن ئېزىز چىمەنگۈل،
ئوتتۇڭ چۈشتى يۈرەككە.
خاتىرىڭنى جەمى قىل،
گەپ قىلمايمەن بولەككە.

*　*

ھارۋىنى ھەيدەپ ماڭدىم،
كونچىدىكى① سامانغا.

① كونچى ــ لوپنۇر ناھىيە بازىرىنىڭ ئىسمى.

AltunOq

گەپ قىلمىساڭ بولمامدۇ،
ماڭا ئوخشاش يامانغا.
دوست ۋە دۈشمەن ئىچىدە،
چىقالمىدىم دالانغا.

* *

ھاۋا پاراخوت① ئۇچادۇر،
ئاسماندىكى يەل بىلەن.
ئاغزىدا بىزنى ئالداپ،
يېنىدىكى ئەل بىلەن.
بۇ يۇرتتا تۇرمايدىمەن،
مەن ئايرىلسام سەن بىلەن.

* *

ھاۋادىن چۈشۈپ تۇرغان،
قارمىدى يامغۇرمىدى؟
كويگىنىمنى بىلمەيسەن،
يارىم باغرىڭ تاشمىدى؟
بىز تەرەپكە قايرىلماي،
بولەك يارىڭ بارمىدى؟
ھەمرا دىگەن ھەمرايىم،
قايان كەتتىڭ قايرىلىپ.

---

① ھاۋا پاراخوت — ئايروپىلان.

بىز تەرەپكە كەلمەيسەن،
بىرەر ۋاقىلىق يات قىلىپ.
تۈگۈلۈپلا كەتتىڭمۇ①،
سەن باغرىڭنى تاش قىلىپ.

* *

قاچان سايىسى چۈشەر،
يېڭىدىن تىككەن جىرىم.
سۆيسەك تىلىمنى ئېرىتەر،
ناۋاتتىن تاتلىق لېۋىڭ.
يېڭى ئۆسمە نازۇك جان،
يالغۇز ئۆزەمنىڭ خىلىم.

* *

قانىتى بار قۇش بولۇپ،
ئۇچۇپ هاۋاغا چىقسام.
دۈشمەنلىرىڭ بولمىسا،
ئېلىپ ئىچىمگە يۇتسام.
بار تېنىمگە ئوت كەتتى،
قولۇڭ ئۇچىنى تۇتسام.

---

① تۈگۈلمەك — ئاينىش، بۇرۇلۇش، يۆنۈلۈشنى ئۆزگەرتىش مەنىلىرىدە.

* *

قانتى بار قۇش بولۇپ،
ھىندىستاندا قىشلىسام.
مېنىڭ سۇنار چىرايىم،
بىردەم ئۆيدىن چىقمىساڭ.
ئاخىر بولار ئۆۋالىم،
خۇدايىمغا يىغلىسام.

* *

قەنىنى قوشۇپ يۇغۇرغان،
ناشپكەرنىڭ تىلىغا.
يارىمنىڭ خەۋرىنى،
ئېلىپ كەل يالغۇز قاغا.
يار مېنى يامان دىسە،
ئەمدى ئۇينار خىلىغا①.
قارا چاچنى تالقىتاي②،
سايە بولسۇن يولۇڭغا.
جېنىمنى قېتىپ بېرەي،
كەتمەن تۇتقان قولۇڭغا.

---

① خىلىغا — خىلى بىلەن مەنىسىدە.
② تالقىتماق — چۇۋۇماق.

كېلەرىكەننى مەن بىلسەم،
چىقىپ تۇرماي يولۇڭغا.

* *

قېرىپ قالسام يۈرۈيمەن
تىرەك - ھاسا تايىنىپ.
ئۇنلۇقتىن① بېلىق تۇتۇپ،
ئاداشىمغا يارىنىپ.
كۈنچىگە چىقىپ كەتتىم،
نىمە ئىكەن خىيالىم؟

* *

قاش - كۆزۈڭنى ئوخشىتاي،
ئېقىپ تۇرغان بۇلاققا.
قىلچە گۇنايىم بولسا،
ئۆزەڭ ئالغىن سوراققا.
مەن مۇرۇنلۇق يۈرۈيمەن،
ئوڭ كۆزىنى قاراققا②.

* *

قېشىڭنىڭ قاراسىنى،
نەمگە تېرىپ ئۈندۈرەي.

---

① ئۇنلۇق — لوپنۇردا يەر ئىسمى.
② قاراق — قارىچۇق.

بىردەم ئۆلتۈر قىشىمدا،
مەن كۆزۈمگە سىڭدۈرەي.
دوستۇمدىن تولا دۈشمەن،
قانداق ئېچىلىپ كۈلەي.

* *

قوغۇننى تىلىپ قويۇپ،
ئۆزەڭ يېمەي تۇرامسەن؟
مۇڭداشقىلى مەن كەلدىم،
بىر گېپىڭنى دېمەمسەن؟
ئىچىمگە چۈشتى كۆيۈك،
قىزىلگۈل يار بىلەمسەن؟
قىلۋىدىن كەلگەن شامال،
تېگىپ تۇردى قۇلاققا،
چىرايىڭ ھەجەپ سۇنۇق،
كىملەر ئالدى سوراققا.
قاش-كۆزۈڭنى ئوخشىتاي،
ئېقىپ تۇرغان بۇلاققا.

* *

قىرىق ئادەم بېرىپتۇ،
قارا دوڭگە① زەمبىلگە.
ئىشىنىپ يۈرۈپتىمەن،

AltunOq

قىزىلگۈلۈم مەن سىزگە.
شۆنچە دەردىڭنى تارتسام
دال بولمىدىڭ دەردىمگە.

* *

خىزمىتى چىققان بولسا،
كېلەر ئۆيدى بىز ياققا.
شەيتان دىگەن بىۋاپا،
ھەجەپمۇ سالدى ئوتقا.
ساياقلىق قىلما ياردىم،
چۆشاق سالاي پۇتۇڭغا.

* *

قوشىغىم ئېيتىپ بېرەي،
تېگىنى بىلگىن ئوزۈڭ.
مېنىڭ ساڭا كويگىنىم،
ھەسەلدىن تاتلىق سوزۈڭ.
چىرايىڭغا ياراشقان،
قاش كىرپىك قارا كوزۈڭ.

* *

قولۇڭدىكى بىلەيزۈك،
پاتار بولسا بىلەككە.

بىر سىگنال دەپ ئېسىركەپ①
تۈغۈلۈپسەن بولەكچە.
ئەگەر ئاۋازىڭ چىقسا،
دەز كېتىدۇ يۈرەككە.
قوساق كۆپۈكى قىلماي،
ئۆلتۈرۋاتقىن مېنى،
شۈنچىلارنىڭ ئىچىدە،
خارايلاپ② تۇتتۇم سېنى.

* *

ئۆگەننىڭ ياقىسىدا،
ئۈنۈپتۇ توغراق يانتاق.
هاشارچىغا يېتەلمەي،
كېچە-كۈندۈز يول ماڭساق.
ياشلارغا تەڭ قىلمىدىڭ،
ساقلىمغا ئاق چالسا.

ئۆتىدىغان يولۇڭغا،
ئۆلتۈراي سايە قىلىپ.
مەن بېرىپ يوقلاپ كېلەي،
بىر ئىشنى بانە قىلىپ.

---

① ئېسىركەپ — ئەتىۋالاپ.

② خارايلاپ — تاللاپ.

بولدى بۆگۈن توققۇز كۈن،
يۆرۈيمەن ناله قىلىپ.

* *

ئۆزەم خەت بىلەر بولسام،
سىزىپ ئالسام كۆزۈڭنى.
ئېچىلىم ئايارسەنمۇ،
بىر ئىككى ئېغىز سوزۈڭنى.
سەن ئۆزەڭ كىچىك ئەمەس،
تونۇپ يۈرگىن ئۆزەڭنى.

* *

ئۆزەم يوقلاپ يۈرۈيمەن،
سېغىنغىنىمنى چېنەپ①
قېرىپ قالغان خوتۇندەك،
ماڭغان يولۇمدىن تېنەپ.
يارىم مېنگەن ئېتىڭنى
قىزىڭغا بەرگىن ئېنەپ②
يېرى جاڭگاللىق ئۆچۈن،
كورۈنمەي غاغالتاسى③

---

① چېنەپ — ئۆلچەپ.
② ئېنەپ — ئەن سېلىپ، ئاتاپ.
① غاغالتا — دەريانىڭ كېمە توختايدىغان يېرى.

ئۇلۇغ شەھەردىن كەپتۇ،
قەنىنى سالغان خالتاسى.
يۇرتىدىكىلەرگە ئوخشاش،①
كوينىگىنىڭ ياقىسى.
كوينىگىنىڭ ياقىسى،
سىم يىپ بىلەن پەرلىگەن.
تاڭ ئاتقۇچە ئىش قىلىپ،
چارقا سوزۇپ يەملىگەن②
ئۇلۇغ شەردە ئولتۇرۇپ،
كول ئىچىگە كەلمىگەن③
ياغ بىلىقنى يەي دىسە،
كول ئىچىگە كەلمەسمۇ؟
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك،
بىز ئىككىمىز ئەمەسمۇ؟
يادىغا ئونار بولسا،
بىرەر قېتىم دىمەسمۇ؟

* *

كورلىغا بارايلى دەپ،

---

① "شەھەردىكىلەرگە ئوخشاش" دىگەن مەنىدە.
② سىم يىپ — زەر يىپ.
③ "چاق بىلەن يىپ ئىگىرگەن" دىگەن مەنىدە.
④ لوپنۇرلۇقلار ئوزلىرىنىڭ يېزىلىرىنى "كول ئىچى" دىيىشىدۇ. بۇ سەھرا يېرى دىگەن مەنىدە.

سەھەردە ئاتنى توقى.
ئەلدە قولدەك ئىشلىگەن،
قولدا پولۇمنىڭ يوقى.
ئېچىلىمدىن ئايرىلسام،
كوزۇمنى قارغا چوقى.

ئاڭلىمايدۇ سوزۇمنى،
ياخشىلارنىڭ قولاغى.
چىدىغىلى بولمايدۇ،
جاجاڭ بەگنىڭ سوراغى.
كوچكەندە يېتىشەلمەي①،
ئاجىز كېلىپ ئولاغىم.

ئاجىز كېلىپ ئولاغىم
بو يوللارنىڭ يىراغى.
نېرى بېقىپ ماڭغىنىڭ،
ھور قىزلارنىڭ سىياغى.
تىلىمنى كويە يەسون،
مەلىمىزنىڭ چىراغى②.

① "يارىم كوچكەندە" دىمەكچى.

② بو توت مىسرانىڭ مەنىسى: سېنىڭ نېرى قاراپ مېڭىشلىرىڭ خوددى ھور قىزلارنىڭ سىياقى، سېنىڭ تەرىپىڭگە جۇرئەت قىلىپ ئېغىز ئاچقىنىم ئوچون تىلىمغا كويە چوشسون، سەن مەلىمىزنىڭ چىرىغى، ئاخىرقى ئىككى مىسرادا لىرىك چېكىنىش قىلىنغان.

خەلق ماقال - تەمسىللىرى

بىقىپ يەي دېسەڭ مال قىل،
يېتىپ يەي دېسەڭ باغ (قىل)

قوغۇن ئوغرىلىغاننىڭ قولىنى كەسمەك،
شاپتۇل ئوغرىلىغاننىڭ كوتىگە تەپمەك.

شاپتۇلدا باغ ئەتمە،
ئۆچكىدە مال (ئەتمە).

خوتۇننىڭ ئوبدىنى ئېرىنى باقار،
دېخاننىڭ ئوبدىنى ئۆيىنى (باقار).

ئىشقا چىقساڭ كۈنگە باق،
ئۆيگە كىرسەڭ يەرگە (باق).

مېڭىشىنى بىلمىگەن ئۆي قىرنى بۇزىدۇ.

ئىش قىلىڭ دېسە چېپىنىنى تارتىدۇ،
ئاش يەڭ دېسە چوپىنى تارتىدۇ.

ئىشتىن قاچساڭ قوساقتا تۇتىلىسەن.

مالنى كىپەككە ئال،
مالچىنى ئالتۇنغا (ئال).

چىدىغان بورە گوش يەيدۇ،
چىدىمىغان بورە يۇڭ (يەيدۇ).

ئىتمۇ ئوز يالىقىنى قورۇيدۇ.

ئىش ئىگىسى بىلەن قۇش مىگىسى بىلەن.

بەش قولۇم بەش گۈل.

ئەلگە باقىقان خار ئەمەس.

ھورۇننىڭ ئىمارىتى —
قارا سوگەتنىڭ سايىسى.

يىگىت تۇغۇلۇپ ھىيىپناق بولمايدۇ،
تۇرۇپ ھىيىپناق بولىدۇ.

توگىنىڭ مەيلى بولسا —
يانتاقتا بويىنىنى سوزىدۇ.

ئىككى ئېغىز كاپ ـ كاپتىن،
بىر ئېغىز چىپ ـ چاپ ياخشى.

پۇلۇ بولمىسا ئۇماچ ئىچكەن ياخشى،
بىكار تۇرغاندىن جىگدە شۇمگەن (ياخشى).

ئالما چىچەكدە ئات بېشى ئالتۇن
بېرىپ بۇغداي سۇغار.

ئۆرۈگنىڭ يىگىچە ئۆيۈڭنى يە.

قوناق شالاڭلىقتىن،
بۇغداي قويۇقلۇقتىن.

قوناقنى دوڭگە تېرى،
بىدىنى ئويغا (تېرى).

يىگىت ھەقلىققە يارالغان،
قوي قۇربانلىققا (يارالغان).

ئوقۇغان ئۇزار، ئوقۇمىغان توزار.

ئەقلىدىن ئارتۇق بايلىق يوق.

قۇشقاچتىن قورققان تېرىق تېرىمايدۇ.

بايلىق ـ بايلىق ئەمەس، بىر لىك بايلىق.

بۆيرۈغان ئاشتىن بۇرۇلۇپ كەتمە.

ئەر بېشىغا كۈن چۈشسە ئۆتۈك بىلەن سۇ كېچەر،
ئات بېشىغا كۈن چۈشسە ئېغىزدۇرۇق بىلەن سۇ ئىچەر.

قاننىڭ قەدرىنى ساقچا بىلىدۇ
پۇلنىڭ قەدرىنى بېخىل (بىلىدۇ).

ئورۇق كالىنىڭ تېزىگى يوغان.

توپلىغۇچى: ئەخەت هاشىم

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كاتالوگى

تۈزگۈچىدىن

ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار شىنجاڭ مۇزېيى، شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۇتۇپخانىسى، ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى، شىنجاڭ داشۆي، ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى قاتارلىق ئورۇنلاردىكى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر ماتېرىياللارنى ئاساس قىلىپ بۇ كىتاپلار كاتالوگىنى تۈزدۇم، بۇ كاتالوگقا پەقەت ئۇيغۇر ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىلا تاللاپ ئېلىندى.

سەۋىيەم تۆۋەن، تەجرىبەم ئاز، ۋاقىت قىس بولغانلىقى ئۈچۈن كاتالوگتا، كەمچىلىك، خاتالىقلاردىن ساقلىنىش تەس بولدى. مۇندىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلەر كاتالوگىنى تۈزۈش، تولۇقلاش، ئۆزگەرتىش، بېيىتىش خىزمىتىگە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن يولداشلارنىڭ تەنقىدىي، ياردەم ۋە تۈزىتىش بېرىشلىرىنى ئۈمىت قىلىمەن. تېپىشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن كاتالوگ ئۇيغۇرچە ئەلپاۋىت تەرتىۋى بويىچە بېرىلدى.

ھاجى نۇراجى

AltunOq

«ئالپ ئەرتوڭا» داستانى

ئالپ ئەرتوڭا (قەھرىمان ئەرتوڭا) قەدىمقى ۋاماندا ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر قەھرىمانىنىڭ نامى بولۇپ، پارىسچە ئافراسىيان دىگەن نام بىلەن مەشھۇر. مەخمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋان لۇغەت تۈرك» ناملىق ئەسىرى، ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سىدە بۇ قەھرىمان شەخس ھەققىدە نۇرغۇن مەلۇماتلار بېرىلگەن. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئىرانىنىڭ 4 - سۇلالىسى - ساسانىلار (مىلادى 7 — 3 ئەسىرلەر) دەۋرىدە، ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بولغان. ئافراسىيان (ئالپ ئەرتوڭا) تۇران مەملىكىتىنىڭ سەر - دارى سۈپىتى بىلەن ئىران شاھلىرىغا قارشى نۇرغۇن قېتىم جەڭ قىلغان ۋە جەڭدە ھالاك بولغان. شۇ زاماندىكى تۈركى قەبىلىلەر ئارىسىدا ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىغا بېغىشلانغان قىسىلەر بىلەن ئولۇمگە ئاتالغان مەرسىيىلەر پۈتۈن بىر داستاننى تەشكىل قىلغان. بۇ داستان پارچىلىرى «دىۋان» ئارقىلىق بىز-نىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن.

بۇ داستان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى نەمۇنىسى.

ئالتۇن ياروق

تولۇق ئىسمى: ئالتۇن ئېگىلۈك ياروق يالتىراقلىق قۇتتا كوتىرىلمىش نوم ئېلىگى ئاتلغ نوم تېپىك (ئالتۇن نۇر چېچىپ ھەممىدىن يۇقۇرى ئورۇندا تۇرىدىغان شاھانە ئەسەر).

بۇ بۇددا ئەقىدىلىرى ۋە ھېكايىلىرى بايان قىلىنغان چوڭ ھەجىملىك كىتاب بولۇپ 10 - ئەسىردە بەشبالىقلىق (جىمسارلىق) سالى تۇتۇڭ دېگەن كىشى تەرىپىدىن خەنزۇچىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەدەبىي ئەسەر. بۇ كىتاب قەدىمقى بولۇپمۇ ئىسلام دىنى كىرىشتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھازىرغا قەدەر بۇ كىتابنىڭ سانسكرىت (ھىندىچە) تىبەتچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە نۇسخىلىرى تېپىلغان. 1911 — 1909 - يىللىرى رۇس ئالىمى س. ئې مالوۋ تەرىپىدىن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جىۋچۈەن ۋىلايىتىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار پاشايىدىغان ۋاڭ فىگو، (ۋاڭ شىگۇ) يېزىسى يېنىدىكى بۇتخانىدىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ نۇسخا 1917 — 1915 - يىللىرى رادلوف ۋە مالوف تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. قالغان نۇسخىلىرى بېرلىندا ساقلانماقتا.

ئاسارە ئىمامىيە (كەلىلە - دەمنە)

ئاپتورى: بىدپايى ھېكىم

ھىندى يازغۇچىسى ۋە پەيلاسوفى بىت پايى بىرەھمەنىنىڭ ئەسىرى بولۇپ، مولامۇھەممەت تۆمۈر قەشقەرى تەرىپىدىن ھىجرىيىنىڭ 1131 - يىلى پارسچە نۇسخىسىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭغا شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ ھۆكۈمدارى مۇھەممەت ئىمامبەك سەۋەپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئاپتور تەرجىمىنى

«ئاسار ئىمامىيە» دەپ ئاتىغان.

بۇ ئەسەرنى ھىندى پەلسەپىسىنىڭ ئاساسىي دىيىش مۇمكىن. قولىيازما، ئۇيغۇرچە. شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

بەرقى تەجەللى ۋە سەبەق موجەللى

ئاپتورى: سەيد ھوسۇيىن خان (تەجەللى)

بۇ ئەسەر مەدھىيە ۋە ئىشقىي - مۇھەببەت مەزمۇنىدىكى ئەرەبى - فارسى ۋە تۈركى تىلىدىكى شېئىرىي توپلام. ئاپتور مەۋلانە ھوسۇيىنخان قاغىلىق ناھىيىسىدە ياشىغان بولۇپ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى نۇرغۇن ئالىملار، شائىرلار ئۇنىڭغا ئېتىقات قىلغان ۋە ئۇنىڭغا چوڭقۇر ھۆرمەتتە بولغان. ئۇ ئۆزى ئاتاقلىق دىنىي ئالىم ۋە ھېكىم (تېۋىپ) ئىدى.

شائىرنىڭ بەرى توپلاملىرى قازان مەتبەسىدە بېسىلغان. بۇ، ئەسىرى ئاپتور ھايات ۋاقتىدا قەشقەردە بېسىلىپ، ئۇ غدا شىنجاڭدىكى يۇقۇرى مەكتەپلەردە ئەدەبىيات دەرسلىگى قىلىنىپ ئوقۇلغان.

بۇ كىتاپ ئەرەبى - فارسى ۋە ئۇيغۇر تىلىدا بولۇپ، 144 بەت كېلىدۇ. شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

پارچە شېئىرلار

ئاپتورى: نىيازى

نىيازى نامىلىق بىر شائىر (زامانى مەلۇم ئەمەس) ئۆز شېئىرلىرىغا مەشرەپ، ناۋايى قاتارلىق كىلاسسىكلارنىڭ بىر قىسىم

سېپەرلەرنى قوشۇپ تۈزگەن توپلام، قولىيازما. ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

پەندنامە

ئاپتورى: ئىسمائىل بېك (بى نەشان)

بۇ ئىپىك تەسەۋۋۇپ داستان بولۇپ، شائىر بىنەشان ھىجرى 1258 - يىلى يازغان. ئەسەر تامامەن پەند - نەسىھەتنى ئاساس قىلغان 11 باپقا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچىسى 8 ماۋزۇ بىلەن پەيغەمبەرلەرگە مۇراجەت، ئىككىنچىسى 6 ماۋزۇ بىلەن ئىلىم ۋە ئەمەل، ئۈچىنچىسى 3 ماۋزۇ بىلەن قانائەت، تۆتىنچىسى 4 ماۋزۇ بىلەن نەفس. بەشىنچىسى 1 ماۋزۇ بىلەن ئادالەت؛ ئالتىنچىسى 2 ماۋزۇ بىلەن سىكبا (سەۋر)، يەتتىنچىسى 1 ماۋزۇ بىلەن شۈكرى - سانا؛ سەككىزىنچىسى 1 ماۋزۇ بىلەن قايا، توققۇزىنچىسى 1 ماۋزۇ بىلەن دۇئا، ئونىنچىسى 1 ماۋزۇ بىلەن ساخا (سېخىلىق)، ئون بىرىنچىسى 1 ماۋزۇ بىلەن خاتىمەدىن ئىبارەت. ئەسەر ئارۇزنىڭ تاقماق (دېكلاماتسىيە) ئۇسلۇبىدا يېزىلغان. بۇ كىتاپتا جەمى 10 مىڭ 948 مىسرا بېيىت بار، قولىيازما.

ئۇيغۇر تىلىدا، 322 بەت. شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

«پەرھات - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»

ئاپتورى: ئۆمەرباقى

ئۆمەر باقى بۇ ئىككى ئىشقىي داستاننى «نەسرى - نەزىم» ئۇسلۇبىدا مىلادى 1792 - يىللىرى يەكەن ھۆكۈمدارى ئۆۋەز

بېك نامىغا يېزىپ چىققان (ئەسلى خەمسە ناۋايىدىن ئېلىنغان)•

بۇ ئەسەردە ئىككى جۈپ ئاشىق - مەشۇقنىڭ ئىشقى مۇ - ھەببەت ھىجرانى ۋە شۇ دەۋرنىڭ سىياسى، ئىجتىمائى ئەھۋال - لىرى بايان قىلىنغان•

ئۇيغۇرچە، قوليازما• شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا•

تارىخىي رەشىدى

ئاپتورى: مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر

بۇ ئەسەر 1541 — 1551 - يىللىرى يېزىلغان، 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە شىنجاڭدا بولۇپ ئۆتكەن تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان داستان• بۇ ئەسەر چوڭ ئىككى قىسىمغا بولۇنىدۇ• بۇنىڭدا موڭغۇل، چىغتاي، ئۇيغۇر، قازاق - قىرغىزلار توغرىسىدا ئەھمىيەتلىك ماتېرىياللار بار بولۇپ، ئىلمىي قىممەتكە ئىگە•

ئەسەرنىڭ بىرىنچى قىسمىدا توغلۇق تۆمۈرخاندىن تارتىپ يەركەن خانلىقى ئابدۇرىشىت خان دەۋرىگىچە بولغان ۋەقەلەر بايان قىلىنغان•

2 - قىسمى ئاپتورنىڭ ئەسلىمىلىرى بولۇپ، ئاساسەن يەركەن خانلىقى يۇنۇس خاندىن كېيىنكى چوڭ ۋەقەلەر بايان قىلىنغان•

ئاپتور بۇ ئەسەرنى پارىسچە يازغان بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان• ئەپسۇسكى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسلى نۇسخىسى قولىمىزدا يوق•

Altun Oq

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇ ئەسەر ئىنگىلىزچىگە تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن دۇنيا ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. ئىنگلىزچە نۇسخىسى ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

تارىخىي مۇسقىيۇن

بۇ ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئاساسىي بولغان مۇقاملارنىڭ ۋە ئۇيغۇر خەلق چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ كەشپىياتى ھەققىدە بۇنىڭدىن 110 يىل بۇرۇن خوتەنلىك «موجىزى» تەخەللۇسىدىكى ئىسمىتۇللا ئىبنى نىمەتۇللا ئىسىملىك ئەدىپ تەرىپىدىن يېزىلغان قىسقا تارىخىي ئەسەر، ئاپتور بۇ ئەسەرنى بىرمۇنچە تارىخ مەنبەلىرى ئاساسىدا يارالتقانلىقىنى يازىدۇ. خۇسۇسەن ئابدۇرىشىتخان زامانىسىدىكى مۇقامشۇناس، مۇزىكانت، شائىرە ـ ئامانىسا خېنىم ھەققىدە ئاپتور ئوبدان مەلۇمات بېرىدۇ. كىتاپ گەرچە قىسقا بولسىمۇ 12 مۇقامنى، مۇزىكشۇناسلارنى تونۇشتۇرۇپ چىقىدۇ. ئاپتور ئاخىرىدا ناۋايىنىڭ «كولليات ناۋايى» ناملىق شېېرىنى قوشۇپ قويغان.

ئۇيغۇرچە، قوليازما، 16 بەت. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

تارىخىي ۋەتەن ۋاقىئاتى خوتەن

ئاپتورى: مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى (خوتەنلىك)

بۇ ئەسەردە تۈرك خانلىرىنىڭ ۋە قەدىمقى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تارىخى، خوتەننىڭ پەيدا بولۇشى، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن-

قى خوتەننىڭ ئەھۋالى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋرىدىكى ئىجتىمائى تارىخىي ئەھۋاللىرى يېزىلغان كىتابىنىڭ ئاخىرىنى 6 شەھەر خەلقىنىڭ چىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭلىرىنى بايان قىلىش بىلەن تاماملىغان. ئاپتور بۇ ئەسەرنى شېئىر بىلەن يازغان.

قولىيازما، ئۇيغۇرچە. شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

تارىخىي ئەسەر ۋاقئە كاشغەر

ئاپتورى: ئىمىر ھوسەيىن

شىنجاڭنىڭ قەدىمقى ۋە يېقىنقى تارىخىي ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەر. مەزمۇنى: قەشقەرنىڭ بىنا بولۇشىدىن قىسقىچە سۆزلەپ چىڭ شۇرىن دەۋرىدىكى قەشقەر ئەھۋالى، قەشقەر ھۆكۈمدارى دوتوڭ - دوتەي ۋە ھاكىملارنىڭ قىلـ مىشلىرى سۆزلىنىدۇ. يەنە باش قىسمىدا تۈرك خەلقلىرىنىڭ تارىخى، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا كىرىش ئەھۋالى، ئاپپاق خوجا ئەجداتى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى، ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قىرغىنچىلىقى، ئىپارخان ھەققىدە ھېكايە، ئاقتاغلىق - قاراتاغلىق گۇرۇھىنىڭ كېلىپ چىقىشى، قوقەنت خانلىقىنىڭ تاجاۋۇزى، ياقۇپ بەگنىڭ ئىستىـ بدات ھاكىمىيىتى، قەشقەردە چەتئەل كونسۇلخانىلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىشى بايان قىلىنىدۇ. ئاخىرىدا سېيىت نوچى ھېكايىسى، ۋەلىخان تۆرىگە قىلىچ سوقۇپ بەرگەنلىكى توغرىسىدا تارىخىي

قىسسە، ئۇيغۇر بالىلارنىڭ ئويۇنلىرىدىكى دوم - دوم - لەۋەي - لەۋەينىڭ كېلىپ چىقىشى قاتارلىقلار بېرىلگەن. قولىيازما 280 بەت.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

تەزكىرە ئەزىزان

ئاپتورى: مۇھەممەت سادىق قەشقەرى

مىلادى 1771 - يىلى تەزكىرە جاھان ياكى «تەزكىرە ئەزىزان» دېگەن ئەسەرنى داستان ئۇسلۇبىدا يازغان. بۇ ئەسەردە شىنجاڭغا چەتتىن كىرگەن خوجىلارنىڭ مەخسۇس تارىخى يېزىلغان.

قولىيازما، ئۇيغۇرچە، 352 بەت. شىنجاڭ مۇزېيى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

دىۋان ئەرشى

بۇ ئەسەر «ئەرشى» تەخەللۇسلۇق بىر ئۇيغۇر شائىرىنىڭ شېئىرلار توپلىمى. ئاپتورنىڭ ئىسمى يېزىلمىغان. يىلى مەلۇم ئەمەس. ئەسەر ئىشقى غەزەللەردىن ئىبارەت.

قولىيازما، ئۇيغۇرچە، 116 بەت كېلىدۇ. شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

دۇررىلىنجات (ئىنجاتلىق گوھەرلىرى)

ئاپتورى: ئابدۇررەھىم نىزارى

شائىر بۇ مۇنازىرە تەرزىدىكى داستانىنى 1889 - يىللىرى زوھۇردىن ھاكىمىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يازغان.

ئەسەردە ھوكۇمەت ئورگانلىرىنىڭ قانۇنلۇق بولۇشى، ئەمەلدارلارنىڭ ئادىل ۋە ئاقىل بولۇشى ھەققىدە سوئال - جاۋاب ۋە نەسىھەت - قەسىيەت بېرىلگەن. سوئال - مۇدبىر خۇربىن نامىلىق سەلبى ئوبرازنىڭ ئاغزىدىن، جاۋاب - موقبىل روشەندىل نامىلىق ئىجابى ئوبرازنىڭ ئاغزىدىن بېرىلىدۇ. تۈزۈلۈشى نەسرى - نەزىم شەكلىدە بولۇپ، ئومۇمى كىتاب 88 سوئال، 92 جاۋاپ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. كىتاب تولۇق ئەمەس. ئوتتۇرىسىدىن، ئايىغىدىن بىرقانچە ۋارىغى يوق.

ئۇيغۇرچە، قولىيازما، 152 بەت كېلىدۇ. شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

دىۋان ئىمرى

ئاپتورى: شائىر ئىمرى

شائىر ئىمرى (1822 - يىلى ۋاپات بولغان)نىڭ شېىرىي ئەسىرى ھىجرىيىنىڭ 1293 - يىلى ئۇچتۇرپان شەھرىدە رەھمان قولى ئىسمىلىك خەتتات تەرىپىدىن كوچۇرۇلگەن. قولىيازما، ئۇيغۇرچە، 372 بەت كېلىدۇ. شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

دىۋان زەلىلى (نۇسخا)

ئاپتورى: مۇھەممەت سىدىق زەلىلى

بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ بىرسى رەسمىي دىۋانى، يەنە بىرسى قىسقا شېئىرلار توپلىمى بولۇپ ھازىر ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇ، شائىرنىڭ مىلادى 1727 - يىلدىن مىلادى 1735 - يىلغىچە يازغان توت داستانى بىلەن 253 پارچە شېئىرىنىڭ دىۋانى. پوئېمىلىرى (1) قىرىق چىلتەن. (2) تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار (3) ھەزرىتى ھەتپە مۇھەممەت بۇزرۇكۋار (4) سەپەرنامە. بۇ ئەسەرلەر مەزمۇن جەھەتتە يەركەن خانلىقى ئابدىرىشىت خاننىڭ تارىخى بىلەن يەركەننىڭ ئىجتىمائى ئەھۋالىنى ۋە شائىرنىڭ ئۆز تەرجىمھالىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شېئىرلىرى مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەممەن. غەزەل، رۇبائىيلاردىن ئىبارەت. تولىسى مۇھەببەت لىرىكىلىرى. سىياسى، قانۇنغا ئائىت ھېكمەتلەردىنمۇ بار، ئاخىرىدا 3 ساقى نامەسى بار.

قولىيازما، ئۇيغۇرچە، 336 بەت. شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

دىۋان سادايى

ئاپتورى: مىر ھەسەن

مىر ھەسەن ئىسىملىك شائىرنىڭ (سادايىنىڭ) ناۋايى ئۇسلۇبىدا يازغان لىرىك ئىشقىي غەزەللىرى توپلىمى.

AltunOq

تاشكەنت تاش مەتبەسىدە بېسىلغان، ئۆزبېكچە، 96 بەت كېلىدۇ. شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

دىۋان نوبىتى (2 نۇسخا)

ئاپتورى: نوبىتى

خوتەنلىك شائىر نوبىتىنىڭ شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، بىرسى رەسمى دىۋانى، يەنە بىرسى پارچە شېئىرلىرىدىن تۈپلەنگەن توپلىمى، بۇ توپلام شائىرنىڭ 1740 - يىلىدىكى شېئىرلىرىدىن تۈزۈلگەن. مەزمۇنى: مۇھەببەت، نەسىھەت، مۇراجەت ۋە دىنىي تەسەۋۋۇپلەردىن ئىبارەت. بۇ توپلامدا 107 مۇسەددەس، 31 روبائى، كىتاپنىڭ ئاخىرىغا شائىر ھوۋەيدانىڭ 69 شېئىرى كىرگۈزۈلگەن.

قولىيازما، ئۇيغۇرچە، 100 بەت كېلىدۇ. شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

دىۋانى نوبىتى

مۇشۇ تەخەللۇسلۇق خوتەنلىك شائىرنىڭ ئەسەرلىرى توپلىمى، بۇ توپلام شائىرنىڭ 1740 - يىللىرىدىكى ئەمگىكىدىن جەملەنگەن.

1309 - ھىجرىيىدە خوتەننىڭ بامىيا يېزىسىدا ياشىغان موللا ئەخمەت دىگەن كىشى كۆچۈرگەن قولىيازما.

مەزمۇنى: مۇھەببەت لىرىكىلىرى ۋە قىسمەن تەسەۋۋۇپ

ئەدىبىياتىغا دائىر شېئىرلار بار. بۇ توپلامدا 1600 مىسرادىن ئارتۇق شېئىر بار.

شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ گۇرۇپپىسىدا ساقلانماقتا.

دىۋان لۇغاتىت تۈرك

ئاپتورى: مەخمۇت قەشقەرى - تولۇق ئىسمى مەخمۇت بىننى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەت كاشغىرى. 11 - ئەسىردە ياشىغان، ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەخمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋان لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسىردە بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا مەخمۇت 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەر "ئوپال" دا تۇغۇلۇپ قاراخانىلارنىڭ مەركىزى بولغان ئاتۇشتىكى "ئازاق"دا ياشىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئىجتىمائى پائالىيىتىنى ۋە دەسلەپكى ئىلمىنى قەشقەردە ئالغان: ئۇنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن قاراخانىلارنىڭ ئەۋلادىدىن بولۇپ بارساغان شەھىرىدىن ئىدى. مەخمۇت قەشقەرى «دىۋان لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىنى يارىتىشتا ئۆزى ئىجتىمائى تۇرمۇشتا چوڭقۇر چوكۇپ، ئۇزۇن مۇددەت جاپالىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تۈركى تىللارنىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىغا ئائىت ماتېرىياللارنى يىغىش، رەتلەشتە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزي ئاسىيانىڭ كوپ جايلىرىنى ئىلى دەرياسىدىن تارتىپ تاكى ئامۇ دەرياسى، سىر دەرياسىغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا جايلاشقان ئوغۇز، تۈرك قەبىلىلىرىنى بىر - بىرلەپ تەكشۈرۈپ، تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ئىسمى، ئۇلارنىڭ جايلىشىشى، تارىخي ئەھ-

ۋالى، قەبىلىلەر تۈزۈلۈشى، ئۇلارنىڭ پەرقلىرىنى، تۈركى تىللىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى قايتا سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن قاراخانىلار تىلى (ئۇيغۇر تىلى)نى مەركەز قىلىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا - مورفولوگىيە، لېكسىكالىرىنى ئىزاھلاپ چىققان. ئاپتور مىلادى 1079 - يىللىرى ئۆزىنىڭ بۇ قىممەتلىك ئەسىرىنى تاماملاپ، 1074 - يىلى خەلىپىلىكتە ئولتۇرغان ئابباسلار خانىدانلىقىنىڭ باغداتتىكى ھۆكۈمدارى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللاغا تەقدىم قىلغان.

بۇ ئەسەر يېزىلىپ 200 يىلدىن كېيىن 1265 - يىلى مۇھەممەت بىننى ئابۇبەكرى دىگەن كىشى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن. كۆچۈرۈلگەن قوليازما نۇسخىسى ئىستامبۇل مىللى كۈتۈپخانىدا ساقلانغان. بۇ ئەسەرنى مىلادى 1917 — 1919 - يىللىرى تۈركىيىلىك كىلىسلى رەنجىئەت 3 توم قىلىپ نەشر قىلغان. 1 - توم 436 بەت، 2 - توم 294 بەت، 3 - توم 333 بەت. مىلادى 1939 - ۋە 1941 - يىللىرى تۈركىيىلىك پروفېسسور بېسىم ئاتالاىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى ئىستامبولدا نەشر قىلىندى. 1960 - ۋە 1963 - يىللىرى ئۆزبېكچە تەرجىمىسى 3 توم بولۇپ تاشكەنتتە نەشر قىلىندى.

دىۋان زوھورى

ئاپتورى: زوھورى

«زوھورى» تەخەللۇسلۇق بىر شائىرنىڭ شېئىر توپلىمى بولۇپ، كىتابنىڭ باش - ئايىغىدىن بىرقانچە ۋاراق يوقالغان.

شۇڭا شائىرنىڭ ئەسلى ئىسمى، قەيەرلىكى مەلۇم ئەمەس.
مەزمۇنى: لىرىكىلىق ئىشقىي مۇھەببەتتىن ئىبارەت. قول-يازما ئۇيغۇرچە، 70 بەت.

ئەتەبەتۇل-ھەقايىق (مەنىسى ھەقىقەت دەرۋازىسى)

ئاپتورى: ئەخمەد يوگنەكى، ئەسلى ئىسمى ئەخمەد بىننى مۇھەم-مەت يوگنەكى)

بۇ 12-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 13-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى ئەخمەد يوگنەكى تەرىپىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ۋە يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەر بولۇپ، ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئەمما ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە تىل، خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئۇ قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى دەۋ-رىدە يېزىلغان دەپ تەخمىن قىلىنىشقا بولىدۇ.

بۇ ئەسەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر تىلى، دىن، تا-رىخ قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش، قەدىمقى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ ئەسەرگە ئەمىر ئەرسلان خوجا تارخاننىڭ يازغان ئىلاۋىسىدە بۇ ئەسەرنىڭ قەشقەر تىلى (خاقانىيە)دە يېزىلغانلىقى ئىسپاتلانغان.

ئۇنىڭ كۆرسىتىشىچە «ئەتەبە تۇل، ھەقايىق»نىڭ تىلى «دىۋان لۇغەتت تۈرك»نىڭ تىلىغا ئوخشاشلا خاقانىيە تىلى بولغان.

«ئەتەبە تۇل ھەقايىق» نىڭ 3 نۇسخىسى بار. 1-سى

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا كوچۇرۇلگەن نۇسخا. بۇ نۇسخا (A نۇسخىسى) مىلادى 1444 - يىلى ۋىشىيول ئابىرنى سۇلتانى بەخت خوسۇيىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن سەمەرقەنتتە كوچۇرۇلگەن.

هازىر بۇ ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇسخىسى ئىستانبولدىكى «ئايا سوفىيە» ناملىق مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

2 - قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقىدا قۇرمۇ - قۇر قىلىپ كوچۇرۇلگەن نۇسخىسى (B نۇسخىسى). بۇ نۇسخا مىلادى 1480 - يىلى ئابدۇراززاق دىگەن كىشى تەرىپىدىن كوچۇرۇلگەن. بۇ نۇسخىمۇ «ئىستانبولدىكى ئاياسوفىيە» ناملىق مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

3 - نۇسخىسى: يالغۇزلا ئەرەب يېزىقىدا كوچۇرۇلگەن بولۇپ (5) نۇسخىسى دىيىلىدۇ. بۇ نۇسخا ئىستانبولدا كوچۇرۇلگەن. ۋاقتى، كوچۇرگۇچى ئېنىق ئەمەس. هازىر بۇ نۇسخا ئىستانبولدىكى «توپقاپى ساراي» كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

كېيىن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىغا ئاساسەن تۈركىيىلىك نەجىپ ئاسىم ئەرەپ هەرپى بىلەن تەرجىمە قىلىپ چىقاندىن كېيىن سىنكىگىراف ئۇسۇلىدا ئەينەن بېسىلغان، بۇ نۇسخا 240 بەتتىن ئارتۇقراق.

بۇ كىتاپ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا.

ئەرزىيەت

ئاپتورى: موللا توختى

ئاقسۇلۇق دىۋان شائىر مولا توختىنىڭ ئاقسۇ چۈن ۋاڭ ۋاقتىدا، ئالۋاڭ - ياساقىا قارشى يازغان شېئىرلىرى. بۇ شېئىرلاردا

بىر تەرەپتىن چۈن ۋاقىتتا مەدھىيە ئوقۇپ شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ قىيىنچىلىقىنى يەتكۈزمەكچى، يەنە بىر تەرەپتىن ئالۋاڭ - سېلىق - نىڭ قانچىلىك ئېغىر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكچى بولغان. شائىر ئالۋاڭچى بەگلەرگە ئىنساپ تىلەيدۇ، لېكىن ئۆز ئەرز - ھالىنى ۋاقتىدا يەتكۈزگىچە بىر قانچە يىل سەرگەردان بولىدۇ. شېئىرىيىتى ئانچە يۇقىرى سەۋىيىدە بولمىسىمۇ ئەھۋالنى تامامەن شېئىر بىلەن بايان قىلغان.

قوليازما، ئۇيغۇرچە، 50 بەت. شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

نەپھاتىل ئۈنس

ئاپتورى: ئابدۇراخمان ھاجى بۇ نەسرى ئەسەردە مەشھۇر ئەدىب، ئالىم، ئاتاقلىق ئىشانلارنى تونۇشتۇرغان.
1915 - يىلى تەشكەنتتە بېسىلغان
تىلى پارسچە.
شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ گۇرۇپپىسىدا ساقلانماقتا.

ئىشتىياقنامە

ئاپتورى: ئىبنى خۇاجە يادىبىنى مۇھەممەت دەۋلەت

•

شەھيار «غېرىبي»

ئۇيغۇرچە ھىجرىيە 1292 - (مىلادى 1875 -) يىلى يېزىلغان. قوليازما، شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

ئەلىشىر ناۋايى

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بولغان ئەلىشىر ناۋايى مىلادى 1441 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1501 - يىلى ھىرات شەھرىدە ۋاپات بولغان. مەشھۇر «خەمسە»، «چاھار دى- ۋان» قاتارلىق ئولمەس شېئىر توپلاملىرى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىيات سەنئىتى، تىل - تارىخى ئۈچۈن سىڭدۇرگەن ئەمگەكلىرى بىلەن بىزگە قەدىرلىك.

ئەلىشىر ناۋايى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. «خازا ئىنۇل — مەئانى» (مەنالار غەزىنىسى) ناملىق دى- ۋانى 16 خىل ئۇسلۇپتا يېزىلغان لىرىك شېئىرلاردىن تەركىپ تاپقان. «چاھار دىۋان» 48.803 مىسرالىق 3130 پارچە شېئىرنى ئوز ئىچىگە ئالغان «خەمسە» — «ھەيدە تول ئەبرار»، «پەرھات شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەئىبى سەييار»، «سەددى ئىسكەندەر» دىن ئىبارەت 5 داستاننى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. شىنجاڭ دۇزىيىدا ساقلانماقتا.

ئەرسلاخان تەزكىرىسى

ئاپتورى: ماللا ئەيت

بۇ ئەسەردە: قاراخانىلار ئەۋلادىدىن سىيىت ئەرسلاخاننىڭ تۇغۇلۇپ تاكى ۋاپاتىغىچە بولغان ۋەقەلىكلەرنى مەسنەۋى ئۇس- لۇبىدا داستان قىلىپ يازغان.

ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا شائىرنىڭ «ساقىنامە» دېگەن بىر ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن.
شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

جەھدىل مۇقىل (كەمبەغەللىك تاقىتى)

ئاپتورى: خوتەنلىك قۇدرەتىللابىنى مۇھەممەت ئوشۇر

خوتەندە بولۇپ ئۆتكە ئىسلامچىلار تونىغا ئورۇنىۋالغان توپىلاڭچىلارنىڭ ئىسيانىنى تەسۋىرلىگەن داستان بولۇپ، ھىجرىيە 1354 - يىلى يېزىلغان.
قوليازما، ئۇيغۇرچە.
شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

چاھار دىۋان (2 نۇسخا)

ئاپتورى: ئەلىشىر ناۋايى
شائىر بۇ ئەسەردىكى شېئىرلىرىنى 7 يېشىدىن ۋاپاتىغىچە ئۆزىنىڭ تەرجىمىھالىغا قاراپ 4 دەۋرگە بولۇپ ئەرەب ئېلىپبەسى تەرتىۋىدە يازىدۇ. 1 - بالىلىق چاغلىرى، 2 - يىگىتلىكىنىڭ ئۆتتەك كۈنلىرى، 3 - ئومرىنىڭ قىممەتلىك چاغلىرى، 4 - قېرىلىقنىڭ ئالامەتلىرىگە ئوخشاش. سوز سەنئىتىنىڭ ئۇستازى باشقا ئەسەرلىرىدىكىدەك، بۇ ئەسىرىدە چىرايلىق سوزلەرنى تاللاپ ئوز تالانتىنى نامايىش قىلىدۇ. بۇ لىرىك شېئىرلاردا سىياسى ئىجتىمائى ۋەقەلەر، ئەخلاق، ئىلىم - پەن،

مۇھەببەت توغرىسىدىكى مەزمۇنلار بار. كىتاپنىڭ باش تەرىپىدە ناۋايى ئىبارىلىرىگە تۈزۈلگەن قىسقا لۇغەتمۇ يېزىلغان. كىتاپ 1226 بەتلىك بولۇپ، 28800 مىسرادىن ئارتۇق شېئىر بار.

تىلى چىغتاي شىۋىسىدە، قوليازما.

«شىنجاڭ كىتاپلار كاتالوگى» دىن.

چاشتانى ئىلىگ بەگ

بۇ بۇددا رىۋايەتلىرىگە دائىر بىر ئەدەبىي ئەسەر بولۇپ، تەخمىنەن قوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇغى دەۋرىدە توخار تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭدا چاشتانى ئىلىگ بەگ دېگەن بىر قەھرىمان شەخسى ياخشىلىق ۋە يورۇقلۇقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ياۋۇز جىن - ئالۋاستىلارغا قارشى كۈرەش قىلىپ، خەلقنى جىن - ئالۋاستىلارنىڭ زىيانداشلىقىدىن قۇتقۇزغانلىغى ھىكايە قىلىنىدۇ. بۇ گەرچە بىر ئەپسانە بولسىمۇ بۇنىڭ ئارقىلىق خەلق كۆپچىلىگىنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرى بەدىئىي ۋاسىتىلەر بىلەن ۋە گۈزەل تىل بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەسەر قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىنى، ئەدەبىي تىل تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ئىلمىي ماتېرىيال بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ كىتاپنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىنى 1913 - يىللىرى گېرمانىيىنىڭ 3 - قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىدى تۇرپاندىن تاپقان. ھازىر بۇ نۇسخا بېرلىندا ساقلانماقتا. خەنزۇچە نۇسخىسى ياپونىيىدە نەشر قىلىنغان «بۇددا نوملىرى توپلىمى» (26 - توم) غا كىرگۈزۈلگەن.

چاھار دەرۋىش

ئەسلى تۈركىستانلىق ئەمىر خۇسراۋ دېھلەۋى (725 — 651 - يىللار) تەرىپىدىن يېزىلغان شەرق خەلقلىرىگە ئورتاق خەلق چۆچەكلىرى. چوڭ تىپتىكى بۇ چۆچەكنى ئاپتور مىلك بىر كېچە ئۇسلۇبىدا ياراتقان. ياقۇپخوجا پاشاخوجا ئوغلى پارىسچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ھىجرىيە 1324 - يىلى موللا يۈسۈپجاننىڭ كىچۈرمىسى بىلەن تاشكەنتتە بېسىلغان.

شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ گۇرۇپپىسىدا ساقلانماقتا.

چاكمۇزا يۈسۈپخان

بۇ موللابىلال بىننى موللايۈسۈپ (1824 .. 1899 -) نىڭ 1881 - 1882 - يىللىرى يازغان داستانى، داستاندا قوقەندتىن كەلگەن دىنىي ۋە خوجا تونىغا ئورۇنىۋالغان بىر مەككار ئالدامچىنى مەسخىرە قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى پارچىلاشتەك سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى ئۆتكۈر ھەجۋى تىل بىلەن پاش قىلىندۇ ۋە خەلقنى ئىناق - ئىتتىپاقلىققا چاقىردۇ. ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بۇ داستان خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان.

خەمسە ناۋايى (2 پارچە)

بۇ ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «ھاتەم تاي»، «لەيلى - مەجنۇن»، «پەرھات شېرىن»، «بەھرام - دىلئارام» ۋە «ئىسكەندەر» ناملىق

داستانلىرىدىن ئىبارەت مەشھۇر ئەسىرى. 1901 - يىلى تاشكەنتتە بېسىلغان.

شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ گۇرۇپپىسىدا ساقلانماقتا.

خاراباتى

شۇ ناملىق شائىرنىڭ نەسىھەتنامە مەزمۇنىدىكى مەسنەۋى دىۋانى. ئەسەردە ئىجتىمائىي ئەھۋال، نەسىھەت مۇناجەت تەرىقىسىدە بايان قىلىنغان. ئاپتورنىڭ تەرجىمە ھالىغا ئائىت ياكى ئىسمى ھەققىدە كىتاپتا مەلۇمات يوق. ئەمما كىتاپنىڭ ئاخىرقى بېتىدە مۇللا خوجەش ناملىق بىر كىشى تەرىپىدىن ھىجرىيىنىڭ 1248 - يىلى يېزىپ تاماملانغانلىغى قەيت قىلىنغان بولسىمۇ بۇ مۇئەللىپمۇ ياكى كاتىپمۇ ئېنىق ئەمەس.

كىتاپ 392 بەت.

شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ گۇرۇپپىسىدا ساقلانماقتا.

خاتىرە غەرىبى

شاھيادلىق خوجايار ئىبنى مۇھەممەت (غەرىبى) ئاتلىق بىر كىشىنىڭ تەرتىپسىز تىمىسىز يازغان شېرى ۋە نەسرى خاتىرىسى بولۇپ ھىجرىيە 1292 - يىلى يېزىلغان.

قولىيازما ئۇيغۇر تىلىدا

شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

ھەيرەتۇلئەبرار

ئاپتورى — ناۋايى. بۇ شېئرىي ئەسىرىدە ناۋايى ئۆز زاما-
نىسىدىكى پادىشا سۇلتان، كەسپداش ئەدىپ، ئالىملار شەنىگە
مەدھىيىلەر ئوقۇيدۇ ۋە ئۆزىنىڭ تەنقىدى كوزقاراشلىرىنى ئىز-
ھار قىلىدۇ. ناۋايىنىڭ بۇ ئەسىرى يەركەنت ئوردا كوكبېشلىق
شائىر مۇللا ئىسھاق تەرىپىدىن كوچۈرۈلگەن. جەمى 330 بەت
بولۇپ، 2132 مىسرانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ گۇرۇپپىسىدا ساقلانماقتا.

ھۆۋەيدا

ئاپتورى: 18 - ئەسىردە ياشىغان خوجام نەزەر

مەزمۇنى: تەرىقەتچىلەرنىڭ كوزقاراشلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ.
بۇ شېئرى توپلام ئېلىپبە تەرتىۋىدە يېزىلغان. توپلامنىڭ ئاخىرىدا
شۇ زامانىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئوتكەن مەشھۇر شائىرلارنىڭ
ۋاپاتى، تارىخى ئەبجەت ھىساۋى بىلەن يېزىپ قويۇلغان.

230 بەتتىن ئارتۇق.

تاشكەنتتە بېسىلغان.

شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

ئوغۇزنامە (ئوغۇزخان ھەققىدە قىسسە)

ئوغۇزنامە ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەھرىمان
توغرىسىدىكى ئېپىك داستان بولۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت

خەزىنىسىدىكى گۆھەرلەرنىڭ بىرى.

بۇ داستان ئۇزۇن ئەسىرلەر داۋامىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ 13 - ئەسىردە تۇنجى قېتىم قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن تۇرپاندا يېزىپ قالدۇرۇلغان. بۇ نۇسخا ھازىر پارىژ مىللى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

1606 - يىلى ئەبۇلغازى ئۆزىنىڭ «شەجەرئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە ئوغۇزنامىنىڭ بىر قىسمىنى ئېلان قىلغان. نېمىس ئالىمى دىتىس 1815 - يىلى تۇنجى قېتىم بۇ ئەسەردىن پارچىلارنى نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغاندىن كېيىن ھەرقايسى ئەللەردە بىرقانچە تىللاردىكى تەرجىمىلىرى ئېلان قىلىنغان.

ئوغۇزنامە — قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىسى. بۇ داستان ناھايىتى قەدىمقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى، قەبىلىلەر ئەھۋالى، ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئەھۋاللىرىنى، تىل ئۆرپ - ئادەتلىرىنى مۇكەممەل يورۇتۇپ بېرىدۇ. ئۇ قەدىمقى ئۇيغۇر داستانلىرىنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى.

سىيە رولوخلىسىن

ئاپتورى: شەمشىدىن ئەلى ئابدۇللا يىگسارى

ھىجرىيە 1280 - يىلى (مىلادى 1863 - يىلى) يېزىلغان تارىخىي داستان.

ئاپپاق خوجا ئەۋلادىنىڭ 6 شەھەردىكى ھەركىتى، ئاپپاقنىڭ موڭغۇللار بىلەن بىرلىشىپ، يەركەن خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىشى خوجىلارنىڭ ئىچكى ئۇرۇشلىرى بايان قىلىنغان.

قولىيازما، ئۇيغۇرچە.
شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيەسى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.

سادىر پالۋان

(1796 — 1871)

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق قوشاقچىسى ۋە ناخشىچىسى سادىر پالۋان (سادىر خوش ئەخمەت) غولجا ناھىيىسى موللا توختى يېزىسىدا كەمبەغەل دىخان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن: ئۇ 1864 - يىلدىكى ئىلى دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئىشتىراكچىسى ۋە قوزغىلاڭنىڭ ئەڭ قەيسەر باتۇر جەڭچىسى.

ئۇنىڭ دىخانلارنىڭ دات - پەرياتلىرىنى ۋە ھۆكۈمران سىنىپلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان 100 نەچچە كۆپلېت شېئىرى خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان.

شاھنامە

ئاپتورى: ئۇبۇلقاسىم فىردەۋسى، بۇ كىتاب ھىجرىيە

1121 - يىلى ئەدىب - پازىل موللا خامۇش ئاخۇن يەركەننىڭ پارسچىدىن تەرجىمە قىلغان ئۇيغۇرچە نۇسخىسى بولۇپ «شاھنامە» نىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن ئىبارەت.

ئاپتورنىڭ يېزىشىچە باش تەرىپى مىلادى 1678 - يىلى خوجا جاھان خوجىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «ئاخۇن موللا شاھ

ھىجران» نامىلىق ئالىم تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئىكەن، لېكىن ئۇ شۇ ۋاقىتتىكى خوجىلارنىڭ ئىسيانىدا كۆيۈپ كەتكەن. ئەسەرنىڭ تىلى تولىمۇ پاساھەتلىك، باش ـ ئايىغىدىن 3 ۋاراق يوق. خېتى پاتلانغان خوتەن قەغىزىگە ئۇچۇق يېزىلغان. ئۇيغۇرچە 428 بەت كېلىدۇ.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدا ساقلانغان.

رابىئە سەئىدى

ئاپتورى: ئابدۇرېھىم نىزارى

قەشقەرلىق رابىئە (قىز) سەئىدى (يىگىت) لارنىڭ ئىشقى پاجىئەسىنى تەسۋىرلەيدىغان تىراگېدىيىلىك داستان.

قولىيازما، ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان، كۆچۈرۈلگەن يىل نامىلىرى يوق.

شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلاقتا.

زۇپەرنامە شاھ باھادىرخان

ئاپتورى: يەكەن شائىرى موللا ئابدۇغاپپار، مىلادى 1853 - يىلى يازغان.

مەزمۇنى: تۇرپان ۋاڭ ئەۋلادىدىن يەكەنگە ھۆكۈمدار بولغان شاھ باھادىرخاننىڭ نەسەبى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا

AltunOq

قارشى 1848 - 1847 - يىللىرى ئاتۇش خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى ۋە قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇشتىكى باھادىرخان ھەركىتى بايان قىلىنىدۇ. ئەسەر «ئارۇز» ۋەزنىدە يېزىلغان. كىرىش سوزىدىن تاشقىرى 4 مەقسەت، بىر مۇقەددىمە، 15 داستان، بىر خاتىمىسى بار. شائىرنىڭ ئۇسلۇبىدا ئالاھىدە مۇستەقىللىق بار، تىلى چىرايلىق، ئوبرازلىق.

ئەسەر تولۇق، 2376 مىسرا بېيىت بار.

شىنجاڭ پەنلەر ئاكادىمىيە كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

زوپەرنامە

ئاپتورى: ئۇچتۇرپانلىق موللا شاكىر

ئىرىك — ئېپىك پوئېما ئاپتور بۇ ئەسەرنى 61 يېشىدا يەنى ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى يېزىپ تاماملىغان.

مەزمۇنى: 1863 - يىللىرى كۇچاردا بولۇپ ئوتكەن چىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئىستىبدات زۇلمىغا قارشى دىخانلار قوزغىلىڭى ۋە بۇ قوزغىلاڭنىڭ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا قانات يايغانلىقى بايان قىلىنغان.

ئەسەر تولۇق. قولىيازما، ئۇيغۇرچە، 230 بەت. 3820 مىسرا بېيىت بار.

شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

زوبدەتۇل مەسائىل (2 نۇسخا)

ئاپتورى: مۇھەممەت سادىق كاشغەرى

ئاپتور بۇ ئەسەرنى ھىجرىيىنىڭ 1260 - يىلى يېزىپ چىقىپ قەشقەر ھاكىمى مىرزا ئوسمانبېككە تەقدىم قىلغان. شەرىئەت قائىدىلىرىنى، خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى بىر- قانچە ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ھىكايە قىلىدۇ.

قوليازما، ئۇيغۇرچە.

شىنجاڭ موزېيىدا ساقلانماقتا.

زوپەرنامە

ئاپتور دوغەنىنى

تارىخىي داستان. 19 - ئەسىردە شىنجاڭدا چىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى دېخانلار قوزغىلىڭى ۋە ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ گۇماشتىسى ياقۇپبەگ (ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت ياقۇپ) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى يېزىلغان مەسنەۋى داستان.

بۇ داستان 9 باپقا بۆلۈنگەن. 1 - 2 - بابى چىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ قوزغىلاڭ ئەرپىسىدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، 3 - بابى كۇچار قوزغىلىڭى، 4 - بابى يەركەنت قوزغىلىڭى، 5 - بابى قوزغىلاڭنىڭ كېڭىيىشى، 6 - بابى ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى، 7 - 8 - باپلىرى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ خوتەن، كۇچارنى ئىشغال قىلىشى، 9 - بابى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرى قاتارلىقلار. كىتاپتا 2460 بەيتتىن ئارتۇق بېيىت بار، ئاپتور بۇ ھادىسىلەرنى ئاددى

تىل بىلەن ناھايىتى چىرايلىق تەسۋىرلەيدۇ. شېئىرنىڭ سەۋىيىسى خېلى يۇقىرى.

شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

فارابى

ئۇلۇغ تۈرك (ئۇيغۇر) پەيلاسوپى ئۇزلۇك تارخان مۇھەممەت ئوغلى ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابى قاراخانىلارنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولغان فاراب شەھىرىدە 870 - يىلى دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دەسلەپكى بىلىمنى فاراب شەھىرىدە ئالغان. كېيىن بالاساغان قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇغان. ئۇ بۇ جايلاردا بىلىم تولۇقلىغاندىن كېيىن ئىسلام ئەللىرىگە ساياھەت قىلىپ باغدات، ئىران، مىسىر، سۈرىيىلەردە بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنى شۇ جايلاردا ئۆتكۈزگەن. بۇ جايلاردا ئۇ ئەرەبچىنى پىششىق ئۆگەنگەن. پەلسەپە، تارىخ، ئاسترونومىيە قانۇن تىبابەت مۇزىكا ئىلىملىرىدە بولۇپمۇ ئىسلام پەلسەپىسىدە تۇنجى قۇرغۇچى ھەم ئىككىنچى ئۇستاز نامى بىلەن جاھانغا مەشھۇر بولغان.

فارابىنىڭ ئەسەرلىرى ئەرەبچە - پارسچە يېزىلغان. ئۇ پەلسەپە جەھەتتە «ئىھسائۇل ئۇلۇم» (بىلىملەر بايانى) ناملىق داڭلىق ئەسەرنى يازغان. ئەدەبىياتتا، «كالام فى الشىئىر ۋالقۇرانى (شېئىر قاپىيىلەر ھەققىدە، ھەرپلەر ۋە تەلەپپۇز توغرىسىدا)» دىگەن ئەسەرى، مۇزىكىدا «كىتاب ئەل - مۇسىقى ئەلكەبىر» دىگەن ئەسىرى، تىبابەتتە «مەدىنە تولغازىلە» ناملىق ئەسەرلىرى مەشھۇر. فارابىنىڭ 100 دىن ئارتۇق ئەسىرى ئىلىم دۇنياسىغا تونۇشتۇرۇلغان.

فارابى مىلادى 950 - يىلى 80 ياشتا دەمەشىق شەھ-ىردە ۋاپات بولغان.

فارابىنىڭ تۈركمىيدە 20 نەچچە خىل ئەسىرى ساق-لانغان، بىزدە بولسا بىر نەچچىسىلا ساقلانغان.

قىسسەئى رەبغوزى (قىسسەسۇل ئەنبىيا)

ئاپتورى: ناسىرىدىن بورھانىدىن ئوغلى رەبغوزى

رەبغوزى 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان. ئۇ «قىسسەسۇل ئەنبىيا (پەيغەمبەرلەر ھەق-قىدە قىسسە») دېگەن مەشھۇر تارىخىي ئەدەبىي ئەسەرنى يازغان.

بۇ ئەسەر 72 ماۋزۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ئەسەرنىڭ خاتىمىسى، باپلارنىڭ خۇلاسىلىرى ۋە مەدھىيىلەر نەزىم بىلەن يېزىلغاندىن تاشقىرى ئاساسىي قىسمى نەسرى ئۇسلۇبتا يېزىلغان. ئەسەردە «يۈسۈپ - زۇلەيخا» قىسسى ئاساسىي ئورۇن تۇتقان بۇ ئەسەردە چىن ئىنسانىي مۇھەببەت، ساداقەت، سەممىيەت، ياخشىلىق ۋە شائىرنىڭ گۈزەللىككە بولغان قاراش-لىرى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇلىرى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

قىسسە ئىبراھىم ئەدھەم

ھىجرىيىنىڭ 3 - ئەسىردە ياشىغان بەلخ لىق دەرۋىشلەردىن ئىبراھىم ئەدھەمنىڭ قىسسىگە ئاساسەن توقۇلغان

ئىشقىي داستان.

تىلى ئۇيغۇرچە، 1335 - ھىجرىيىدە تاشكەنتتە بېسىلغان.

ئاپتورى نامەلۇم.

شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ گۇرۇپپىسىدا ساقـ لانماقتا.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ

ۋە «قۇتادغۇبىلىگ»

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ ئالىمى ۋە داڭلىق شائىرى. «قۇتادغۇبىلىگ» داستانى ھىجرىيە 462 - يىلى (مىلادى 70 - 1069 - يىللىرى) يېزىلغان. بۇ داستاننى قاراخانىلار خانى قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى سولەيمەن ئەرسىلانغا تەقدىم قىلغان.

«قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ ھازىرغىچە بولغان 3 نۇسخىسى بارلىقى مەلۇم. بۇ نۇسخىلار كىتابنىڭ يېزىلغان دەۋرىدىن خېلىلا كېيىن كوچۈرۈلگەن. ئەپسۇسكى، ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر قولىمىزغا كەلمىدى. ھازىرچە ئەسلى نۇسخىسىدىن كوچۈرۈلگەن، بېسىلغان ۋىنا، مىسىر، پەرغانە نۇسخىلىرى بار. بۇ نۇسخىلار ھازىرغىچە ۋىنادا "ساراي كۇتۇپـ خانىسى» دا ساقلانماقتا.

ۋىنا نۇسخىسى 72 باپ جەمى 5971 بېيىت 1194 مىسرادىن ئىبارەت.

2 - مىسىر نۇسخىسى. بۇ قاھىرىدىكى كۇتۇپخانىدا ساقـ

Altun04

لانغان نۇسخىسى بولۇپ 75 باپ 5800 بېيىت 11600 مىسرا. بۇ نۇسخا قاھىرىدە، ئەرەپ ھەرپى بىلەن يېزىلغان نۇسخا كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى 14 - 13 - ئەسىرلەردە بولۇشى كېرەك دەپ تەخمىن قىلىنماقتا.

3 - پەرغانە نۇسخىسى. بۇ پەرغانىدىكى كۇتۇپخانىدا ساق- لانغان نۇسخىسى بولۇپ بۇ نۇسخىسى 72 باپ 6095 بېيىت، 12190 مىسرادىن ئىبارەت.

«قۇتادغۇبىلىگ» داستانىنىڭ مەزمۇنى تولىمۇ باي، دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ ئاساسەن، دۆلەتنى باشقۇرۇش يوللىرىنى ۋە شائىرنىڭ پەلسەپە ھەم ئەخلاقىي قاراشلىرىنى ئۆزىگە خاس بىر بەدىئىي ئۇسۇلدا، يەنى سىمۋوللۇق ئوبراز- لار ۋاستىسى، كۆركەم ئەدەبىي تىل بىلەن بايان قىلىدۇ. ئەسەردە تاللاپ ئېلىنغان ئوبرازلار پادىشا كۈن تۇغدى، ئادالەت ۋە قانۇن سىمۋولى، ۋەزىر ئايتولدى، بەخت - سائادەت (قۇت) سىمۋولى ۋەزىر ئوغلى ئۆگدۈلمىش - ئەقىل - ئىدراكقا، ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى ئوزغۇرمىش بولسا — قانائەتكە سىمۋول قىلىنىدۇ. بۇنى بايان قىلىشتا تۆت شەخسى ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت- مۇنازىرىلەرنى سوئال - جاۋاب بىلەن قانات يايدۇرىدۇ. مۇشۇ خىل سوھبەت - مۇنازىرە ئارقىلىق ئاپتور ئۆزىنىڭ پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىلىرىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۆز دەۋرىدىكى جەمىيەت- نىڭ سىنىپلارغا بۆلۈنۈشى ۋە ھەر بىر تەبىقىلەرنى بىر- بىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەمىيەتتە تۇتقان ئور- نى، رولى توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ئوردا خادىملىرى، جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ بۇرچى ئۈستىدە ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىلغار پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنداقلا ئەينى دەۋرىدىكى

قارا خانىلارنىڭ دۆلەت تۈزۈلۈشى جەمىيەتىنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى توغرىسىدا ئىلغار ئىدىيىلەرنى جەملىگەن. مانا بۇلار ئەسەرنىڭ قىممەتلىك تەرىپىدۇر.

«قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ 3 خىل نۇسخىسى (فىرجى قىلىنغان نۇسخىسى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

كۇللىيات فۇزۇلى

ھىجرىيە 980 - يىلدا تۇغۇلۇپ كېيىنرەك باغداتتا ياشىغان. كىلاسسىك شائىر (مۇھەممەت فۇزۇلى) فۇزۇلى پارىس ۋە تۈركى تىللاردا ھەر خىل تېمىلاردا يازغان شېئىرىي ئەسەرلىرى بىلەن يېقىن شەرقتە 2 - ناۋايى دەپ نام چىقارغان.

فۇزۇلىنىڭ بۇ تاللانما ئەسىرى ئىچىدە «لەيلى مەجنۇن» داستانىنى تەسۋىرلەيدىغان پارچىمۇ بار. بۇ كىتاپ 1883 - يىلى تاشكەنتتە بېسىلغان.

تىلى ئۆزبېكچە.

شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

كىتابى غېرىب

ئاپتورى: تۇردۇش ئاخۇن كاتىپ (غېرىبى)

قەشقەرلىق شائىر تۇردۇش ئاخۇن كاتىپ (غېرىبى) قەشقەرنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمدارى زوھۇرىددىن ھاكىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇ كىتاپنى يېزىپ چىققان.

مەزمۇنى: شۇ دەۋردىكى 32 خىل كەسىپنىڭ بىر بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى ئىچكى زىد-دىيەتلىرىنى ئوتكۇر تىل بىلەن تەسۋىرلىگەن. ئەسەر 36 ماۋزۇ، 58 سوئال - جاۋاپتىن تۈزۈلگەن.

قىلىيازما، تىلى ئۇيغۇرچە. 2150 مىسرا بېيىت بار.
شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

يۇسۇپ ئەخمەت (5 نۇسخا)

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئىچىگە كەڭ تارقالغان خەلق داستانى بۇ داستان ئاكا - ئۇكا يۇسۇپ ئەخ-مەتلەرنىڭ تىراگىدىيىلىك قىسمىتى بىلۇپ مۇھەممەت ئىمىن ناملىق كىشى تەرەپتىن كوچۈرۈلگەن.

تىلى ئۇيغۇرچە، ئاپتورى، يىللىرى مەلۇم ئەمەس.
شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

يۇسۇپ - زىلەيخا

ئاپتورى: موللا يۇنۇس يەركەندى

ئاپتور بۇ ئېپىك داستاننى مەۋلانا ئابدۇرەخمان جامىنىڭ پارىس تىلىدا يېزىلغان شۇ ناملىق داستانىغا تەقلىت قىلىپ 1222 - ھىجرىيىدە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ چىققان. لېكىن ئەسەر جامىنىڭ كىتاۋىدىن تىل، مۇستەقىل سيۇژىت ۋە بەدىئى خۇسۇ-سىيەتلىرى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. داستان 72 ماۋزۇدىن

ئىبارەت. ئۇنىڭ كىرىش قىسمى كىتاپنىڭ يېزىلىشى سەۋەبى، مۇھەببەت، ئىلىم، تىل ھەققىدە يېزىلغان، قالغان باپلاردا يۈسۈپ-زۇلەيخانىڭ قىسسىسى بايان قىلىنغان.

ئولىيازما، ئۇيغۇر تىلىدا. 394 بەت بولۇپ 9048 مىسرا بېيىت بار.

شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

تارىخىي شەجەرەئى تۈرك

(تۈرك قەبىلىلىرى تارىخى)

ئاپتورى: خىۋەخانى ئوبۇلغازى باھادىرخان

ھىجرىيە 1014-ۋە 1074-يىللىرى يېزىلغان.

ئەسەرنىڭ مەزمۇنى: تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىغا بېغىشلانغان بولۇپ بۇ ئەسەردە، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ قەدىمقى ئاتىلىشى — قارلۇق، ئۇيغۇر، قىرغىز، ئويراق، نايمان خەلقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇقلىرى، ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئىسىملىرى، جايلاشقان ئورنى، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا توقۇنۇشلىرى، تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرى، ئوغۇزخان ھەققىدە قىسسە، ئۇيغۇرلار، ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، قەدىمقى ماكانى، توققۇز ئۇيغۇر ئون ئۇيغۇرنىڭ بىرلىشىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ كوچۇش دەۋرى، ئاخىرقى باپلاردا چىڭگىزخاننىڭ دۇنياغا كېلىشى، ئۇنىڭ ئىستىلا دەۋرى، چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادى، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى ئۈستىدە كەڭ بايان بېرىلگەن.

ئاپتور خانلىق دەۋرنى يېزىپ تاماملىغان، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت باھادىرخان ئەسەرنى داۋاملاشتۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ تارىخىي ۋەقەلىرىنى بايان قىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ نېمىسچە، فرانسۇزچە تەرجىمىلىرى 1726 - يىل ئېلان قىلىنغان.

بۇ نۇسخا قازاندا بېسىلغان 22 بەت.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

تارىخىي ئەمىنە

ئاپتورى: موسا سايرامى ئەيسا خوجا ئوغلى. يېزىلغان ۋاقتى
ھىجرىيە 1321 - يىلى.

ئەسەرنىڭ مەزمۇنى: 19 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى شىنجاڭدا بولۇپ ئۆتكەن (6 شەھەر ئەھۋالى) ۋەقەلەرگە بېغىشلانغان ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسىدە نوھ پەيغەمبەر ۋاقتىدىن بېرىقى تۈرك قەبىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، تۈرك خانلىرى، چىڭگىزخان دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىنىڭ ۋەقەلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىدۇ. 2 - باپتىن 6 - بابقىچە مەنچىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغالاڭ دىخانلار قوزغىلىڭى، قوقەنت خوجىلىرىنىڭ دىخانلار قوزغىلىڭىدىن پايدىلىنىپ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشى، ئەنگلىيە ۋە چاررۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ گۇماشتىسى ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەركىتى، ئۇنىڭ ئىستىبداتلىق ھاكىمىيىتى، ئۇنىڭ چىڭ قوشۇنلىرى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تەرىپىدىن يىمىرىلىش ئەھۋالى، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش

AltunOq

ئەھۋالى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئوبدان يورۇتۇپ بەرگەن. ئاخى-
رىدا 6 شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، ئومۇمىي ئۆرپ-
ئادەت ئېتنوگرافىيىگە دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن، بۇ ئەسەردە شې-
ئىرىيەت بىلەن ۋەقەلىكلەرنى بايان قىلغان جايلارمۇ بار. بۇ
ئەسەر ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئەسلى قولىيازمىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى 230 بەت.
شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقى-
قات ئورنىدا ساقلانماقتا.

غەزەلىيات

ئاپتورى: موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ. مىلادى 1851-
يىلى يېزىلغان.

غەزەلىيات 2000 مىسرادىن ئارتۇق غەزەللەرنى ئۆز ئى-
چىگە ئالغان دىۋان بولۇپ ئاپتور بۇ شېئىرلىرىدا ئۆز دەۋرىگە
نىسبەتەن ئىلغار ئىدىيىنى ئالغا سۈرۈپ ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئەر-
كىنلىك، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئاساسىي تېما قىلىپ مەنچىڭ
دەۋرىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ زۇلۇمى ئۈستىدىن شىكايەت
قىلىدۇ. خەلقنى قوزغىلىپ كۈرەش قىلىشقا چاقىرىدۇ.

غازات دەرمۈلك چىن

(جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇرۇشى)

ئاپتورى موللا بىلال بىننى يۈسۈپ (نازىمى) 1889-
1824) غۇلجا شەھىرىدە مۇزدۇز ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

موللا بىلال بىننى يۇسۇپ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ داڭلىق ۋەكىلى. ئاپتور مىلادىنىڭ 1875-يىلى «غازات دەرمۇلكى چىن» ناملىق داستاننى يازغان. داستاندا: 1864-يىللىرى ئىلىدا مەنچىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى كوتىرىلگەن دىخانلار قوز-غىلىڭىنى يازغان. بۇ ئەسەردە ئىلى دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ مەن-چىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئىلىدىكى ھۆكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇشى. ئىلى سۇلتانلىغىنىڭ قۇرۇلۇشى ئاخىردا چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ 1871-يىلى ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ بېسىۋېلىشى، ئۇ-نىڭ ئىلى رايونىدا يۈرگۈزگەن مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى قاتار-لىق مەسىلىلەرنى بايان قىلغان. بۇ ئەسەرگە نۇرغۇنلىغان خەلق قوشاقلىرىنى كىرگۈزگەن. بۇ ئەسەر قازاندا بېسىلغان.

شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

غېرىپ - سەنەم

خەلق داستانى 1343-ھىجرىيە يىلى خوتەنلىك مۇھەم-مەت يۇسۇپ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قولىيازما 100 بەت كېلىدۇ.
شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ گۇرۇپپىسىدا ساقلانماقتا.

گۈلزار بىنىش

ئەدىپ ناقىس (قەشقەر يېڭىسارلىق ساۋدىراخۇن خاتىپ 1887-يىلى (ھىجرىيە 1907-يىلى) باھاردا ئىمران ياز-غۇچىسى سەيىخ غىنايىتۇللا (ۋاپاتى 1677-يىلى)نىڭ «باھار

رانىش» ناملىق زور رومانى پارىس تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا شېئىر بىلەن تەرجىمە قىلىپ چىققان. شۇڭا بۇ ئەسەرنى «گۇلزار بىنىش» دەپ ئاتىغان.

ئەسەر تولۇق ئەمەس، تەرجىمە رومانىنىڭ 4-ھېكايىسىگە كېلىپ توختاپ قالغان. ئەسەر 244 ۋاراق شائىرنىڭ كۆپىيىسى بويىچە ساقلانغان. ئاخىرىدا پارچە شېئىرلىرىمۇ بار.

شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

لۇتفى

لۇتفى 15-ئەسىردە ئۆتكەن مۇتەپەككۇر ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى. ئۇ ھاياتىنى ھېرات شەھرىدە ئۆتكۈزگەن. ئۇ زامانداشلىرىدىن بولغان سەككاكى قاتارلىقلار بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەرلەرنى يازغان ۋە شوھرەت قازانغان، لۇتفىنىڭ پارىس تىلىدا يازغان بىرقانچە ئەسەرلىرى بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلمىگەن. ئەمما ئۇنىڭ ئۇ تىلدا يېزىلغان مۇكەممەل بىر دىۋانى بار بولۇپ ئۇنىڭ بىرقانچە قولىيازما نۇسخىلىرى — ھازىر تاشكەنت، لېنىنگىرات، بىرىتانىيە كۇتۇپخانىلىرىدا ساقلانماقتا. بۇ دىۋانى — 280 غەزەل، ئىككى قەسىدە 18 قىتئە ۋە بىرقانچە تويۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

لۇتفى بۇ ئەسىرىدە رېيال ھاياتنىڭ گۈزەللىگى، ئادالەت، سائادەت، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان.

لۇتفى 99 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ 1465-يىلى ۋاپات بولغان.

ئاپتورى: مىرزا مەھمۇت جاراس

ئەسەرنىڭ باش - ئايىغى يوق.

مەزمۇنى: ① كورخان - كوشلۇق توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇ-
مات بەرگەن②. چىڭگىزخاننىڭ يۈرۈشى، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ
ئىشغال قىلغان يەرلىرى، ئۇلارنىڭ دەۋرى③ چىغتاي ئەۋلادىدىن
بولغان 15 ئەۋلاتقا يېقىن خانلارنىڭ قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ-
نى مەركەز قىلغان خانلىق سەلتەنەتلىرى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى
جاڭجاللار بايان قىلىنغان. ئەڭ ئاساسلىغى، تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋ-
لادى، سەئىدخان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئابدىرشىت خان ھەق-
قىدە كەڭ مەلۇمات بەرگەن. ئابدىرشىت خان ئۇستىدە بىرقانچە كۆ-
لېت شېئىر بار. ئابدىرشىت خان دەۋرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭ-
لىق مۇزىكىسى 12 مۇقامنىڭ ئامانىسا خېنىم تەرەپتىن رەتلى-
نىشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بەرگەن. تۇغلوق تومۇر
ئەۋلادىدىن بولغان 15 گە يېقىن خانلىقلارنىڭ ئەھۋالى ۋە كې-
يىنكى خوجىدارلارنىڭ قىسقىچە ئەھۋاللىرى بايان قىلىنغان.

ئەسلى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى

شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقى-
قات ئورنىدا ساقلانماقتا.

مەھزۇنىلۋاھىزىن

ئاپتورى: نورۇزاخۇن كاتىپ

بۇ ھەشقەرلىق نورۇزاخۇن كاتىپ (زىيائى) نىڭ تەسەۋۋۇپ
داستانى بولوپ ئەينى زاماندىكى قەشقەر ھاكىمى روھىرىدىنىنىڭ
تەشەببۇسى بىلەن ھىجرىيە 1259 - يىلى يېزىپ چىققان.

مەزمۇنى: ھەر خىل سىياسى، ئىلمى، دىنى تەنبىھ، تە-سەۋۋۇپلا ئارقىلىق ھاكىملارنى ئادالەتكە چاقىرىدۇ. ئەسەر 6 ماۋزۇ 7 ماقالا 5 تەنبىھ، ئاساسىدا تۈزۈلگەن.

قولىيازما، 200 بەت. 480 مىسرا بېيىت بار.

شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

مۇھەببەتنامە - مېھنەتكامە

ئاپتورى: مۇھەممەت ئىمىن خوجام قۇلى ئوغلى خىرقىتى

قەشقەر ۋىلايەت"تازغۇن" يېزىسىدىن (ۋاپاتى 1724 - يىلى) شائىر بۇ ئىرىكلىق پوئېمىسىنى 1670 - يىلى ئاپپاق خوجىنىڭ بېغىدا باغۇەن بولۇپ يۈرگىنىدە يازغان. كىتاپ چوڭقۇر لىرىكا، رومانتىك خىيال ئارقىلىق ئاپپاق خوجا دەۋرىنىڭ (ئۇنىڭ ۋاپاتى 1693 - يىلى) سىياسى، ئىجتىمائى ئەھۋالىنى سابا، بۇلبۇل، قىزىلگۈلنىڭ مۇناسىۋىتى ئارقىلىق تەسۋىرلەيدۇ. كىرىش سۆزدىن تاشقىرى 47 باپتىن قۇرۇلغان. بۇنىڭ ئۈچى ئەسەرنىڭ باشلىنىشى بىلەن خاتىمىسىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. يىگىرمىسى پەيغەمبەرلەرگە مۇراجەت 24 ى سابا، بۇلبۇل قىزىلگۈل توغرىسىدا 3216 مىسرا بېيىتتىن تەشكىل تاپقان.

ئۇيغۇرچە 198 بەت كېلىدۇ.

شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

مەشھۇرناما قايىق

ئاپتورى: مەۋلانالۇتفى: (ۋاپاتى 1465 - يىلى)

بۇ ئەسەرنى بەركەن ھوكۇمدارى مۇھەممەت ھوسۇيىنبەگ ئوغلى تاجى مۇھەممەتبەگ 1812 - يىللىرى شېئىرىي نۇسخىسىنى نەسرى يول بىلەن شەرھىيلىگەن ۋە بۇ ئەسەرگە «دەخولۇلجان ئەبۇا - بۇلبۇل» دەپ نام قويغان.

ئەسەرنىڭ مەزمۇنى: ھەقىقەتنى تەرىپلەش ئاساسىدا بولۇپ ھەقىقەت توغرىسىدا يازغان بىرقانچە شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن. ئەسلى قولىيازما 514 بەت.

شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

مەرسىيە غېرىپ

ئاپتورى غېرىپ، خوتەن شائىرلىرىدىن غېرىپ تەخەللۇسلۇق بىر كىشىنىڭ شېئىرىي ئەسىرى، شېئىرىي سەنئەت يېقىدىن خېلى ئۈستۈنلۈككە ئىگە. ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا خوتەن خانلىرىدىن بىرىنىڭ ئۆلۈمىگە ئاتاپ مەرسىيە يازغانلىغى ئۈچۈن بۇ دىۋانچىغا باشقا بىر كىشى تەرەپتىن «مەرسىيە غېرىپ» نامىنى يېزىپ قويغانلىغى ئېيتىلغان.

ئەسلى ئەسەرنىڭ ئىسمى يېزىلمىغان. كىتاپنىڭ باش - ئايىغى بولمىغانلىقتىن شائىرنىڭ ئەسلى ئىسمى، ياشىغان ۋاقتى مەلۇم ئەمەس.

شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ گۇرۇپپىسىدا ساق-لانماقتا.

مۇھەببەت داستانلىرى

ئاپتورى: ئابدۇرېھىم نىزارى

شائىر بۇ ئەسەرنى 1834-1838-يىللىرى تۇرپان ۋاڭى ئەفرىدۇننىڭ تەكلىۋى بىلەن قەشقەردىن تۇرپانغا كېلىپ يېزىپ چىققان. بۇنىڭغا ئەينى زاماندىكى قەشقەر ۋالىسى زوھۇددىن ھېكىم تەشەببۇسكارلىق قىلغان. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بەكمۇ كەڭ «رابىيە-سەئىددىن»، «ۋامۇق-ئۇزرا»، «چاھار دەرۋىش»، «ئەسھابۇلكەھىپ»، «لەيلى-مەجنۇن»، «مەھزۇن-گۇلنىسا»، «پەرھات-شېرىن» قاتارلىق 7 داستاندىن ئىبارەت. بۇنىڭ ھەممىسى ئارۇز ۋەزنىنىڭ «پەئۇلۇن، پەئۇلۇن، پەئۇل» شەكلىدە يېزىلغان. شەكلى يېقىندىن «خەمسە ناۋايى»غا ئوخشايدۇ.

ئەسەردە 24000 مىسرا بېيىت بار. قولىيازما. تىلى ئۇيغۇرچە 387 بەت كېلىدۇ.

شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

مەھبۇبۇلقۇلۇپ

ئاپتورى: ئەلىشىر ناۋايى، نەسرى-نەزم ئارىلاش ئۇسلۇبتا يېزىلغان. 41 باپقا ئايرىلغان. ئۇز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھ-

ۋالى، ھەر خىل كەسپلەرنىڭ ئەھۋالىنى، شۇ ۋاقىتتىكى پادى-شالارنىڭ خۇي-پەيلى تەسۋىرلىنىدۇ. كىتاپنىڭ بېشىدا ئاپتور تەرجىمىھالىغا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىدۇ. بۇ كىتاپ شائىر توختى مۇللا يولداش ئوغلى تەرىپىدىن 1210-ھىجرىيىدە كۆ-چۈرۈلگەن قوليازما بولۇپ 60 بەت كېلىدۇ.

شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ گۇرۇپپىسىدا ساق-لانماقتا.

نوزۇگۇم

ئاپتورى: موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ

ئاپتور مىلادى 1882-يىلى «نوزۇگۇم» قىسسىسىنى يازغان. 18-ئەسىردە جۇڭغار خانلىغىنىڭ زۇلمىغا قارشى ھەر-كەتلەر تىيانشاننىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىنى قاپلىغان ئىدى، دەل مۇشۇ چاغلاردا زۇلۇمغا قارشى باش ئەگمەس كۆرەشچان روھقا ئىگە، ئەركىنلىك يولىدا ئېگىلمەس-پۈكۈلمەس كۆرەش قىلغان، ئۇيغۇر قىزى نوزۇگۇم زۇلۇمغا قارشى دېخانلار قوزغىلىڭىغا قاتنىشقانلىغى ئۈچۈن ئولجىغا سۈرگۈن قىلىنغان.

ئاپتور نوزۇگۇمدەك دېخانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ داڭلىق ۋە-كىلىنى بەدىئىي ئوبراز قىلىپ نوزۇگۇم قىسسىسىنى يازغان.

نوزۇگۇم قىسسىسى تاكى ھازىرغىچە ئۇيغۇر خەلق ئاممىسى ئىچىدە خەلق داستانلىرى قاتارىدا تىلغا ئېلىنىپ كەلمەكتە.

ناۋايىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا

ئاپتورى: ئۆمەر ھوسۇيىن سابىرى

ئاپتور 1840-يىلى قەشقەر ھۆكۈمدارى زوھۇرىددىن ھاكىمنىڭ تەكلىۋى بىلەن ناۋايىنىڭ «سەددى ئىسكەندەرى»سى ئۈستىدە چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىققان. ئەسەردە ناۋايىنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا يورۇتۇپ بەرگەن. بۇ كىتابتا «خەمسە ناۋايى» شەيخ سەئىدى ھاپىز شىرازى «خەمسە نىزامى» ئوخشاش مەشھۇر كىتاب ۋە ئاتاقلىق شائىرلاردىن سىتاتىلار كەلتۈرۈلگەن. شۇنداقلا ناۋايىنىڭ «مەھبۇبۇلقۇلۇپ» «مەنتىقۇتتەير» ناملىق ئەسەرلىرى بار. ھەممىنى جەملەپ تولۇق بىر كىتاب قىلىپ 1856-يىلى كۆچۈرۈپ چىققان. باش-ئايىغى يوق بولۇپ 70 ۋاراق.

شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

نورۇزنامە

ئاپتورى: شاتۇرشابىننى ئاخۇن

ئاپتور 1354-ھىجرىيىدە دېھقانلار يىلى ھىساۋىدا نورۇز (يېڭى يىل)غا بېغىشلاپ، دېھقانچىلىقنى، دېھقانلارنى ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنى مەدھىيىلەش بىلەن بىرگە جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك نىچىر ئىللەتلەرنى مەككار كاسىپلارنىڭ تۈرلۈك ئەھۋاللىرىنى مەسخىرە قىلغان، ئۇلار ئۈستىدىن كۈلۈپ يازغان شېئىرلىرىنى توپلام قىلغان. ئۇيغۇرلارلا بۇرۇن بۇ نورۇز بايرىمىنى (دېھقانلار

يىلىنى) ھەر تۈرلۈك داغدۇغىلىق پائالىيەتلەر بىلەن ئۆتكۈزۈشنى رەسىم قائىدە قىلىۋالغان. شائىر ۋە مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۆز-لىرىنىڭ پەسھە سۆزلىرى بىلەن يېڭى يىلغا بېغىشلاپ شېئىرلار تۈزگەن. بەزمە، مەشرەپ، ھەر خىل ئوتتۇرۇشلاردا دېكلاماتسىيە ئوقۇشاتتى......

بۇ كىتاپ ئەسلى قولىيازمە، ئۇيغۇر تىلىدا
شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

نەسرى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىنبەگ

ئاپتورى: موللا سىدىق يەركەندى

ئەدىپ ۋە ئالىم موللا سىدىق يەركەندى (ھىجرىيە 1228-يىلى) «خەمسە ناۋايى»نى شېئىر داستاندىن پىروزا شەكلىگە كەلتۈرۈپ تۈزۈپ چىققان. بۇنىڭغا يەركەن ھاكىمى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىنبەگ تەشەببۇس قىلغانلىقى ئۈچۈن ئاپتور ئۆز ئەسەرىگە «نەسرى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىنبەگ» دەپ نام بەرگەن. ئەسەر تولۇق «خەمسە ناۋايى»نىڭ «سەبئەئى سەييار» داستانىدىن باشقا «بەھرام»، «پەرھات-شېرىن»، «لەيلى-مەجنۇن»، «سەددى ئىسكەندەر» داستانلىرىنىمۇ كىرگۈزگەن. «سەبئەئى سەييارە»نىڭ ئورنىغا ناۋايىنىڭ «مۇنتىقۇتتەير (قۇشلار سۆھبىتى)» ناملىق پوئېمىسى ھېكايە قىلىنغان. بۇ نۇسخا مىلادى 1852-يىلى يەركەن شەھىرىدە كۆچۈرۈلگەن.

تىلى ئۇيغۇرچە 862 بەت.
شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانغان.

AltunOq

كىچىك لۇغەت

تەرھى — پىلان، لايىھە

سەۋرى ئازاد — كېلىشكەن (سۇمباتلىق)

شەجەر — دەرەخ

ھەجەر — تاش

دىلپەرىز — چىرايلىق

تەھىيەت — سالام

پىشە — ھۈنەر

ئىكتىساپ — ئۆگەنمەك (كەسپ)

مىزانى مەفھۇم ئۆلچەم قائىدىلىرى

دىلبەند — ئىزىز

رەخت — مال ـ مۈلك (دۇنيا)

پۇر — ئۇغۇل

ھەسىر — بورا

سەردىرە — تەخت

تەھنىيەت — مۇبارەك

دەستىگىر — ياردەمچى

مەرد — ئەر

ئەنجۈم — يۇلتۇز.

ئىھسان — تاماق

مەھەييار — ئۇرۇنلاش، بېجىرىش

ئىجلاس — قائىدە، رەسمىيەت

ئۇقبا — ئاخىرەت

كۇشاد — ھۈنەر

راھى — يولى

گۇلگۈن — قىزىل مەي

سەرگىران — مەس

رەزم — جەڭ

ناس — خالايىق
تەھەييۇر — ھەيران
راھ — شاراپ
تەۋسەن — تۇلپار
گەنجۇر — غەزىنىچى
ئەنۋەر — نۇر
تەئەممۇل — چوڭقۇر
رەفتى — يوقىتىش
راھ — يول
شامى تىرىگلىك — ھاياتىمىنىڭ ئاخىرى
خەيلى — ئەسكەر
ھىجاب — پەردە
نەررە — ئەركەك (شىر)
بىشە — جاڭگال
زەيلى — ئۆڭكۈر
بىشە — توقايزار
چەشمە — بۇلاق
سىنەسى — كوكسى
بادە — شاراپ
بەزىل — سوۋغات
مەراھىل — مەنزىل
سەركەشان — ئىگىز
كەھكە شان — سامان يولى
نىدا — خىتاپ

فەزا — مەيدان
بەھرى — دېڭىز
كوھ — تاغ
ئەركان — ئەرباپ
ئەئيان — مەنسەپدار
هامۇن — تۇزلەڭ
زىبا — ھۆزۈر
نىياز — ئۆمىد
ماھى تابان — تولۇن ئاي
جەبىھەسى — پىشانىسى
دۇرەخشان — قۇياش
ئائىنە — ئەينەك
شىكەست — ۋەيران قىلىش
لوتو — مەرھەممەت - ساخاۋەت
خۇرشىد — قۇياش
تەھەممۇل — سەۋر
تەخەييۇل — ئويلاش
خۇمۇل — غايىپ
ئەشكىبار — ياش ئاققۇزۇپ
تەسكىن تاپىب — خاتىرجەم بولۇپ
ماھۋەش — ئاي يۈزلۈك
ئەفسۇر - مۇردا
ئەرغىۋان — قىزىل
دەغدە — ساقىيىش

تەۋەھھۇن — قورقۇش
جۇۋان — ياش يىگىت
بىمارلىق — ئاغرىپ قېلىش
سىھەت — شىپا
سەترە — بەت
خۇلد — جەننەت
ئەختەر — يۇلتۇز
سامى — ئاڭلىغۇچىلار
مەشرىق — شەرق
مەغرىق — غەرپ
گەردۇن — دۇنيا، ئاسمان
ئاساسى — تۈۋرۈك
فۇزۇن — كوپ، كاتتا
ماجازەن — بالا
زىبا — نۇر
دايە — ئىنىكئانا
ئەنھار — ئۆستەڭ
رەفىق — يولداش
سەركار — ئىش بېشى
تەبەر — جوتۇ
سابا — شامال
جازا — مۇكاپات
قۇللاجى — سىرتماق
ئەھسەن — چاۋاك
ئەندۇھ — قايغۇ - ئەلەم

فۇرقەت — جۇدا
ئەبھار — دەريا
راھزەت — قاراقچى
ھوشمەند — ھۇشيار
يالبال — قانات
جۇرم — (خاتا) گۇنا
سىپاھ — ھەربى
مۇئەتتەر — كوڭۇل ئېچىش
مۇھەندىس — ئىنژېنېر

پىشەر — ھۇنەرۋەن
مىئمار — بىناكار
مەرغۇپ — ياخشى
خىرەد — ئەقىل
فەسانە — ھىكايە
سەنگە تاراش — تاشچى
نىگار — سىزىش (رەسىم)
سەيقەل — زىننەت
ھەۋزى پەرىد — كول
ئەينۇل ھايات — ھايات بۇلىغى
نەھرۇننىجات — نىجاتلىق دەرياسى
جاۋىدانى ھايات — ئەبەدى ھايات
بادپايى — چاپقۇر ئېتى
سەركەشلىك — كەپسىزلىك
بەرق باددەك — چاقماقتەك

رەئد — گۈلدۈرماما
كار — ئىش
ئەشك — ياش (كۆز يېشى)
لال — ھەيران
سەمەند — ئات
قۇللە — چوققا
تازىيا — قامچا
ئەفسەر — تاج

ئاب — سۇ
ناۋدان — نو
رىزۋان — جەننەت
مۇغەننى — سازەندە
ئەپسۇر — گەۋدە
رەسۇل — ئەلچى
خىرەمەندە — ئىش بىلمىدىغان
ھۇۋەيدا — ھادىسە
راماد — كۈيۈغۇل
ھەنگامە — ئەڭگىمە (پاراڭ)
مىزاجى — مىجەزى
ئاسار — تەلۋە (ئاساۋ)، شاش ئات
ئەغيار — يات
مەلۇل — خاپا
قەرىيە — يېزا

نۆكى — شېكەر
زەن — ئايال
رەقىس پەرۋاز — ئۇسۇلچىلار
فەن — ھۈنەر
شەمسار — شەرمەندە
خاك — تۇپراق
كاھ — سامان
كوھكەن — تاغ كېسەر
فەزايىل — قابىلىيەت ـ پەزىلەت
بەلىيات — ئاپەت، بالا ـ قازا
مۇشتەرى — چولپان
دۇرجى — ساندۇق
خىرەد — زېھنى
مەنازىل — ئۆتەڭ (قونالغۇ)
زال — موماي
ۋەسۋاس — ئازماق، ئېزىش

تۈزگۈچى: زوردۇن سابىر

نەشرىياتتىن

نەشرىياتىمىز 1980 ـ يىل 6 ـ ئايدىن باشلاپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مەجمۇئەسى — «بۇلاق» نى نەشر قىلىشنى قارار قىلدى. «بۇلاق» هازىرچە ئۈچ ئايدا بىر قېتىم چىقىدۇ.

«بۇلاق»نى نەشر قىلىشتىكى مەقسەت — پارتىيىنىڭ مىللى ئەدەبىي مىراسلارنى توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش توغرىسىدىكى فاڭجېن ـ سىياسەتلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، خەلقىمىزنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مول قەدىمقى ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ قىممەتلىك ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش هەم ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن ئۇنى سوتسىيالىستىك 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا تېخىمۇ ئوبدان خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت.

قوبۇل قىلىنىدىغان ئەسەرلەر: ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولغان هەر خىل ژانىر شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەر مەسىلەن، داستانلار، خاتىرىلەر، تەرجىمىهال، خەلق داستانلىرى، خەلق چۆچەكلىرى، رىۋايەتلەر، ماقال ـ تەمسىللەر، هېزىل ـ چاقچاقلار ۋە تارىخىي قىممىتى بولغان خەلق قوشاقلىرى. كىلاسسىك ئەدەبىيات ۋە خەلق ئېغىز ئەدە ـ

AltunOq

بىياتىغا دائىر ئىلمىي تەتقىقات ماقالىلىرى، ئىلمىي مۇلاھىزىلەر ۋە شۇ خىلدىكى ماقالىلار.

تەلەپ: ئەسەر ئەۋەتكەندە ئەسلىگە سادىق بولۇش، بىر-قەدەر مۇكەممەل ئەلەك نۇسخىسى بولۇشقا دىققەت قىلىش، ئېنىق، پاكىز كۆچۈرۈلگەن بولۇش كېرەك. يېڭى تېپىلغان ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسى كۆرسىتىلىشى لازىم.

«بۇلاق»تا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرگە بەلگىلىمە بويىچە قەلەم ھەققى بېرىلىدۇ، ئەسلى ئارگىنال قايتۇرۇلمايدۇ.

ئادرېس: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى «بۇلاق» تەھرىر گۇرۇپپىسىغا دېيىلسە بولىدۇ.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى.

"源　　泉"（1）
（维吾尔古典文学丛刊）
（维吾尔文）
新疆人民出版社编辑出版
新疆新华书店发行
新疆新华印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 $11\frac{1}{2}$印张
1980年8月第1版　1981年1月第1次印刷
印数：1—20,000
统一书号：M10098·376　定价：0.66元